

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Érték és Valóság

Hetedik füzet/2006

Kaltenbach Jenő
Bayer József
Eiler Ferenc
Hideg Gergely
Bartha Csilla
Borbély Anna
Erb Maria
Tóth Ágnes–Vékás János

**Egység a
különbözőségben**

Az Európai Unió és
a nemzeti kisebbségek

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

A Friedrich Ebert Alapítvány budapesti képviseletének időszakos kiadványa

NEMZETKÖZI POLITIKAI ELEMZÉSEK

Az utánközlés nem tilos, hanem kívánatos!

A Friedrich Ebert Alapítvány budapesti képviseletének időszakos kiadványa

NEMZETKÖZI POLITIKAI ELEMZÉSEK

Érték és Valóság

Hetedik füzet/2006

Kaltenbach Jenő

Bayer József

Eiler Ferenc

Hideg Gergely

Bartha Csilla

Borbély Anna

Erb Maria

Tóth Ágnes-Vékás János

Egység a különbözőségben

Az Európai Unió és
a nemzeti kisebbségek

Az utánközlés nem tilos, hanem kívánatos!

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

EGYSÉG A KÜLÖNBÖZŐSÉGBEN

az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek

Budapest, 2005. október 11.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
ETNIKAI–NEMZETI KISEBBSÉGGUTATÓ INTÉZET

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
GERMANISZTIKAI INTÉZET

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGI HIVATAL

FRIEDRICH EBERT ALAPÍTVÁNY

Szerkesztették:
TÓTH ÁGNES ÉS VÉKÁS JÁNOS

Friedrich Ebert Alapítvány
1056 Budapest, Fővám tér 2–3.
Telefon: 461-6011; 461-6013
www.fesbp.hu

A Friedrich Ebert Alapítvány budapesti képviselőjének vezetője:

MICHAEL EHRKE

Sorozatszerkesztő:

MOLNÁR JÁNOS

ISSN 1785–301X

Terjedelem: 17,88 (A/5) ív

Készült az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Nyomdaüzemében
Felelős vezető: FREIER LÁSZLÓ

TARTALOM

Előszó	5
<i>Kaltenbach Jenő</i> : Jog és identitás: lehetséges-e európai szabályozás?	9
<i>Bayer József</i> : Az európai identitás és a nemzetállamok	17
<i>Eiler Ferenc</i> : A német külpolitika és az európai egységtörekvések (1918–2005)	27
<i>Hideg Gergely</i> : A nemzeti identitás és az európai identitás empirikus vizsgálata Európában	41
<i>Bartha Csilla</i> : Nyelv, identitás és kisebbségek. A nemzeti/etnikai identitás fogalmának értelmezései a szociolingvisztikában és egy országos kutatás tükrében	57
<i>Borbély Anna</i> : Nyelvválasztási szokások a 21. század elején hat magyarországi kisebbségi közösségben	85
<i>Erb Mária</i> : „[...] wail's Lem es so procht hot [...] / [...] mert így hozta az élet” – A nyelvcsere és a nyelvmegtartás dimenziói a magyarországi németeknél a tarjáni közösség példáján	103
<i>Tóth Ágnes–Vékás János</i> : Migráció és modernizáció. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmi-gazdasági jellemzői	137
A szerzők	199

ELŐSZÓ

Amikor a konferencia témáját, a nemzeti kisebbségek helyzetének az európai integráció folyamatában való vizsgálatát meghatároztuk, több szempontot vettünk figyelembe. Az európai integráció eddigi – elsősorban a gazdasági, politikai, jogi dimenziókra hangsúlyt helyező – folyamatában a kisebbségi problémák egységes elvi és gyakorlati szintű kezelése nem tartozott/ik a tagállamok részéről leginkább preferált kérdések körébe. Igaz ugyan, hogy „A kisebbségek tisztelete és védelme” nemcsak a koppenhágai kritériumok között fogalmazódott meg, számos más dokumentum, elvi állásfoglalás érintette ezt a kérdést, ugyanakkor ezek az ajánlások túl általánosak, több esetben értelmezésük, tartalmuk pontos meghatározása is újabb vitákat generál. Jó példa erre a konferencia motójául is választott, az Európai Uniónak az alkotmány szerződésében (IV–I. cikkely) megfogalmazódó jelmondata: „Egység a különbözőségben” (más fordítások szerint: sokféleségben). Ebben az esetben a javasolt alkotmányos szerződés már támaszkodhatott azokra a sokféleséget védő közösségi vívmányokra, amelyek a már létező szerződésekben találhatók. Így például az Alapvető Jogok Chartája arra kötelezi az Uniót, hogy „tartsa tiszteletben a kulturális, vallási és nyelvi sokféleséget.” Nem egyértelmű azonban, hogy a „sokféleség” fogalma mi-

ilyen mértékben megy túl a tagállamok közötti sokféleségen, és mennyire foglalja magába a kulturális, vallási és nyelvi sokféleség alapvető fontosságú szintjeit a tagállamokon belül. A „sokféleség” pusztán állam-nemzeti értelmezése több tízmillió európai polgár számára üresíti ki ezt a fogalmat, mint ahogyan egyértelmű kisebbségvédelmi klauzulának tekinteni is nehéz ezt a megfogalmazást, bár ennek az értelmezésnek is vannak hívei.

Figyelemre méltó jelenség az is, hogy míg a bővítés folyamatában a régi tagállamok aktív szerepet vállaltak a tagjelölt országokban élő kisebbségek helyzetének javításában – elsősorban a politikai stabilitás érdekében –, addig a saját kisebbségeikkel kapcsolatban kibontakozó politikai diskurzusok és jogi megoldások lényegében a háttérben maradtak. Kérdés tehát, hogy fenntartható-e ez a kettős mérce ma, amikor a korábbi tagjelölt országok teljes jogú tagsággal rendelkeznek. Mint ahogyan nyitott kérdés az is, vajon az új és régi tagállamok visszatérnek-e a hallgatólagos konszenzushoz, és figyelmen kívül hagyják a körükben élő kisebbségek problémáit, vagy a bővítés új, konstruktív megoldások kialakítását ösztönzi a kisebbségvédelem terén?

A megválaszolásra váró kérdések csaknem vég nélkül sorolhatók. Éppen ezért a

konferencia szervezése során – a munka eredményessége érdekében – elsősorban az alábbi szempontokat tartottuk szem előtt.

Egyrészt azt, hogy az európai integráció, mint a korunkat és nemzedékünk életét alapjaiban befolyásoló folyamat hogyan érinti a nemzeti-etnikai kisebbségek helyzetét, pontosabban fogalmazva, a nemzetek, etnikumok közötti viszonyokat. E folyamat ugyanis éppen a kisebbség-többség meghatározásokat teszi zárójelbe, hisz azok, akik egy szituációban többséget képeznek, egy másikban már maguk is kisebbségek. Úgy is mondhatnánk, Európában mindannyian kisebbségek vagyunk. A nemzetek, kultúrák közötti viszony, kapcsolat, egymásrahatás, transzfer nem szűkíthető le a nemzetállam kereteire.

Ebből, tehát átfogóbb jelentőségéből ered a másik szempont is, amelyre igyekeztünk odafigyelni. Úgy véltük, a kérdés mind inkább globális jellege azt is megköveteli, hogy vizsgálatához új eszköztárat is hozzárendeljünk, amely gyakran nem új a tudományos mérés, elemzés, összehasonlítás világában, de kevésbé volt használatos a nemzet, az identitás kérdéskörének jórészt ideológiai töltetű elemzése során. Az identitás bonyolult szerkezetében a nemzeti azonoságtudat maga sem tartozik az egyszerűbb összetevők közé, de ebből csak annyi következik, hogy összetettebb jelenségeket összetettebb módszerekkel kell megközelíteni. S miután a politika is előbb-utóbb szembetalálja magát az interetnikai viszonyok valós, impresszionisztikus leírással már meg nem oldható problémáival, azt feltételezzük, hogy a többféle, köztük a kvantifikációt is lehetővé tevő módszerek iránt előbb-utóbb a társadalmi-politikai igény is megnő.

Arra törekedtünk, hogy a többféle megközelítés a konferencia előadásában mind módszertani szempontból, mind a kérdés tárgyát illetően jelen legyen. Az integráció tényezőinek, szereplőinek sokféle kategorizációs lehetősége közül tehát azt a hármas meghatározást vettük alapul, amelynek elemei: az Unió, az államok és a nemzeti kisebbségek.

Az előadók, illetve immár a kötetben közölt tanulmányok arra keresik a választ, hogy az Európai Unió szervei hogyan viszonyulnak a nemzeti identitás, a nemzeti önmegvalósítás kérdéséhez, az Unió tagállamai a csatlakozást követően miben és mennyiben változtatnak nemzetpolitikájukon, és a nemzeti kisebbségek tagjai érdekérvényesítésük szempontjából hogyan tekintenek az európai integrációra.

A térségünkben élő nemzeti kisebbségek helyzetének szempontjából a XXI. század elején a legnagyobb változást az Európai Unió keleti bővítése jelenti. E kisebbségek, amelyek évszázadokon át a nemzetállami homogenizációs törekvések szenvedő alanyai voltak, most egy olyan térségben folytatják létüket, amelynek egysége alapvetően gazdasági alapú, de – sikeres esetben – az integráció fokozatosan jogi, politikai, majd szellemi-kulturális téren is megnyilvánul.

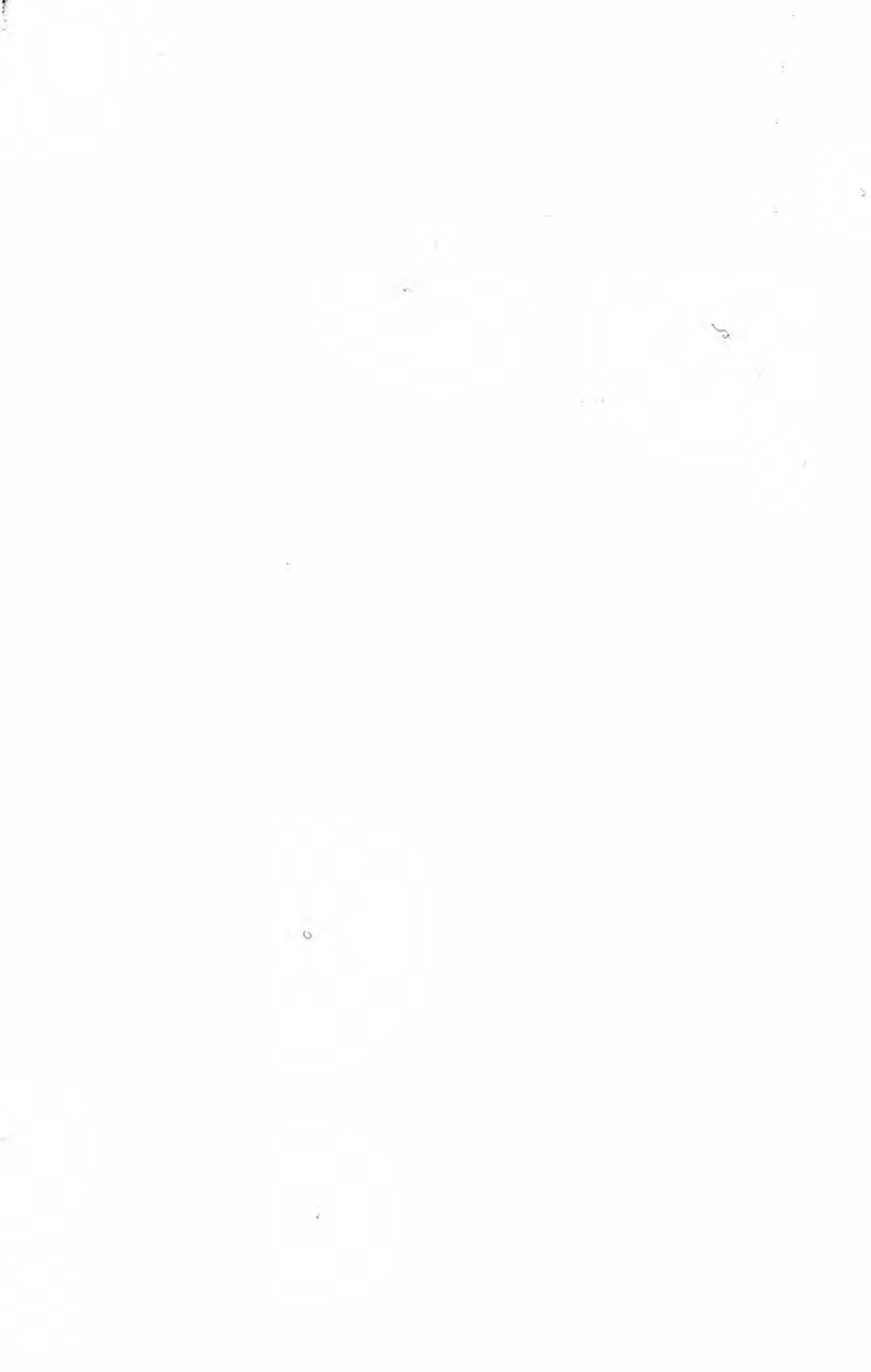
Az integráció aktorai a nemzetállamok, amelyek jól felfogott érdekeik szerint cselekszenek, ugyanakkor e jól felfogott érdekek közé tartozik az etnikai konfliktusok elhárítása is. Az állameltek felelőssége, hogy a nemzetállami identitás megszilárdítása során alkalmazott differenciálódási mechanizmusokat most saját intézményi hátterükkel is segítsék lebontani, de ez már nem csak az ő ügyük.

A nemzeti kisebbségeket az anyaországgal összekötő köldökzsinór nem az egyedüli, amely révén táplálkoznak, formálódnak, nem is csak az utódállam és társadalma részéről érik őket alternatív impulzusok, hanem mindinkább a világ felé való nyitottság által igyekeznek magukat feltalálni változékony és sok kihívást magában rejtő helyzetükben. Ilyesformán maguk is az integráció aktív résztvevői, a kulturális transzfer legeredményesebb előmozdítói lehetnek. A konferencián e szempontból a magyarországi kisebbségekre koncentráltunk, s figyelmen kívül hagytuk a

kisebbségi magyarság helyzetét. Ugyanakkor szeretnénk leszögezni, hogy a magyarországi, viszonylag kis létszámú, az asszimiláció különböző, ám meglehetősen előrehaladott állapotában lévő kisebbségek nyelvi állapotának, modernizációs trendjeinek vizsgálatával egy általánosabban alkalmazható vizsgálati módszerre is szerettük volna fölhívni a figyelmet.

Budapest, 2006. február 15.

Tóth Ágnes–Vékás János

JOG ÉS IDENTITÁS: LEHETSÉGES-E EURÓPAI SZABÁLYOZÁS?

I. Miről van szó?

Az identitás rendkívül összetett fogalom. Az egyén élete során szinte számtalan „identitást” ölt. Ezek közül csak néhánynak van jogi relevanciája. Az identitás jogi értelemben leginkább a hátrányos megkülönböztetés tilalmát szabályozó normákkal kapcsolatban merül fel. A megkülönböztetési okok felsorolása önmagában is jelzi, hogy a fogalom sokdimenziós. Vegyük például a nemrég zsákutácskába jutott európai alkotmánytervezetet! E szerint tilos a megkülönböztetés a faj, a bőrszín, az etnikai vagy a szociális származás, a genetikai jellemzők, a nyelv, a vallás és a hit, a politikai vagy más vélemény, a kisebbségi csoporthoz tartozás, a vagyon, a születés, a fogyatékosság, a kor és a szexuális orientáció szerint.¹ Minden olyan csoport, amely ezeknek az identitási ismérveknek megfelelően jön létre, kisebbségi csoport.

E tanulmányban a kisebbségi csoportképző ismérvek közül csak a „hagyományosakat”, azaz a nemzeti, illetve etnikai származást, hovatartozást használjuk. Ez nem csak azért célravezető, mert ezt teszik az erről szóló nemzetközi dokumentumok (EBESZ, ENSZ, Európa Tanács) is, hanem mert így az érintett csoportok egységes definiálására tett kísérletekben rejlő csapdát is elkerüljük.

Ezek a próbálkozások ugyanis az elmúlt évtizedekben zsákutcának bizonyultak, illetve azoknak az országoknak az eszközévé váltak, akik mindenféle nemzetközi kisebbségvédelmi kötelezettség létrejöttét el akarták kerülni.²

Amikor Európában faji, nemzeti vagy etnikai kisebbségekről beszélünk, akkor távolról sem homogén, egymástól alig különböző csoportokra gondolunk. E csoportok száma és mérete országonként is igen változó, és emellett jogi és társadalmi helyzetük, illetve a velük kapcsolatban követett állami politika szempontjából is különböznek egymástól. Jól érzékelteti e probléma demográfiai méreteit, hogy de facto minden európai országban vannak kisebbségek (ez még akkor is igaz, ha jogi elismertségük nem mindenütt garantált), és hogy becslések szerint minden nyolcadik európai polgár valamely kisebbségi közösséghez (is) tartozik.³

A rájuk vonatkozó jogi szabályozás, illetve a velük kapcsolatos „problémák” alapján e csoportokat három fő kategóriába sorolhatjuk:⁴

1. Az ún. „öshonos” (nemzeti, etnikai) kisebbségek;
2. A bevándorlók („vendégmunkások”, menekültek, „látható kisebbségek”);
3. Az „öslakosok”.

1. Az „öshonos” (nemzeti, etnikai) kisebbségek

Az „öshonos” kisebbségek többnyire a 18–19. századi európai nemzetképzési folyamatok „melléktermékeiként” jöttek létre. Abból a tényből fakadnak, hogy a nyelvi-kulturális és a politikai-állami határok szinte sohasem esnek egybe, így azonos nyelvet beszélő csoportok a legkülönbözőbb nemzetállamok területén találhatók. A történelem viharaiiban számuk és helyzetük állandóan változott. Jellemzően Kelet-(Közép)-Európában fordulnak elő, ahol a nyelv- és államhatár közötti diszkrépancia lényegesen nagyobb, a jelenség azonban távolról sem kizárólag kelet-(közép)-európai. A velük kapcsolatos nemzetállami gyakorlat igen széles skálán mozgott, és mozog ma is. Az egyik vélet: létezésük teljes tagadása, a nyelvi-kulturális szempontból homogén, oszthatatlan nemzetállami doktrína következetes érvényesítése. A másik vélet: a multiethnikai szövetségi állam. E kettő között található az európai országok többsége, amelyekben a kisebbségeknek identitásuk megőrzéséhez való joga kisebb-nagyobb mértékben elismert, sőt a jogszabályok az államot többnyire ezzel kapcsolatos pozitív szolgáltatások nyújtására is kötelezik, de legalábbis tiltják az ezzel ellentétes – az asszimilációra irányuló – állami politikát.

Mindez ma már tükröződik az európai szervezetek dokumentumaiban is. A '90-es évek elejétől – nem utolsósorban a véres balkáni háborúk hatására – megkezdődött az 1945 után kialakult igen „óvatos” kisebbségvédelmi gondolkodás felülvizsgálata.⁵

Az ENSZ Közgyűlés 1992. évi kisebbségi jogi deklarációja hatására az EBESZ minden egyes dokumentumában (a Koppen-

hágai (1990), a Párizsi Charta az Új Európáról (1990), a Genfi (1991), a Moszkvai (1991), a Helsinki (1992) és a Budapesti (1994) dokumentumban) foglalkozott kisebbségvédelemmel, és még ugyanebben az évben létrehozta a Nemzeti Kisebbségi Főbiztos intézményét.

Hasonló folyamat játszódott le az Európa Tanácsban is. 1992-ben megszületett a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája. Az 1993. évi Bécsi Csúcstalálkozóan elhatározták, hogy megalkotják az Európai Emberi Jogi Konvenció Kisebbségvédelmi Kiegészítő Jegyzőkönyvét, és ugyan az ezzel kapcsolatos előkészületek – egyes államok ellenállása miatt – elakadtak, de 1995-ben megszületett a Kisebbségvédelmi Keret-egyezmény. Azóta mindkét dokumentum hatályba lépett, és az alkalmazásukat elősegítő ellenőrző mechanizmus is működik.

Az EBESZ és az Európa Tanács azonban klasszikus nemzetközi szervezetek, melyeket az őket alkotó nemzetállamok jogrendszere határoz meg, így azok határait nem léphetik túl. Ellenkezőleg. Érvényes rájuk az a szabály, hogy egy lánc csak olyan erős lehet, mint annak leggyengébb láncszeme. Különösen érződik ezért annak a szemléletnek a hatása, amely egyes államokban ma is széles körben elterjedt, és amely szerint a kisebbségi jogok akár nemzetközi jogi eszközökkel is történő garantálása aláássa az államok szuverenitását, és ezáltal veszélyezteti a biztonságot.⁶ Éppen ezért a fent említett nemzetközi jogi mechanizmusok a soft law kategóriába tartoznak, vagyis hatásfokuk erősen megkérdőjelezhető.

Más a helyzet az Európai Unióval. Az EU szupranacionális szervezet, nem egyszerűen a tagállamok összessége, hanem maga is önálló entitás, vagyis többé-kevés-

bé önálló jogrendszere néhány tekintetben akár meg is haladhatja a tagállamok jogrendszerének szintjét. Az alapszerződésekben rögzített közösségi politikák vonatkozásában ez meg is történik, az EU-jog itt többnyire progresszív szerepet játszik – a tradicionális kisebbségvédelem azonban nem tartozik ezek közé. A tradicionális kisebbségvédelem – legalábbis az eddig hatályba lépett EU-normák szerint – a szubszidiaritás elvének megfelelően nemzetállami hatáskörben maradt. Az az érdekes helyzet állt elő, hogy egyes területeken – például a gazdasággal összefüggő területeken, de némely emberi jogi vonatkozásban is – az EU normái (ellentétben az Európa Tanács normáival) nem a status quót rögzítik, hanem a motor szerepét töltek be; a kisebbségi jogvédelem területén ez fordítva van.

A kisebbségi jogokról folyó európai viták gyűjtőpontja ma már nem az, hogy vannak-e az általános emberi jogokon kívül kisebbségi jogok. Azt is meghaladtuk már, hogy a mindenkit megillető individuális szabadságjogok elegendő garanciát nyújtanak a kisebbségi közösségek tagjainak ahhoz, hogy többségi társaikhoz hasonlóan identitásukat megőrizhessék. A fő kérdés ma az – és sajnos ez nem új –, hogy egyenrangú-e a kisebbségi nyelv és kultúra a többségivel, azaz hogy annak továbbélését hasonló védelem garantálja-e, mint a többségét, és hogy ehhez a kisebbségi közösségnek van-e szüksége az önrendelkezés bizonyos fokához. E vita annak ellenére tart, hogy az önrendelkezés bizonyos formáit is magukba foglaló kisebbségvédelmi megoldások az elmúlt ötven évben Európa több országában bebizonyították életképességüket, békét, biztonságot garantáló szerepüket, és hiányuk előbb-utóbb mindenütt konfliktusok kialakulásához vezetett.

2. A bevándorlók (vendégmunkások, menekültek, „látható kisebbségek”)

A bevándorlók tömeges megjelenése a második világháború után, elsősorban a nyugat-európai országokban, valamint az a körülmény, hogy e bevándorló tömegek többnyire Európán kívülről érkeztek, „láthatóvá tette” az európai társadalmak sokszínűségét, és egyben a kisebbségi ügyek új dimenzióját eredményezte. Ezek az „új” kisebbségek jelentősen különböznek azoktól, akikről az előző pont alatt volt szó: általában nem alkotnak közösséget, illetve azok legfeljebb kialakulóban vannak; a többségtől jellemzően nem nyelvükben, hanem sokkal inkább külső megjelenésükben, esetleg vallásukban különböznek. Követelései és szükségleteik éppen ezért jelentősen eltérnek a nemzeti kisebbségekéitől. A befogadó államnak a legnagyobb gondot többnyire e kisebbségek integrálása okozza. Ez a folyamat idestova több generáció óta tart, és nem tekinthető megoldottnak. A probléma lényege abban ragadható meg, hogy e csoportok szociológiai paraméterei jellemzően a befogadó társadalmak átlaga alatt maradnak, ezért társadalmi feszültségek forrásává válnak. Ennek okaként – az integrációval együtt járó „természetes” nehézségek mellett – az esélyek egyenlőtlen voltát szokás megjelölni, ami legalábbis részben a kirekesztés, a diszkrimináció számlájára írható. Ezen a ponton érdemes kitérni arra, hogy ezt az alapvetően nyugat-európai problémát mi tette összeurópaivá. A kelet-európai régióban ugyan nincs jelentős bevándorló közösség, de itt él a romák túlnyomó többsége, a nyugat-európai bevándorlókhoz sok tekintetben hasonló paraméterekkel; az ő problémáik ugyanúgy a

kirkesztéssel, az integráció hiányával függenek össze, mint az imigránsoké Nyugat-Európában. A probléma állami kezelésének egyik kulcskérdése a faji (etnikai) diszkrimináció elleni védelmi mechanizmusok hatékonysága, illetve az etnikai pluralizmusnak mint a társadalom természetes állapotának általános elfogadtatása. A rasszizmus, a faji előítéletesség – mintegy ellenreakcióként – Európa-szerte komoly veszéllyé vált. Az egyenlőség, az individuális egyenjogúság garantálása a jogrendszerek egyik fő kérdésévé lépett elő, több mint kétszáz évvel azután, hogy az egyenlőség jelszava a modern európai alkotmányok egyik alapelvévé vált.

Ezt ismerte fel az Európa Tanács már említett Bécsi Csúcstalálkozója 1993-ban, és hozta létre az Európa Tanács Rasszizmus és Intolerancia Elleni Bizottságát (ECRI). E bizottság, amelynek tagjai a tagállamok független szakértői, folyamatosan vizsgálja a tagállamokban e téren tapasztalható jelenségeket, és általános politikai ajánlásokat dolgoz ki e jelenségek visszaszorítására. Az itt tárgyalt téma szempontjából kiemelt figyelmet érdemel az ECRI 7. számú általános politikai ajánlása a rasszizmus és a faji diszkrimináció elleni nemzeti törvényhozásról.⁷ Ez az ajánlás, az EU hasonló tárgyú irányelveire támaszkodva, igen részletes ajánlást tartalmaz a tagállamok törvényhozásának teendőiről. A kisebbségvédelemmel kapcsolatban említett gyengeségek azonban itt is megfigyelhetők, hiszen az ECRI jelentései és ajánlásai a tagállamokra nem rónak jogi kötelezettségeket.

Más a helyzet az Európai Emberi Jogi Konvenció diszkriminációtilalmi-rendekezéséhez fűzött, nemrég elfogadott 12. számú kiegészítő jegyzőkönyvével, amely a

diszkrimináció elleni nemzetközi jogi fellépést tenné lehetővé, miután az ún. strasbourgi bírósági mechanizmus – az egyetlen kötelező pánerópai egyezmény – részévé tenné a megkülönböztetés tilalmát. Sajnos ez idő szerint meglehetősen kezdeti stádiumban vagyunk: a hatálybalépéshez minimálisan szükséges számú ratifikáció ugyan már megtörtént, de a végrehajtás még el sem kezdődött, és a ratifikáló országok névsorát alapul véve az akció komolysága legalábbis kérdéses.

E téren igazi progresszió az Európai Uniótól várható. A deklarált egyenjogúságtól a tényleges egyenlőségig az út igen hosszúnak bizonyult, és a haladás ezen az úton csak az utóbbi években gyorsult fel, nem utolsósorban éppen az EU hatására. Az Unió számára az egyenlőség abszolút kulcskérdés, hiszen ez létezésének alapja, feltétele. Az etnikai diszkrimináció tilalma, amely először az Amszterdami Szerződésben került az EU alapszerződésének szövegébe, minden korábbinál részletesebb megfogalmazást nyert két direktívában. A 2000/43/EC a faji diszkrimináció tilalmáról⁸, illetve a 2000/78/EC a munkahelyi diszkrimináció tilalmáról.⁹ Mindkét irányelv fő célja, és egyben az addig ismert jogszabályokhoz képest a legjelentősebb újdonsága, hogy világosan meghatározza azokat a feltételeket, amelyek esetén egy magatartás diszkriminatívnak minősíthető. Külön szabályozza a direkt és az indirekt diszkrimináció fogalmát. A 43/2000. direktíva előírja egy (vagy több) független hatóság létrehozását, amelynek megfelelő felhatalmazása van a diszkrimináció elleni fellépésre. Kötelezi a tagállamokat, hogy intézményesítsenek differenciált hatékony szankciókat, és hogy szabályozzák a bizonyítási teher megosztását a diszk-

rimináció eseteinek jobb bizonyíthatósága érdekében.

Az említett irányelvek átültetése a tagországok jogrendszerébe, kiegészítve az Unió Bíróságával, valamint azzal, hogy az EU 2002 és 2006 között egy akcióttervet kíván végrehajtani a diszkrimináció elleni küzdelem népszerűsítésére, megfelelő garanciának tűnik a bevándorlókat sújtó hátrányok legalább részbeni ellensúlyozására. Ehhez járul hozzá, hogy az EU 1999-ben bécsi székhellyel létrehozta az EUMC-t, a rasszizmust megfigyelő központot.¹⁰ Meg kell azonban jegyezni, hogy a direktíváknak a nemzeti jogrendszerekbe való átültetése nem halad zökkenőmentesen. A 2003 júliusában lejárt határidő ellenére számos EU-tagállam a mai napig adós a megfelelő jogszabályok megalkotásával. Az EUMC mandátumát és rendeltetését illetően pedig több kérdőjel van, egyelőre a most folyó akcióprogram eredményei is kiszámíthatatlanok. A szemlélet formálásának, a bevándorlók integrációját segítő pozitív programoknak azonban legalább akkora jelentőségük van, mint maguknak a faji diszkriminációt szankcionáló jogintézményeknek.

3. Az „öslakos”

Az öslakos (indigenous) kisebbségek ügye nem tipikusan európai probléma ugyan, de azért létezik egyes európai, főként skandináv országban. A legjellemzőbb példa a saamik esete Norvégiában, Svédországban és Finnországban, de hasonló csoportok találhatók az Orosz Föderációban is. E kisebbségek annyiban hasonlítanak a nemzeti kisebbségekhez, hogy nyelvük és többnyire rasszjegyeik is eltérnek a nemzetállami

többségtől, de további jellemzőjük egy olyan sajátos ősi életforma, mesterség(ek), amely kulturális identitásuk részét képezi. Sajátos problémáikra ez idő szerint csak nemzetállami válaszok léteznek. Ez a téma eddig – legalábbis az önálló szabályozás szintjén – elkerülte az európai (és a világ) integrációs szervezeteinek figyelmét. Ugyanakkor az Európai Emberi Jogi Bíróság többnyire az Emberi Jogi Konvenciónak a magánélet védelmét szolgáló szabályára hivatkozva néhány ítéletével érintette a tárgykört.

II. Mi a teendő?

1. Megfordítva az előző sorrendet, előbb az egyszerűbbnek tűnő problémákra kísérem meg a lehetséges válasz megfogalmazását. Jogi szempontból a bevándorlók problémáira adandó válasz azért látszik egyszerűbbnek, mert itt nem kell feloldani az individuális és a kollektív jogok közt sokak számára feszülő ellentmondást. A feladat „mindössze” az, hogy az ún. antidiszkriminációs, egyenlő bánásmód, esélyegyenlőségi jogintézmények hatékony meghonosításával és következetes alkalmazásával megszüntessük a kisebbségeket érő hátrányos megkülönböztetést, elősegítve az esélyek egyenlőségének létrejöttét. Az EU fent hivatkozott direktívái lényegében tartalmazzák azokat a gondolatokat, és azoknak a jogintézményeknek az alapjait, amelyekre szükség van.

Ahhoz, hogy ezek a jogszabályok egyáltalán megszülessenek, nem beszélve alkalmazásukról, számos feltételnek teljesülnie kell. Pénzügyi, igazgatási, kom-

munikációs stb. intézkedések egész sorát kell megtenni ahhoz, hogy legalább mérséklődjenek a bevándorlók és a társadalom többi tagja közötti, sokféle dimenzióban érzékelhető távolságok, s megtörténjen valóságos integrációjuk. Ez tehát nem annyira jogi, sokkal inkább társadalmi–politikai probléma, és kezelése is ennek megfelelő eszközöket kíván. Ennek elengedhetetlen feltétele egyfajta etnikai pluralizmus elfogadtatása a társadalommal. A cél nem a különbségek eltüntetése – ez egyébként is reménytelen vállalkozás lenne –, hanem azok szabad érvényesüléséhez szükséges feltételek megteremtése mindenütt, ahol az nem jár mások számára elviselhetetlen terhekkel. Ugyanakkor azonban gondoskodni kell arról is, hogy a közös értékek, élmények és érdekek a közösség zavartalan működéséhez elegendő kohézióval bírjanak. Ha Európa nemzeteinek integrációjával párhuzamosan az európai társadalmak belső integrációjának nagy és bonyolult, de feszítően aktuális feladatát nem sikerül megoldani, akkor tovább növekszik azoknak a csoportoknak a száma, amelyekről az I/1. pont alatt volt szó: ez egyben elvezet a nemzeti kisebbségek problémaköréhez.

2. A feltett kérdésre ezúttal is többféle válasz adható. Mindig akadnak olyanok, akik a fontolva haladás hívei, vagyis mindaddig nem tesznek semmit, amíg az ellenkezőjére nem kényszerülnek. A nemzeti kisebbségek jogainak hatékony védelmét szolgálná, ha az eddigi kudar-cok ellenére, támaszkodva az azóta szer-zett tapasztalatokra, befejeződne az Euró-pai Emberi Jogi Konvencióhoz fűzött ki-

sebbségvédelmi kiegészítő jegyzőkönyv előkészítésére irányuló folyamat. Az eh-hez szükséges szellemi muníció rendelkezésre áll.¹¹ A kérdés az, hogy az erre irányuló javaslatokat milyen tartalommal és terjedelemmel fogadnák el az érintett or-szágok. Van-e olyan kényszer, ami egy ilyen lépést feltétlenül szükségessé tesz? A morális kényszer aligha tagadható, de hogy a politikai megfontolások is mellet-te szólnak-e, az legalábbis kétséges. Ha elfogadjuk azt a többször igaznak bizo-nyult feltételezést, hogy – ellentétben az elterjedt hiedelemmel – a garantált ki-sebbségi jogok nem aláássák, hanem ép-pen hogy növelik a stabilitást, akkor egy ilyen lépés politikai racionalitása nehezen vitatható. Ez már csak azért is igaz, mert a leggyakrabban hangoztatott nemzetállami aggodalom, nevezetesen a szecesszió egy integrált Európában akkor is irreális, ha fizikailag (földrajzilag) lehetséges. A fenti érvek indokolják, hogy az EU is átgondolja, és esetleg felülvizsgálja az e téren eddig követett igen tartózkodó poli-tikáját. A politikai érvek mellet ma már a jogi megfontolások is mellette szólnak. Elvben adottak a feltételek ahhoz, hogy az EU e téren hasonlóan progresszív sze-repet játsszon, mint az egyenlőség meg-teremtésében.

Az EU bizonytalan sorsú alkotmányter-vezete több olyan rendelkezést tartal-maz, amely elegendő alapot szolgáltat egy aktívabb kisebbségvédelmi politiká-hoz. A legfontosabb természetesen az al-kotmányszerződés 1–2. szakasza, mely szerint:

„Az Unió az emberi méltóság tisztelet-ben tartása, a szabadság, a demokrácia,

az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul.”

Ha ezt összevetjük az EU Alapjogi Karta egyes rendelkezéseivel, így különösen a II-82. § („Az Unió tiszteletben tartja a kulturális, vallási és nyelvi sokszínűséget”), vagy az II-67. § („Mindenkinek joga van ahhoz hogy magán- és családi életét, otthonát és kapcsolattartását tiszteletben tartsák”), illetve II-70/1. § („Mindenkinek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadsághoz. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy a meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben, istentisztelet, oktatás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatását.”), akkor legalábbis el kell gondolkoznunk azon, hogy az EU mint önálló jogi entitás milyen pozíciót foglaljon el a kisebbségvédelem kérdésében. E kérdések megvitatására az Európai Parlament látszik a legalkalmasabbnak, és az ott születendő álláspont birtokában hozható döntés az esetleges jogalkotási és adminisztratív intézkedésekről. Időközben történt is néhány kezdeményezés az Európa Parlamentben. Amint az várható volt, a téma – elsősorban az új tagállamok képviselői jövöltábol – folyamatosan napirenden van. Hogy ez elvezet-e egy irányelvhez, azt ebben a pillanatban nehéz megmondani. A helyzet ma képlekenyebb, mint akár néhány évvel ezelőtt. Pár éve írt ta-

nulmányomban – másokhoz hasonlóan – magam is a nemzetállam, és ezzel együtt a hagyományos nemzeti ideológia fokozatos háttérbe szorulását prognosztizáltam, felsorolva az okokat, levonva a logikusnak látszó tanulságokat. Ma kicsit óvatosabban fogalmaznék. Valószínűleg igaza van Ulrich Becknek és Anthony Giddensnek, akik azt írják, hogy az integrációtól (amit összekevernek a globalizációval) való félelmek „sokat indítanak arra, hogy saját nemzetük látszólagos védeltségében keressenek ismét menedéket”.¹² Azt már én teszem hozzá, hogy minden tagországban, de különösen az újakban található olyan kalandor populisták, akik hatalmi számításból ezeknek az érzelmeknek a manipulatív felhasználásától sem riadnak vissza. Abban is egyetérthetünk azonban a szerzőkkel, hogy az EU és a nemzetállam nem egymást kizáró alternatívák, hanem éppen egymást feltételező partnerek, akik között a feladatok megosztását – a föderatív államokhoz némiképp hasonlóan – folyamatos ide-oda hullámváz, kiegyenlítődés jellemzi. Ebbe nagyon is beleillene, hogy a kisebbségi ügy (például a német föderációhoz hasonlóan) ún. megosztott ügy lenne, azaz részben EU, részben tagállami hatáskörbe tartozna.

3. Az őshonos kisebbségek ügyében mindenekelőtt azt érdemes fontolóra venni, hogy elegendő-e velük kapcsolatban a nemzeti törvényhozás és adminisztráció illetékességének fenntartása, vagy esetleg integrálni kell őket az európai kisebbségvédelmi mechanizmusokba.

JEGYZETEK

¹ Lásd Az Európai Alkotmányt létrehozó szerződés II-81. §. (Article II-81 of the Treaty establishing a Constitution for Europe.)

² Az ezzel foglalkozó vitáról lásd a legújabb irodalomból: Kristin Hennard: The Interrelationship between Individual Human Rights, Minority Rights and the Rights to Self-Determination and Its Importance for the Adequate Protection of Linguistic Minorities. *The Global Review of Ethnopolitics* 1. 1, 41–45. o.

³ Lásd Christoph Pan–Beate Sibylle Pfeil: *National Minorities in Europe* Wien 2003. 1. o.

⁴ Természetesen minden ilyen kategorizálás hordoz magában önkényes elemeket, ezért kritizálható, a téma szempontjából mégis ezt találtam a legcélravezetőbbnek. Elismerem ugyanakkor, hogy bizonyos problémák – így a több kategóriához is sorolható romaügy és a más (nem etnikai) kisebbségek, így a szexuális kisebbségek ügye – e kategóriákból kimaradnak. Mivel a konferencia nekik külön figyelmet szentel, ez talán megengedhető.

⁵ E folyamat precíz leírása: Jennifer Jackson Preece: *Human rights and cultural pluralism: the „problem” of minorities*. Cambridge 2001. 10–15. o.

⁶ A kisebbségi jogvédelem hasznosságáról folyó igen ellentmondásos vitáról lásd: Peter Vermeersch: *EU Enlargement and Minority Rights Policies in Central Europe: Explaining Policy Shifts in the Czech Republic, Hungary and Poland*. Leuven 2003. 1–4. o.

⁷ ECRI general policy recommendation N. 7 on national legislation to combat racism and racial discrimination adopted on 13 December 2002.

⁸ Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin. *Official Journal of the European Communities* 19. 7. 2000.

⁹ Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. *Official Journal of the European Communities* 2. 12. 2000.

¹⁰ A központ átépítése éppen folyamatban van, ez – különösen a központ mandátumát illetően – számos megoldatlan kérdést vet föl.

¹¹ Nemcsak a FÜEN Konvenciótervezetére gondolok (In: Felix Ermacora–Christoph Pan: *Protection of Ethnic Groups in Europe*. Wien 1995.), hanem az azóta megszületett három – a Hágai, az Oslói és a Lundí – ajánlásra (deklarációra).

¹² Magyarul megjelent: Beck, Ulrich–Giddens, Anthony (2005). Európa mai ellensége a nacionalizmus. *Élet és Irodalom*, 49. évf., 40. sz. 4. o.

AZ EURÓPAI IDENTITÁS ÉS A NEMZETÁLLAMOK

Az identitás válságának korát éljük. Ennek fő kiváltója ma a globalizáció, amely a világ minden térségét belerántja a modern társadalmi és gazdasági viszonyok szövevényébe. Felbomlanak vagy kiüresednek a korábbi közösségi kötődések, gyakran a régi politikai egységek is, és visszahatásként az emberek komoly lelki megrázkódtatásokkal és politikai kihívásokkal szembesülnek.

Az identitás nem természeti adottságunk, hanem megszerzett és megszenvedett kulturális különösségünk, mely a személyes életpasztorátban és a társas viszonyainkban gyökerezik. Nem pusztán tudás tehát, hanem egzisztenciális tapasztalat: önigenlésünk és társadalmi elismertségünk reflexió viszonya.

Nagy társadalmi átalakulások megkérdőjelezzik az identitás kialakult, érvényes formáit. A mai internetes generáció nyelvével szólva, új kulturális szoftvert kell töltenünk a régi hardverbe. Ez mindenféle fantomfájdalmakkal jár, kénytelenek vagyunk új helyzetekhez és elvárásokhoz alkalmazkodva, önértelmezésünket és azonosságunkat is változtatni. A posztmodern ebből a nehézségből erényt farag, amikor azt mondja, nincs is szükség semmi szilárd kötődésre: csak átutazók vagyunk egy felbolydult világban, csavargók és turisták jelképezik a modern identitást. Az emberek többsége

számára azonban ez nem lehet kiút. Az ember közösségi lény, ezért nem lehet meg szociális identitás nélkül.

A modern világban a személyiség sokrétű identitásának kialakult egy szilárd hierarchiája, amelynek szervező közepét a nemzeti önazonosság alkotja. Ez rendező hierarchiába a sokféle egyéb identitást, melyek különböző társas viszonyainkban tükröztetnek bennünket. A nemzetállamok kialakulása óta a nemzeti önazonosság áll az identitáspolitikai csúcson: az ember tartsa magát előbb magyarnak, romának, németnek vagy franciának, s csak utána jöhet a többi. Szándékosan fogalmaztam felszólító módban: ez ugyanis feladatul is van szabva az egyén számára. Fichte fogalmazta meg a nacionalizmus lényegét abban a felszólításban, hogy az állam külső határai belső határainkká, szabad fordításban belső korlátunkká legyenek. Ellentételezésként a nemzethez tartozás méltóságtudatot ígér az egyénnek, befogadja őt az egyenlő polgárjogok közösségébe, a nemzeti nyelv és kultúra gazdag világába. Azt a bizonyosságérzetet nyújtja, hogy egyenlő társak vagyunk egy büszke, tagjait védő és becsülő közösségben, amely befogad, amelynek szuverén hatalma, magas kultúrája, tekintélyes múltja van, és más nemzetek elismerését is élvezi. A nemzeti állampolgárság összetevőihöz

idővel társultak a szociális jogok is, növelve az egyénnek nemcsak az önbecsülését, de a biztonságérzetét is. Tehát összefoglalva, a nemzeti identitás egyszerre nyújthatja az egyenlőség, a méltóság, a jogkiterjesztés és a szociális biztonság esélyét. Az is tény persze, hogy az államiságra szert tenni nem tudó nemzeti kisebbségek számára a politikai nemzetté válás folyamata nem sok alternatívát hagyott meg, és sok érdeksérelmet tartogatott. Egyaránt járhatott jogkiterjesztéssel, a szabad identitásválasztás felkínálása mellett, de elnyomással is, amely a kényszer-asszimilációban öltött testet.

A globalizáció folyamata ma ismét napirendre tűzi az identitás kérdését, alaposan átrajzolva a megszokott képet. Ha nem is szünteti meg, de légiesíti, átformálja a nemzeti szuverenitás és identitás korábbi képleteit. Ugyanakkor új konfliktusokat is gerjeszt az új nemzetek etnikailag sokféle népi bázisa miatt. Az Európai Unió is közvetíti a polgárai felé a globalizáció ilyen hatásait. Kérdés, hogy vajon mi lesz a sorsa a nemzeti identitásnak ebben az új közegben.

Európát mint kulturális eszményt Bernhard Giessen szerint eredetileg az intellektuelek teremtették meg, és pedig éppen a korabeli politikai uralmak korlátoltságával és a gazdasági érdekek szűkkeblűségével szemben. De az európai politikai gondolkodás hagyományában a jogszerű polgári együttélés állapota is régi eszmény. A korai föderalisták már egy olyan politikai kultúra létrejöttét is előrevetítették, amely a konfliktusok rendezett megoldásán, az alkotmányos jogállamiság viszonyain, a hatalom megosztásán és többközpontúságán alapul, és európai békerendet garantál. Vagyis a demokratikus jogállam eszméje szintén az európai közös hozomány része.

A második világháború vége óta viszont az európai identitásnak már nemcsak kulturális eszménye, hanem intézményes vonatkoztatási alapja is létezik. Milyen hatással lesz ez az új európai identitásra?

Európa mai egysége nagymértékben a tagállamok gazdasági érdekközösségén alapul. Szükség van-e egyáltalán ezen túlnyúló kulturális és politikai öntudatra is? Az Európa politikai egységét is hangsúlyozó Európai Alkotmánytervezet körüli viták kontúrosabbá teszik a közös európai identitásra vonatkozó kérdéseket. A fő dilemma úgy hangzik, hogy az integráció a globalizáció nyomása alatt túllép-e a kormányközi együttműködés keretein, valódi szupranacionális egységgé válik-e, amely rendelkezik az állam néhány hagyományos ismervével is. Ez utóbbi ugyanis már komolyan érintené nemcsak a tagállamok szuverenitását, hanem állampolgáraink identitástudatát is.

Az európai identitás kérdését ma alapvetően két probléma tartja napirenden: az egyik a feltámadó nacionalizmus, a másik pedig, J. Habermas kifejezésével, az „életvilág kolonizálása”.¹ Az első nem szorul magyarázatra, a második röviden a gazdasági rendszer, a verseny és a profit szempontjainak eluralkodását jelenti a társadalom és kultúra egész világa felett. Mindkettő összefüggésben van a globalizáció világméretű elterjedésével és annak visszahatásaival. Bár a nacionalizmus éppen Kelet-Európában erősödött fel újra a kommunista hatalmi rendszerek összeomlása nyomán, a globalizációs trend visszahatásaként Nyugat-Európában is jelentkezik. Jól integrált vagy annak vélt nemzetállamokban egyszerre lazulni kezd a nemzeti szolidaritás érzése, a feltámadó regionalizmus új nemzeti közösségekről álmodik. Baszkföld, Katalónia, az Egyesült Királyságot alkotó nemze-

tek autonómiatörekvései, a belgiumi flamand–vallón vita, az olasz Padánia terve egyaránt erre utal. Ez kilátásba helyezi, hogy a kelet-közép-európai országok európai integrációja a bennük létező nemzeti kisebbségi problémákat sem fogja automatikusan megoldani. A nemzeti identitás kérdése ma egyrészt kisebbségi identitásként a nemzetállammal szemben, másrészt viszont az Európai Unió egységesítő hatásaival szemben is napirenden van.

Az identitás fogalmának rendszerint három fő összetevőjét különböztetjük meg. Az első a kizárás és befogadás döntése arról, hogy ki is tartozik a közösséghez; ez minden közösség szuverén joga. A második az a különleges érzelmi hangsúly, amellyel az odatartozást kezelik. A harmadik a szimbolikus reprezentációk sora, amelyek az identitást kulturálisan közvetítik.²

Ez a három probléma a nemzetnél tágabb közösség szintjén is jelentkezhet, még ha egyelőre enyhébb formában is. Az Európai Unió egésze számára ma gondot jelent a bevándorlás és a bevándorlók integrációjának problémája; az Európai Unióhoz tartozás érzése már jelentkezik, de intenzitásában még messze csik a nemzeti identitás érzelmi töltésétől; a szimbolikus reprezentációk pedig, amelyek az európai identitást közvetíthetik, még csak kezdetlegesen vannak jelen.

A globalizációval erősödő transznacionális kapcsolatok vonatkozásában kérdések vetődnek fel. Vajon a nemzeti identitás dominanciája gyengül-e, és végül feloldódik-e egy a nemzetnél tágabb közösségben? A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy vajon az európai nemzeteknek ugyanaz lesz-e a sorsuk, mint a nemzeti kisebbségeknek a nemzetállam olvasztótégelyében? Ehhez

kapcsolódik a szkeptikus kérdés: ugyan mi is léphetne a nemzeti identitás helyébe? Közvetlenül csak absztrakt módon azonosulhatunk az egész emberiséggel. Az emberiséget mindig konkrét, megfogható közösségekben élő emberek fogják alkotni. De azért a mai sokféleség még redukálható néhány nagy regionális térségre, és az Európai Unió az élvonala ennek a globális tendenciának.

Mi lehet a tartalma egy európai identitásnak, és helyettesítheti-e az eddig domináns nemzeti identitást? Azt hiszem, nem nehéz elfogadni azt, hogy az európai közösség nem a nemzetállamok feje fölött és ellenükre jött létre, és ezért az európai identitás sem kerül ellentétbe a nemzettel, hanem más szinten létezik. Mintegy keresztezik egymást, anélkül, hogy szükségszerű ellentétben állnának, bár nem vitás, hogy a nemzeti identitás érzelmi töltése féltékenyen figyeli az új konkurensre. Az európai integráció azonban végső soron maga is a nemzetek akaratából született. Eredete nem annyira az európai egységnek valamilyen ideájában gyökerezett – ilyenek korábban is léteztek –, hanem inkább a nemzetállamoknak a háború során kialakult válságos helyzetében, amely megrendítette a nemzetállami kormányok legitimitását. A nemzeti hatóságok nem tudták megvédeni állampolgáraikat a háború szörnyűségeitől és a háborút követő évek válságaitól és viszontagságaitól, ez pedig súlyos delegitimáló hatással járt. Polgáraik lojalitását és konszenzusát ezért is igyekeztek a háború után a szociális és jóléti demokrácia kiterjesztésével visszanyerni. A háború utáni általános békevágy mellett ez a demokratikus nyomás indította be az integráció motorját. Az Európai Közösség ennyiben éppenséggel nem annyira a nemzetállam veszélyeztetője,

mint inkább a megmentője lett, Alan Milward kifejezésével: „Az integráció olyan politikai választás, amelynek célja, hogy csökkentse az interdependencia költségeit...”³ Ezt a választást pedig a nemzeti kormányok hozták meg az európai közösség mellett szóló döntéseikkel.

E tekintetben azóta sem változott lényegesen a helyzet. Az Európai Unió messze van attól, hogy szupranacionális politikai egység legyen. A demokratikus politikai közösség alapvető intézményei egyelőre döntően a nemzetállam szintjén léteznek. A közösségi intézmények nem képezik le a nemzetállami politikai rendszer intézményi struktúráját. Ebből ered többek között a „demokratikus deficit” látszata.

Egy közös európai tudat megléte abban az értelemben, ahogy a nemzeti tudatról beszélünk, nagyon is kérdéses. Az európai identitás csak másodlagos a nemzeti identitáshoz képest, és a belátható időben a kettős identitásnak ez az egyenlőtlen struktúrája fenn is marad.

Vegyük sorra ennek néhány okát!

1. Az Európai Unió politikai alkotmánya még új, kiterjesztett változatában sem közelít egy nemzetek feletti közösséghez. Történetileg is igen lassan és vontatottan fejlődtek ki a Montánunió és az 1957-es Római Szerződés óta a közösség döntéshozó intézményei. Ezek ugyan egyre több döntési jogosultságot igényeltek és kaptak, de csak szektorálisan, bizonyos területeken. A nemzetállamok szuverenitása sértetlenül fennmaradt, végső soron ma is az ő döntésükön múlik, hogy milyen jogokat adnak át a Közösségnek. És nem siettek lemondani szuverén jogaikról; az Unió története a folytonos előreszaladás és visszalépés jegyében áll. A beépített fékek közé tartozott például

a fontos döntésekben a teljes egyöntetűség elvének fenntartása, amelyhez fontos kérdésekben még ma is ragaszkodnak; más ügyekben már továbbléptek a minősített többségi döntések elfogadásáig. A Bizottság ugyan egyre inkább egyfajta közös kormányzat funkcióit veszi át, a végső döntés joga mégis változatlanul a szuverén nemzetállamok kormányait képviselő Tanácsot illeti meg.

2. A nemzetállam kétféle értelemben is változatlanul az egész modern politikai gondolkodás alapja marad. A demokráciáról, a jogállamról, az állampolgári jogokról alkotott fogalmaink a nemzetállamra szabottak; ez az a politikai közösség, amelynek elsősorban lojalitással tartozunk. Lehetünk politikai érzelmeinkben akár kozmopoliták, a polgári és szociális jogaink akkor is a nemzetállamhoz kötnek bennünket.

A legfőbb európai döntéshozó fórumok funkciói eltérnek a nemzetállamiakétól. Az Európai Parlament például máig inkább legitimációs, jóváhagyó funkciójában hasonlít csak egy modern parlamentre, nem pedig törvényhozói és a végrehajtó hatalmat ellenőrző funkciójában. Az Európai Bizottság, amelyet a végrehajtó hatalommal asz-szociálunk, növekvő bürokráciája ellenére sem úgy működik, mint egy valódi kormány. Az Európai Bíróság nem rendelkezik szankcionáló háttérrel; ítéleteinek nem tud érvényt szerezni, hacsak a tagállamok maguk nem úgy akarják. Ralph Dahrendorf szociálliberális gondolkodó ezt a helyzetet a polgárjogok vonatkozásában a következőképpen fejezte ki: „Nem létezik egyetlen polgárjogom sem, amelyet számomra az Európai Unió garantálna.”

3. Az uniós állampolgárság jelentős előrelépést jelentett ebben. A Maastrichti

Szerződésnek a közös európai állampolgárságról szóló cikkelye kimondja, hogy a tag-államok állampolgárai egyben az Unió állampolgárai is. A szabad munkavállalás, költözködés és letelepedés joga, a velejáró politikai jogok – mint pl. a helyi közigazgatás és az Európai Parlament képviselőinek megválasztásában való részvétel – valóban komoly előrelépést jelentenek, de ezek a jogok is csak a tagországi állampolgársághoz kapcsolódó járulékos jogok. Az uniós állampolgárság közvetett jellegét az amszterdami módosítás is megerősítette: „Az uniós állampolgárság kiegészítő jellegű, és nem lép a nemzeti állampolgárság helyébe.” A módosítás növeli a polgárok nyelvi jogait, amennyiben anyanyelvükön fordulhatnak a közösségi intézményekhez, és azok ugyanazon a nyelven kötelesek válaszolni. Ez szép foglalkoztatási kilátásokat teremt ugyan a tolmácsok számára, de nem mutat egy szupranacionális politikai közösség és neki megfelelő állampolgárság irányába. Az európai alkotmánytervezet, amelynek ratifikálása elakadt a franciák és a hollandok ellenállásán, ugyancsak nem kérdőjelezi meg az európai uniós állampolgárságnak ezt az elvileg közvetett jellegét. Jogot nyertek a közös diplomáciai és konzuli védelemre, anyanyelvükön petíciókat nyújthatnak be, és az európai ombudsmanhoz folyamodhatnak érdeksérelem esetén, de mindezek levezetett jogok.

4. A demokratikus politika elvei európai uniós szinten csak hiányosan érvényesülhetnek, hiszen a tagállamok közötti viszonyok továbbra is alapvetően a nemzetközi kapcsolatok államközi normáin alapulnak. A népszuverenitás klasszikus elve, amely szerint minden hatalom a néptől származik, európai szinten nem is értelmezhető, miután európai

nép mint olyan nem létezik. Ezért az Európai Uniónak mint hatalmi központnak nem is lehet közvetlenül demokratikus legitimitása, csupán az egyes választott nemzeti parlamentek és kormányok demokratikus legitimitásából vezethető le. (Ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzék, az Európai Parlamentnek valódi parlamentté kellene válnia, és sokkal nagyobb kompetenciával kellene rendelkeznie, mint amennyinek ma birtokában van. Valódi törvényhozói hatalommal kellene bírnia, és ellenőrző szervként kellene működnie az Európai Unió központi végrehajtó szerveivel szemben. A parlamentben frakciókat alakító pártok még nem európai szintű és méretű pártok, ami abból is látszik, hogy a legtöbb kérdésben nem a pártsszolidaritás vezeti őket, hanem gyakran szétszavaznak a nemzeti érdekek mentén.)

Mindezt a demokratikus deficit fogalmában szokták összefoglalni. Ezt a kritikát azonban érdemes némi fenntartással kezelni. Ugyan mikor nyugodtak az államközi kapcsolatok demokratikus egyenlőségen? Mindig is a hatalmi politika vezette az államokat. A demokratikus deficit fogalma ezért gyakran csak a nemzetállami szintű elvárások kivetítése európai szintre.

Az Európai Közösséget azzal vádolni, hogy nem demokratikus, némileg félrevezető, ameddig a legfontosabb kérdések nemzeti szinten, a parlamenti demokráciák keretében dőlnek el, s legfeljebb a tagállamok vezetői egyezkednek európai szinten a döntő kérdésekről. Az államok továbbra is hajlandók alább adni szuverenitásukból, de csak akkor, és abban a mértékben, ahogy ez túlélésükhöz szükséges.

5. Végül, ami az európai identitás szimbolikus tartalmát illeti, az még meglehetősen kezdeti stádiumban van, hatása nem is

hasonlítható a nemzeti tudat legitimáló erejéhez. A hatalom legitimálásához mint egy politikai rend elismert jogszerűségéhez ugyanis nemcsak jogilag rögzített eljárásokra és megfelelő intézményi közegre lenne szükség, hanem arra is, hogy a polgárok azonosulhassanak a fennálló renddel és annak politikai képviselőivel. Nemzetállami szinten ez szinte automatikusan rendelkezésre áll, erről gondoskodnak a nemzetállam kulturális, „ideológiai államapparátusának” intézményei. A hatalom képviselői mindig számíthatnak polgáraik nemzeti tudatára, amely a nemzetállamon belül megbízhatóan garantálja a politikai közösség belső összetartását, a politikai összetartozás egyfajta „naturalizálása” alapján.

Vajon elképzelhető-e az Európai Unió számára egy hasonló kötőerejű identitástudat? Ma bizonyosan nem létezik olyan európai identitás, amely egy szupranacionális Európa demokratikus legitimítását támogatná. Léteznek erőfeszítések egy közös európai öntudat megerősítésére, és az európai történelemben meg is vannak ehhez a közös kulturális tradíció elemei. Azonban a nemzeti tudathoz hasonló horderejű közös európai tudatnak egyelőre nyoma sincs. Egyes euronacionalisták ugyan tettek kísérleteket az európai tudat visszavetítésére a régmúlt századokba. Ahogyan a nemzetállamok is megteremtették a maguk hatásos történeti mítoszait, amelyek a nemzetet egyetlen történeti sorsközösségbe kovácsolták az adott területen élő népeket, az európai eszme híveitől sem volt idegen ez a gondolat. Különösen a föderális Európa képviselői helyezték vissza előszeretettel utópikus eszményüket a régmúlt időkbe, az antik görögöktől egyenesen a mai Brüsszelig vezetve le Európa egységes kulturális fejlődésének

mítoszáit. De ez nyilvánvaló mítosz; az európai kultúra és civilizáció bölcsője, a mediterrán térség már eleve több civilizáció találkozási pontja volt. Még Európa elrablása is föníciai eredetű legenda, a kereszténység pedig közismerten szinkretisztikus vallásként jött létre. A keresztény kultúra, a tudományos racionalitás, a jogállam és a demokratikus önkormányzás eszméje valóban közös európai tradíciók, de ezek is ritkán érvényesültek a maguk teljességében az európai történelemben. Európa politikailag egészen a legutóbbi időkig mélyen megosztott volt. Csak a külső fenyegetésekkel szemben fogalmazódott meg olykor az egységnek valamilyen tudata, miként a görög városok harcában a perzsák ellen, az arab és török hódítókkal szemben vívott küzdelmekben, és végül a gyarmatosítás korszakában ezt tükrözte a gyarmatosító hatalmak eurocentrikus világképe is. De a reális történeti fejlődésben mégis mindig egyes államok uralkodtak. Európa történelmét az elmúlt két évszázadban bizonyosan a nemzetállami szuverenitás eszméje és a nemzetállamok hatalmi vetélkedése határozta meg. Ebben az értelemben az európai identitás inkább a jelen és a jövő, mintsem a múlt ügye.

Természetesen az európai identitást változatlanul lehet meghatározott politikai és kulturális értékek képviseléséhez kapcsolni. Ebben az értelemben mondjuk, hogy európeai valaki. A lakosság tömegeit tekintve azonban az empirikus közvélemény-kutatásokra kell hagyatkoznunk. Az Eurobarométer empirikus közvélemény-kutatásai szerint lassan ugyan, de nő az integrációt igénylők aránya. A támogatás mértéke természetesen annak is függvénye, hogy mire vonatkozik a kérdés. Különbség van között, hogy valaki csak úgy általában jönnek, a

békés együttműködés biztosítékának látja-e az integrációt, vagy úgy véli, őt személyesen is mélyen érinti a dolog. Az is lehet, hogy az állampolgárok válaszaikban csak a politikai elit erősen integrációpárti véleményeit tükrözik, a közvetlen érintettség érzése nélkül. Az empirikus vizsgálatok kezdetén inkább egy megengedő konszenzus volt kitapintható az elitek integrációpárti törekvései irányában. Az érintkezés sűrűbbé válásával és a prosperitás növekedésével párhuzamosan növekszik a közvetlen és spon-tán támogatók tábora is.

Azonban a nemzeti tudat és az uniós azonosulás közötti viszony nem problémátlan. Milward tézise szerint bármilyen vonzó az Egyesült Európa eszméje, az európai közösség erőssége mégsem ebben az absztrakt vonzerőben áll, hanem inkább a nemzetállam növekvő gyengeségének tudatosulásában. A globalizálódás növeli a nemzeti kiszolgáltatottság tudatát, és az Unió ezzel szemben ígér valamiféle védelmet.

A nemzeti identitás, amint az várható is volt, minden felmérésben messze megelőzi fontosságban az európai azonosulást. Érdekes módon az erős nemzeti kötődést mutató országokban nem gyengébb az európai identitás sem. Az erős nemzeti büszkeség nem zárja ki az európai közösség melletti kiállást, míg a gyenge nemzeti azonosságtudat éppenséggel az európai identitás iránti közönyt is kifejezheti.⁴ „Az Európai Unió mint nemzetközi vagy szupranacionális szervezet különös nehézségekkel nézhet szembe egy európai identitás és tudat kialakítása során. Nemcsak egy tucatnyi [most már két tucatnyi, B. J.] nemzetállam alkotja, melyek közül egyesek igen régiek, de meg is osztja őket az eltérő nyelvük, kultúrájuk és történelmük.” Vallási megosztottság is

létezik, az északi protestáns országok és a déli katolikusok között. Ennek ellenére az európai tudat kialakulása talán gyorsabb lesz, mint a nemzeti tudaté: a média új és hatalmas tényezővé válhat az azonosulás megteremtésében. „Nyugat-Európa egyre inkább egységes gazdasági entitásnak látja magát a világkereskedelmi küzdelemben.” Ugyanakkor ahhoz, hogy kulturálisan is létrejöjjön az egység tudata, egy közös európai kommunikációs térre lenne szükség, amely még nem létezik a szükséges mértékben.

Az Unió támogatása önmagában még nem jelent egyszersmind politikai és kulturális önazonosságot is, más, racionális mérlegeléseken is múlhat. „Az Európai Unió iránti meglehetősen elterjedt lelkesedés ellenére a kutatók úgy találták, hogy viszonylag kevés ember tekinti magát „európainak”... Csak kis százalékban válaszolnak az emberek úgy, hogy elsődlegesen Európához tartoznak, és csak azután az országukhoz, régiójukhoz vagy városukhoz.”⁵ Egészében nőtt ugyan az integrációban részt vevő országok polgárai közötti bizalom mértéke, ami a kooperációnak fontos előfeltétele. A vizsgálatok eredményei szerint a saját polgártársaikba vetett bizalom sem sokkal nagyobb, mint a más uniós országok polgárai iránti bizalom. Ezt persze politikai események is befolyásolhatják.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy az új európai identitást éppúgy meg kell konstruálni, mint ahogy egykor a nemzeti identitást. Az Európai Unió támogatása még nem azonos a nemzetállami identitással analóg értelemben vett európai politikai identitással. Bár az Unió szervei törekedtek arra, hogy Európát emberi arccal jelenítsék meg, és egyetlen nagy közösségként mutassák be, létrehozva az azonosulás jelképeit az európai zászlóval,

az európai logóval, közös európai útlevelemmel, jogosítvánnyal, ennek még messze nincs az az érzelmi intenzitása, mint a nemzeti identitásnak. Várhatóan a közös pénz mint általános egyenérték is felgyorsíthatja az azonosulást, egyelőre még nincs semmi jele annak, hogy a nemzeti identitást a belátható időben egy differenciálatlan európai önazonosság válthatná fel. Szenvedélyes euronacionalisták ma leginkább a szélsőjobboldali körökben találhatók, híveik ugyanis azt remélik az Uniótól, hogy egyfajta fehér erődöt alkot majd a színes bőrűek bevándorlása ellen.

Az európai identitás ma még elsősorban a kulturális különbözőségek kölcsönös elismerésén alapul. Mint Alan Sked leszögezi, nem létezik egységes európai kultúra a nemzetállami kultúrákon kívül. Az európai integráció elmélyítése nemhogy nem igényli a nemzeti identitás feladását, de egyenesen annak legfőbb védelmezője lehet a média globális kultúrkásával szemben. Az európai identitás talán csak egy közös politikai kultúra kialakulását jelenti, amelynek tartalma a kulturális pluralizmus elfogadása és intézményesítése.

A nemzeti identitás és a szupranacionális európai tudat viszonyáról szóló írásában John Taylor is megállapítja, hogy a tagállamok polgárainak többsége ellenzi is az olyan Európát, amely fenyegeti a nemzeti identitást és kulturális sokféleséget. Az Uniót azonban nem is erről az oldalról szokták bírálni, inkább a brüsszeli bürokráciát nehezményezik. A polgárok többsége olyan Uniót akar és támogat, amelyben tisztelik a nemzeti és regionális identitásokat, védik a kulturális sokszínűséget, s amelyben a nemzeti kormányok megőrizhetik szuverenitásukat minden olyan funkcióban, amelyet jó hatásokkal képesek maguk is ellátni.⁶ Az európai

identitás tehát csak megfelel a honpolgárok egyéb, gyakran igen összetett identitástudatát, amelyben még mindig a nemzeti a domináns.⁷

Milyen formában történhet az európai identitás megerősödése? A nemzetállamokban a politikai és a kulturális identitás összenőtt, és sajátos hierarchiát alkotott az egyének sokféle identitásában. Európa eszméjéhez viszont sokáig nem is kapcsolódott semmilyen konkrét politikai rend képzete, amint R. Lepsius megállapítja.⁸ De mára kialakult egy ilyen intézményes rend. Milyen hatással lesz ez a tény az európai identitás tartalmára és kommunikálhatóságára? Az empirikus szociológiai felmérések, még ahol mutatósak is az eredmények, egyelőre inkább csak instrumentális, és nem érzelmi azonosulást mutatnak. A nemzeti identitások zártága mégis egyre jobban oldódik, és ahogy nő a mobilitás, idővel egyre több lesz a példa a nyitott és a többes identitásra is.

Az ebből adódó problémákat Lepsius az Unió hivatalos nyelveinek magas számával is illusztrálja. A nyelvek sokasága révén a kulturális pluralitás fontos alkotóeleme az európai közösségnek, tehát az európai identitásnak is. Tekintettel a sokféle államformára és politikai intézményre, ez még a politikai kultúrára is áll. A közeljövőben tehát semmiképp sem várható a nemzeti kultúrák homogenizálása valamilyen egységes európai kultúra kedvéért. „Az európai kultúra a nemzetállami kultúrák konglomerátuma lesz... Európa kulturális integrációja ilyen értelemben fordítási probléma” – írja Lepsius.⁹

A nemzeti kultúrákat ma nem egy ilyen tágabb európai pluralizmus fenyegeti, hanem elsősorban (a főleg amerikai eredetű) globális kultúripar terjeszkedése. A kiút eb-

ből éppen nem a nemzeti kultúrákba való be-
zárkózás, hanem az európai kultúrák lefor-
díthatóságára épülő kulturális csere szorgal-
mazása lehet, amely képes egy nagy európai
kulturális piacot teremteni.

Ebből a nézőpontból honi politikai meg-
hasonlásaink meglehetősen provinciális jel-
legűnek tűnnek. Politológusként például a
pártidentitás és a nemzeti identitás össze-
kapcsolását tartom a legproblematicusabb-
nak, amelyhez fogható a fejlett demokráciák-
ban nem létezik. A nemzeti elkötelezettség
politikai instrumentalizálása a pluralizmus
körülményei között megfelel a nemzeti kö-
zösséget jó és rossz, igaz és nem valódi ma-
gyarokra. A rövid távú politikai haszon, ami
a nemzet kizárólagos képviseletének ilyen
ideologikus igényéből származik, ezáltal a
nemzeti kétség és nem az egység forrása
lesz. Érthető persze, hogy a bizonytalanná
vált világban sokan, főleg a változások vesz-
tesei, ilyen primordiális kötődésekhez me-
nekülnek. Azonban a szaporodó többes
identitások versengésében ez nem növeli a
túlélés esélyét, ellenkezőleg. Sorsunk a több-

nyelvűség, a kulturális nyitottság – a nemze-
ti identitás fenntartása csak ennek tudatosí-
tásán keresztül biztosítható.

A választható identitások korában, a
pluralizmus körülményei között a nemzetek
életképessége azon múlik, hogy mennyire
képesek jövőképes programmá tenni identi-
tásuk fennmaradását. Más ugyan nem fog
ezzel törődni, ha mi magunk nem teszünk
érte. Ehhez pedig tudatos és határozott nem-
zeti tudomány-, oktatás- és kultúrpolitikára
van szükség. Nemzeti identitásunkat külső
veszély ma legkevésbé az Európai Unió ol-
daláról fenyegeti. Nemcsak határainkon be-
lül, de azon kívül is – a szabadságjogok és a
kommunikációs lehetőségek alapján – meg-
nőtt a nemzeti-kulturális identitás megörzé-
sének esélye. Az Unió egyik legfontosabb
hozádéka a regionalizmus erősödése, és ez a
régigazságtalan határmegvonások sérel-
meit is orvosolhatja. Rossz hír viszont, hogy
ezért közös erőfeszítéseket kell tenni. Hogy
képesek leszünk-e erre, az azon is múlik,
hogy ki tudunk-e lépni a történelmi nacio-
nalizmus hosszúra nyúlt árnyékából.

* * *

JEGYZETEK

- ¹ Viehoff – Segers (1999). 13. skk.
- ² Klaus Eder, In: Viehoff–Segers (1999). 148. skk.
- ³ Milward (1995). 19-20.
- ⁴ Kaase–Newton (1995).
- ⁵ Uo. 118.
- ⁶ Taylor (1996). 158.
- ⁷ Uo. 184.
- ⁸ Viehoff–Segers, 202.
- ⁹ Viehoff–Segers, 220.

IRODALOM

- Kaase, M.–Newton, K. (Eds.) (1995). *Beliefs in government*, Vol. 5. New York: Oxford University Press.
- Milward, Alan S. (1995). *The European Rescue of the Nation-State*. London: Routledge.
- Navracsics Tibor (1998). *Európai belpolitika*. Budapest: Korona Kiadó.
- Sked, Alan (1990/1991). *The Myths of European Unity*. In: *The National Interest*, Winter.
- Taylor, Paul (1996). *The European Union in the 1990s*. New York: Oxford University Press.
- Viehoff, R.–Segers, R. T. (Hg.) (1999). *Kultur, Identität, Europa. Über die Schwierigkeiten und Möglichkeiten einer Konstruktion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

EILER FERENC

A NÉMET KÜLPOLITIKA ÉS AZ EURÓPAI EGYSÉGTÖREKVÉSEK (1918–2005)

A huszadik században Németország mind a kétszer katasztrofális vereséget szenvedett a nemzetközi hatalmi viszonyok átrendezéseért indított, Európa határain túlővő, világháborúvá terebélyesedő fegyveres konfliktusokban. A győztes hatalmak vezetői számára a háborúk utáni rendezés egyik legnagyobb dilemmája az volt, hogy miként lehetne az európai biztonság megteremtése – s természetesen a győztesek gazdasági, politikai érdekeinek behiztosítása – érdekében, a kontinens közepét szinte egymaga lefedő, óriási gazdasági potenciállal rendelkező, bizonytalan nemzeti identitású, tradicionálisan nyugat és kelet között ingázó hatalmat egyszer s mindenkorra „semlegesíteni”.

A békekonferenciákon egyetértettek abban, hogy az esetleges jövőbeni „német veszélyt” minimalizálni kell, a cél eléréséhez vezető útról azonban különböző – saját hatalmpolitikai érdekeik által meghatározott – elképzelésekkel érkeztek a francia fővárosba. A háborúkat követő rendezések így az eltérő koncepciók eredőjének tekinthetők. A „német kérdés” kezelésére született végső válaszok eltérőek lettek, s ez a tény az európai fejlődés különböző irányait jelölte ki. Míg a két világháború közötti időszakban Németország a versailles-i békerendszer revíziójára tört, majd a nemzetiszocialista vezetés alatt kirobbantotta a második világháborút, addig az 1945-ös katonai vereség után a kettéosztott

ország nyugati fele betagozódott egy nemzetek feletti (nyugat-) európai struktúrába, s nemcsak az európai államok közösségének megbecsült, egyenrangú tagja lett, de négy évtized után elérte legfőbb nemzeti célkitűzését, a két „részállam” egyesítését is.

Bár az európai egység szükségszerűségének gondolata évszázadok óta látens módon jelen volt az európai politikai gondolkodásban, a megvalósult – jelentős részben Németország ellenőrzését szolgáló – integrációs folyamat második világháborút követő beindulásáig nem sok minden történt az elméletek gyakorlatba való átültetése terén.¹ A húsz-harminc években ugyan volt egy fontosabb kísérlet az európai államok együttműködésének intézményes keretek közötti szorosabbra fűzésére, de a kezdeményezés eredményességének az államok eltérő gazdasági és politikai célkitűzései miatt akkoriban még nem volt realitása. Az integráció gondolatának tényeréséhez végül döntően a második világháború negatív tapasztalatai, valamint a kontinenst (s Németországot) évtizedekre kettéosztó kelet–nyugati szembenállás járultak hozzá.

1. A két világháború közötti időszak

Az első világháborút lezáró versailles-i békeszerződés súlyosan korlátozta Németor-

szág területi, katonai, gazdasági és pénzügyi szuverenitását. Az eredeti francia szándékoknál ugyan enyhébb, de az ország mozgásterét mégis jelentősen beszűkítő békefeltételek legfontosabb célja az volt, hogy felszámolja az ország nagyhatalmi státusát, s minél tovább útját állja ismételt európai felemelkedésének. A német politikai és gazdasági elit, de a német társadalom legszélesebb rétegei is igazságtalannak, megalázónak érezték az általuk „diktátumnak” tartott és nevezett békefeltételeket, és soha, egyetlen pillanatra sem mondtak le a szerződés majdani revíziójáról.

A két világháború között eltelt csaknem két évtized azonban a fő európai külpolitikai célkitűzések, s az ezekhez rendelt eszközök tekintetében semmiképpen sem tekinthető egységesnek. A legélesebb választóvonal természetesen Hitler 1933-as hatalomra kerüléséhez köthető, de már korábban, Stresemann halála után is érezhető volt a külügyi vezetésben a hangsúlyok eltolódása, és a külpolitikai stílus változása.

Stresemann a kezdeti évek súlyos gazdasági, bel- és külpolitikai bizonytalanságainak felszámolása után a nemzetközi közösségbe integrálódva kívánta elérni – lehetőleg békés úton – a békeszerződés minden területre kiterjedő, részleges revízióját, s Németország nagyhatalmi státusának visszaállítását. A külügyminiszter egyáltalán nem volt pacifista, de tisztában volt azzal, hogy az ország gazdasági és katonai hátróságára támaszkodva még Lengyelország ellen sem lenne képes győztes háborút vívni. Nem is beszélve arról, hogy az elszigetelt háború lehetősége Európában a szövetségi kapcsolatoknak köszönhetően lényegében eleve kizárt volt.² Németország ezért célkitűzéseit a „nagyhatalmi koncertbe”

visszakerülve, s az ország gazdasági adottságait hangsúlyosan kihasználva vélte egyedül megvalósíthatónak.³

A külpolitikai koncepciójához szükséges mozgásteret a nyugati határok locarnói szerződésekben garantált biztosítása, s Németország Népszövetségbe való belépése és tanácstagsága révén igyekezett biztosítani. Bár Stresemann idején meghatározó volt a német külpolitika nyugati orientációja, de az nem volt kizárólagos. A rapallói szerződéssel még 1922-ben vágányra állított keleti politikát az 1925-ös berlini német–szovjet szerződéssel lényegében Stresemann is megerősítette, még ha az számára a nyugati kötődéssel szemben nem is jelentett valódi opciót. A berlini szerződés ugyanakkor logikusan illeszkedett a külügyminiszter azon törekvésebe, hogy az ország keleti határai mentén fenntartsa magának a szabad kéz lehetőségét. Ugyanezért nem volt hajlandó francia tárgyalópartnerei nyomására sem a lengyel (s a lengyel miatt a cseh) határ szerződéses biztosítására.

Stresemann halála után, a Weimari Köztársaság utolsó éveiben kieserélődtek a külpolitikai koncepciót jelentős mértékben meghatározó külügyminisztériumi tisztviselők. Ez nemcsak a német tárgyalódelegációk agresszívabb stílusában mutatkozott meg, hanem a külpolitikai alapvetések ártékelésében is. A német politikai elit egyre kevésbé látta szükségszerűnek a stresemanni vonal követését, s egyre hangsúlyosabban követelte a népszövetségi kötelezettségektől független, önálló német nagyhatalmi külpolitika megvalósítását. A nemzetiszocialista Németország hosszú távú Európa-politikája pedig már gyökeres szakítást jelentett a húszas évek megbékélésre, betagozódásra alapuló külpolitikai vonalvezetésével. Függet-

lenül attól, hogy az új rezsim mit közvetített az európai nyilvánosság és tárgyalópartnerei felé, Hitler külpolitikai víziója nem korlátozódott a részleges revízióra és az ország nagyhatalmi státusának visszaszerzésére. Az új hatalmi elit törekvéséncik fókuszába az eurázsiai hatalmi viszonyok gyökeres átalakítása, a német nagyhatalmi kizárólagosság került.⁴

Az európai integráció szükségszerűségének, illetve lehetőségének kérdése nem hagyta teljesen közömbösen az európai országok politikai és gazdasági elitjeit. Az állami kereteken túlmutató kontinentális szerveződések megvalósításának azonban – Európa többszörös megosztottsága miatt – a korokban nem voltak meg sem a politikai, sem a társadalmi, de még a gazdasági előfeltételei sem. Az egyik legfontosabb választóvonal a világháborúban győztes és vesztes országok között húzódott. A status quo fenntartásában érdekelt államok mindent elkövettek azért, hogy integritásukat egyszer s mindenkorra bebetonozzák, a vesztesek ezzel szemben a rendezést csupán ideiglenesnek tekintették – nem utolsósorban a rendkívül súlyos békefeltételek következtében. A helyzet komolyságát jelezte, hogy a szembenállás nem csupán az elitek attitűdjében élt: a követelések mögé felsorakoztak a többségi társadalmak is. Emellett az egymással szomszéd államok alapvető gazdasági érdekei is gyakran ellentétesek voltak egymással.

Az európai egység gondolatának köztudatba való bekerülése valójában egy „civil” mozgalomnak köszönhető, mely a húszas évek legelején kezdte meg az eszme propagálását. A Coudenhove-Kalergi-féle páneurópa-mozgalom részletes, egyes elemeiben idővel változó programot dolgozott ki, melynek tengelyében az USA gazdasági

erőfölényével szembeni egységes védekezés szükségessége, a Szovjetuniónak és Nagy-Britanniának az egyesült „Európától” való távoltartása, valamint a megbékélésen és kölcsönös önérdéken alapuló német-francia tengely kialakítása állt.⁵ A kezdeményezés társadalmi támogatottsága mindvégig csekély maradt, annak ellenére, hogy a szervezet soraiban, vezetőségében meglehetősen sok aktív politikus és gazdasági szakember képviseltette magát.⁶

Volt azonban egy másik kezdeményezés, mely genezisében kapcsolódott a páneurópa mozgalomhoz, s mely mögé – legalábbis ideiglenesen – felsorakozott egy nagyhatalom.⁷ A Briand-féle Európa-terv 1929-es első változatának fókuszában még egyértelműen az európai gazdaság integrációja, USA-val szembeni megszervezése állt.⁸ A koncepció kidolgozói szerint az amerikai gazdaságpolitikától különösen súlyosan érintett Franciaország számára az európai vámhatárok felszámolása, valamint a megemelt külső vámok egyértelműen pozitív hozadékkal jártak volna. A Népszövetség közgyűlése elé 1930-ban terjesztett változatban azonban a hangsúlyok már nem a gazdasági, hanem a politikai és biztonsági kérdéseken vannak.⁹ Ennek az egyik oka kétségtávol az volt, hogy a francia külügyminisztériumban is felismerték, hogy az egységes belső piac megteremtése együtt járt volna Németország gazdasági megerősödésével is.¹⁰ Az 1930. május elsejei Briand-memorandum ezért már egyértelműen rögzítette a politikai – és biztonsági – kérdések primátusát, s az európai államok szuverenitása tiszteletben tartásának szükségességét. Nyilvánvaló volt, hogy ez egyet jelentett a francia érdekek által meghatározott európai rend bebetonozásának programjával.

A német külügyminisztériumban ugyan volt egy szűk réteg, mely a húszas évek megértési politikája jegyében elvileg hajlott a terv gazdasági vonatkozásainak elfogadására, a külpolitikai irányvonal meghatározásában döntő szerepet játszó Brüning–Curtius–Bülow hármas azonban – szinkronban a közhangulattal – a teljes nagyhatalmi egyenlőség visszaszerzését már nem az előbbi évtized megegyezésre és kompromisszumokra építő stresemanni koncepciójára építve képzelte el.¹¹ Az elutasító állásfoglalás fő oka természetesen a revíziót gyakorlatilag lehetetlenné tevő status quo alapvetéssel való német szembenállás volt, még ha az indoklás érvrendszerében a gazdasági integráció elsődlegességének háttérbe szorulására helyezte is a hangsúlyt.¹²

A Briand-terv mellett születtek a korokban olyan – többnyire gazdasági indíttatású – kezdeményezések is, melyek Közép-Európa vagy a dunai államok megszervezésére irányultak.¹³ Ezek vagy a gazdaságok összehangolását, és ezzel a nemzetgazdaságok hatékonyságának növelését tűzték ki célul, vagy pedig a világválság által okozott károkat reagálva igyekeztek a térséget szánalni. A rendezési tervek útjában azonban nemcsak az érintett gazdaságok kooperációjára tett javaslatok – végső soron – kilátástalanok voltak, hanem legalább ilyen mértékben a hosszú távú állami és nemzeti érdekek között feszülő ellentét is.

Bár Európa jövőbeni megszervezéséről a világháború kirobbanását követően is születtek elképzelések mind a nemzetiszocialista Németországban, mind a vele hadban álló országokban, sőt az ellenállási mozgalmak soraiban is, ezek – a háborús helyzet miatt – természetesen csupán víziókat vázolhattak fel.¹⁴

2. A második világháború utáni időszak (1945–1990)

A második világháborút követő évtizedekben az európai integrációs folyamat legfőbb ösztönző erejének a német kérdés megoldása, a nagyobb gazdasági térség előnyeinek felismerése, az esetleges idegen agresszió megakadályozására hivatott biztonsági rendszer kiépítésének szükségessége, valamint a nagyhatalmakkal szembeni önmeghatározás problematikája számított.¹⁵ A folyamat sikerének egyik legfontosabb biztosítéka az volt, hogy az Adenauer óta képviselt alapvető német külpolitikai célok megvalósítását a német kormányok az európai egység, valamint a transzatlanti kapcsolatok keretében látták megvalósíthatónak.¹⁶

Az integrációban való német részvétel története az Európai Szén és Acélközösség francia kezdeményezésére történt megalapításával kezdődött. A szervezet létrehozásához ugyan Franciaországnak komoly gazdasági érdekei is fűződtek, de a Schumann-terv gyakorlatba való átültetésében a politikai és biztonságpolitikai megfontolások még nagyobb szerepet játszottak. Bár Adenauer mozgástere ebben az időben még kétségkívül meglehetősen korlátozott volt, a német belépés nem egy ultimátum eredményeként valósult meg, hanem a német fél egyetértésével.¹⁷ A döntés közvetlen hasznán, mely a Ruhr-vidék gazdaságának ellenőrzésébe való német beleszólás lehetőségét jelentette, messze túlmutatott, hogy keretet biztosított az adenaueri külpolitikai alapvetés gyakorlatba való átültetéséhez, az önkéntes nyugati kötődés megvalósításához.

A következő öt évtizedben az integrációs folyamat Németország aktív részvételével haladt előre, s legfőbb hajtóereje az 1963-as

Elysée-szerződésrel formálisan is „szentesített” francia–német tengely lett.¹⁸ Az „integráció motorjainak” viszonyában aszimmetrikus helyzet alakult ki. Franciaország világháborús szerepére támaszkodva, a maga ENSZ biztonsági tanácstagságával és atomműtőerejével igényt formált a szervezet politikai törekvéseinek meghatározására, külső megjelenítésére, az NSZK pedig a kontinens messze legerősebb gazdaságával az integráció fő finanszírozójává lépett elő.¹⁹ A két állam együttműködése nem volt mindig felhőtlen, de egymással kapcsolatos alapvető céljaik végeredményben komplementerek voltak. A francia külpolitika az integrációban – többek között – olyan eszközt látott, amelynek segítségével Németország beágyazható az egyre több nemzetközi kötöttséget jelentő európai struktúrába. A multilaterális döntéshozatali rend a német kormányok cselekvési szabadságának ellenőrzését tette lehetővé. A nagy gazdasági potenciállal rendelkező bonni köztársaság nyugati lehorgonyzása a francia stratégiák szemében – a keleti opció elvetése miatt – az európai (és francia) biztonság szempontjából elsőrendű érdek volt. Németország politikai és gazdasági elitjében is konszenzus uralkodott abban a kérdésben, hogy az ország elemi érdeke az európai integrációs folyamatba való bekapcsolódás. A szuverenitás egyes elemeinek feladása révén ugyanis az állam idővel elnyerhette kül-, és külgazdaság-politikai mozgásszabadságát.²⁰ Arról nem is beszélve, hogy a német egység jövőbeni megvalósításához – a szövetségesek tényleges, de nyilvánosan nem hangoztatott fenntartásai ellenére is – ezek a keretek jelenthették a legbiztosabb hátteret.

Az együttműködés természetesen nem volt mindig zökkenőmentes, ez több okra is visszavezethető. Németország megkérdőjelezhetetlen transzatlanti elkötelezettségét az

európai biztonság kérdésében önálló elképzeléseket felvázoló Franciaország egyáltalán nem nézte jó szemmel. A szociáldemokrata vezetésű kormányok által útjára indított új keleti politika is gyanakvással töltötte el a nemzeti érdekek primátusát képviselő Párizst. A francia–német tandemet azonban általában átsegítette a nehézségeken, hogy az egymással rendszeresen találkozó vezető politikuskok közül többen – Adenauer és de Gaulle, Schmidt és Giscard d’Estaigne, Kohl és Mitterand – kimondottan jó viszonyban voltak egymással.²¹ Ez önmagában véve még természetesen kevés lett volna a problémák kezelésére, de a hetvenes–nyolcvanas évekre a két ország lakosságában – nem utolsósorban a gazdasági fellendülésnek köszönhetően – erősödött mind az integráció, mind pedig a szomszéd nemzet társadalmi elfogadottsága.²² Ráadásul a két ország gazdasági érdekei is az európai együttműködés fenntartásának szükségessége irányába hatottak. Ezáltal ugyanis a tradicionálisan erős, exportorientált német ipar többé-kevésbé biztos közeli piacokat szerzett magának, a francia mezőgazdaság pedig állandó közösségi támogatást kaphatott.

Németország európai integráció iránti elkötelezettsége a vizsgált évtizedekben valóban megkérdőjelezhetetlen volt. A német politikai pártok között ebben a kérdésben mindvégig teljes konszenzus uralkodott. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a német külpolitika csupán egy pályán mozgott volna. A külpolitikai vonalvezetésben ugyanis egészen 2002-ig axiómának számított, hogy mindent el kell követni annak érdekében, hogy az ország ne kényszerüljön választani a biztonsági kérdések miatt meghatározó jelentőségűnek tekintett transzatlanti és a francia (európai) elkötelezettség között.²³

A teljesen önálló kezdeményezésként indult új keleti politika (Ostpolitik) keretében pedig Bonn a hetvenes évek elején felülvизsgálta kapcsolatait mind az NDK-val, mind pedig a keleti blokk országaival – mindenekelőtt a Szovjetunióval. A francia külügyminisztériumban a történelmi reflexek miatt azonnal felvetődött a német „hintapolitika” réme, holott valójában erről szó sem volt. Az új stratégia inkább az NSZK-t közvetlenül veszélyeztető nemzetközi feszültség oldására szolgált, amellet, hogy az állam a térséggel gazdasági kapcsolatait is elmélyítette. A kezdeményezés ugyanakkor azt is jelezte, hogy Bonn a két német állam egyesítését hosszú távon, a kelet-európai társadalmak – nyugati segítséggel történő – lassú változásával, demokratizálásával tartotta elérhetőnek.²⁴

Az NSZK tehát az európai államok közösségének olyan poszt-nemzeti demokráciájaként határozta meg önmagát, mely a tradicionális értelemben véve nem volt hatalom. Sokkal inkább világkereskedelmi államnak tekintette magát. Olyan civil hatalomnak, mely a konszenzuseresés javára lemondott az erőszakról, vagy legalábbis komoly korlátok közé szorította azt, s a plurális demokráciát, a hatalom vertikális és horizontális megosztását magas szinten gyakorolta. Pozitív önképéhez persze az is hozzátartozott, hogy befolyását Európában nem a nyílt erő révén, hanem az intézményi hálózatokba beépülve, a multilaterális egyeztetések szűrőjén keresztül érvényesítette.²⁵

3. A német egység megteremtésétől napjainkig (1990–2005)

1989–90 világpolitikai léptékű változásai nem csupán a közép-európai kisállamok

függetlenségét hozták el, de lehetővé tették a német egység megvalósítását is. A Gorbacsov-éra által kínált nagyobb mozgásteret kihasználva Bonn közvetlen tárgyalásokat folytatott a kérdéstről Moszkvával, s bár a főtítkárral eredetileg csak hosszabb távon tartotta elképzelhetőnek az újraegyesítést, az NDK társadalmának egyértelmű állásfoglalása, valamint (az USA feltételhez kötött támogató egyetértését maga mögött tudva) a nyugat-német diplomácia határozottsága végül néhány hónap alatt elérte a negyven éve dédelgetett legfőbb nemzeti célt.²⁶

A rajnai köztársaság legfontosabb európai partnereinek politikai eljije aggodalommal vegyes bizalmatlansággal reagált a felgyorsult eseményekre. Még Mitterand is, aki a nyilvánosság előtt elismerte a német nép jogát arra, hogy saját sorsa fölül döntson, valójában jobban örült volna egy hosszabb átmeneti folyamat közbeiktatásának.²⁷ Nem is beszélve Margaret Theacher-ről, aki a brit sajtóban egyenesen az ismét aktuálissá vált német dominancia veszélyétől óvott.²⁸ Végül azonban a 4+2 tárgyalások eredményeként lezárult a második világháború óta tartó német állami és nemzeti megosztottság, s az NDK öt tartományának (és Kelet-Berlinnek) az NSZK-ba történő beegazósával megalakult az immár egységes Németország.²⁹

Az egység miatt aggódók legfőbb dilemmája az volt, hogy vajon a geopolitikai jelentőségét tekintve felértékelődött ország folytatja-e eddigi megbízható, kiszámítható (adott esetben saját rövidtávú érdekeit a közösség érdekeinek alárendelő), kompromisszumkész szövetségi politikáját, vagy pedig a nemzeti egység elérése után igyekszik majd tényleges gazdasági befolyását közvetlen politikai hatalomra konvertálni. Ez a bizonytalanság min-

denekelőtt a nagyhatalmi ambíciók és a valóság között feszülő ellentéttel csak nehezen szembenéző Franciaországot érintette érzékenyen: elijte meglehetősen nehezen emésztette meg, hogy a számára oly fontos, szimbolikus jelentőséggel bíró stratégiai központi helyzet egyik pillanatról a másikra Keletre tolódott.

Francia részről az újonnan előállt helyzetre adható legjobb válasznak az integráció mélyítése, s ezzel Németországnak az európai struktúrákba való még erősebb beágyazása tűnt. A német kormány annak ellenére is elfogadta a monetáris unió és az egységes belső piac tervét, hogy sem a Bundesbank, sem pedig a lakosság jelentős része nem támogatta a háború utáni német identitás fontos elemének tekintett német márka „feláldozását”. Azt azonban Bonnban sikerült a tárgyalásokon elérnie, hogy az ún. „konvergenciakritériumok” elfogadtatásával szigorú makrogazdasági feltételeket támasztottak mind a közösségbe belépni szándékozó, mind pedig a „klubba már bekerült” államok elé.³⁰ A politikai integráció érdemi elmélyítésének igényét azonban – a tárgyalópartnerek ellenállása miatt – nem sikerült a német delegációnak elfogadtatnia.³¹ Az egyeztetések eredményeként létrejött, s elsősorban francia–német kompromisszumot megtestesítő Maastrichti Szerződés így kijelölte az Európai Unió megvalósítása felé vezető utat.

A német vezetés tisztában volt az új helyzet diktálta kettős kihívással: Németországnak egyfelől azt a korábbi önkorlátozó, visszafogott külpolitikát kellett folytatnia, amelyet partnerei addig megszoktak, s el is vártak tőle, másfelől viszont azokhoz a nemzetközi biztonságpolitikai elvárásokhoz is alkalmazkodnia kellett, amelyek vele szemben, mint szuverenitását visszanyert

hatalommal szemben, megfogalmazódtak. Az egyesülést követő rövid időszakban több olyan esemény is történt, amely arra engedett következtetni, hogy Bonn ezeknek a kihívásoknak nem tud – vagy ahogyan néhányan gondolták, nem akar – megfelelni. Horvátország és Szlovénia egyoldalú elismerése miatt például sokan úgy gondolták, hogy a német külpolitika önjáróvá vált, s akaratát a jövőben a multilaterális döntéshozatal hagyományait felrúgva partnerei ellenében is keresztülviszi.³² A kuvaiti válság idején pedig azzal, hogy az alkotmányra hivatkozva nem volt hajlandó katonákat küldeni a térségbe, s „csupán” anyagilag támogatta a hadműveleteket, a megbízható katonai szövetséges image-et veszélyeztette.³³ Nem is beszélve a Bundesbank európai valutákra negatívan ható 1992-es kamatpolitikájáról – ezt az érintett államok egyértelműen rossz néven vették.³⁴

A kezdeti aggodalmak azonban végső soron alaptalannak bizonyultak. Németország az európai és a transzatlanti szövetség elkötelezett tagja maradt. A francia–német tandem továbbra is működött, és a német kormány érdekeit többnyire a korábbi évtizedekhez hasonlóan, az európai struktúrákban betöltött szerepére alapozva, közvetett módon, a kompromisszumokat előnyben részesítve érvényesítette. Európai elkötelezettsége mellett szólt az is, hogy a keleti bővítés elsőszámú pártfogója lett. Természetesen nem önzetlenül, hiszen a régióval neki voltak a legjobb gazdasági kapcsolatai, sőt a bővítés számára azzal a biztonsági szempontból nem elhanyagolható előnnyel is járt, hogy Németország keleti határai mentén, történelme folyamán először azonos szövetségi rendszerbe tartozó, stabil demokráciák jelenhettek meg. A bővítés költ-

ségeinek túlnyomó részét is Bonn vállalta magára, holott a keleti tartományok gazdasági és szociális felzárkóztatására évente amúgy is a büdzsé extra 4%-át költötte. Emellett sikerült katonai szövetségi hitelet is többé-kevésbé helyreállítani, miután egy 1994-es alkotmánymódosítás lehetővé tette a Bundeswehr NATO határain kívüli bevetését.³⁵

Az 1998-ban hatalomra került első Schröder-kormány idején azonban hangsúlyosan érezhetővé vált egyfajta törekvés arra, hogy Németország érdekeit határozottabban érvényesítse a nemzetközi porondon, s a bonni köztársaság által axiómának tekintett „visszafogottság” külpolitikáját a „felemelt fej” stratégiájával váltsa fel.³⁶ Ez az igény a második Schröder-kormány idején még inkább felerősödött. Németország Európa iránti elkötelezettsége továbbra is megkérdőjelezhetetlen maradt, de Berlin már a szokásosnál jóval többször interveniált közvetlenül a Bizottságnál a német ipar érdekében.³⁷ Nizzában pedig ország-világ előtt nyilvánvalóvá vált, hogy Németország többé egyáltalán nem tekinti magától értetődőnek a francia kontinentális vezető szerepet.³⁸ Ráadásul a stabilitási paktum többszöri megsértését követő szankció alól is – Franciaországgal együtt – kivonta magát; ez az Unió többi tagja számára azt sugallta, hogy az egyenlők között vannak egyenlőbbek.³⁹

Az elemzők egyetértének abban, hogy a német külpolitika 2001–2002 fordulóján tért le egyértelműen addigi pályájáról, és ez a transzatlanti kapcsolatok soha nem látott elmérgesedéséhez vezetett. 2001. szeptember 11. után a kancellár szolidaritásáról biztosította az amerikai elnököt, de néhány hónap múlva – az amerikai indítékok megalapozatlanságára, vagy legalábbis nem bizo-

nyított voltára hivatkozva – nem volt hajlandó támogatni az USA-t a tervezett iraki „expedíciójában”, még egy esetleges biztonsági tanácsi felhatalmazás esetén sem.⁴⁰ Sőt, Franciaországgal együttműködve abban is aktívan közrejátszott, hogy az USA ne kapja meg a világszervezet felhatalmazását a katonai akcióhoz.⁴¹

Kétségek kívül igaz, hogy Schröder a külpolitikát ebben az akcióban a választási kampány részévé tette, de hiba lenne a német ellenállást erre az egy indítékra visszavezetni. E kapcsolatokat már az előző években is folyamatosan a feszültség jellemezte, mivel az USA és Európa (így Németország is) több, a jövő szempontjából fontos kérdésben rendre ellenkező álláspontot foglalt el. Például a környezetszennyezés kérdését szabályozó kyotói konferencián, vagy a nemzetközi bíróság illetékességéről, a halálbüntetés kérdéséről folytatott vitákban.⁴² Emellett a német kormány egyre kevésbé értett egyet az egyetlen szuperhatalom – tárgyalásos utat gyakran mellőző, unilaterális – érdekvényesítési stratégiájával.

A német hangvétel „határozottságához” az is hozzájárult, hogy 1998-ban egy olyan háború utáni generáció került a kormányrúdhöz, amely a múlttal való szembenézés több évtizedes projektjét sikeresnek ítéelve, egyenrangú hatalomként kívánt tárgyalni minden állammal, többek között az USA-val is.⁴³ Emellett pedig nyíltan hangoztatta, hogy Németország kész – tehát szeretne – valódi súlyának megfelelő mértékű felelősséget vállalni – tehát befolyást szerezni – a nemzetközi porondon, s bejelentette igényét a biztonsági tanács állandó tagságára is.⁴⁴

A német–francia együttműködés ettől kezdve kifejezetten szorossá vált.⁴⁵ Az USA-val folytatott vita természetesen kiha-

tott a többi európai államra is, időlegesen kettészakítva a kontinenst. Mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a volt keleti blokk tagállamai biztonsági kérdésekben sokkal inkább bíznak az USA-ban, mint nyugat-európai szövetségeseikben. Annál is inkább, mivel egyre inkább formálódni látszott egy francia–német–orosz tengely, amely egyáltalán nem volt ín्यűkre, csakúgy, mint Chirac és Schröder velük szemben megütött kioktató hangneme sem.

Az USA-val szembeni határozott német fellépést, annak következményeit értékelve az elemzők egy része a német külpolitika nagykorúsításáról beszél. Eszerint valójában nem történt semmi más, mint hogy egy nagyhatalom – a partnerállamokra egyébként kezdettől fogva jellemző – öntudattal lépett fel a nemzetközi politika színpadán.⁴⁶ Mások ezzel szemben a német fellépés eleve elhibázott voltára hívják fel a figyelmet, függetlenül attól, hogy indítékaiban igaza volt-e, vagy sem. Ezek az elemzések az USA-hoz fűződő kapcsolatok mielőbbi helyreállítását, s az Oroszországgal ápolott kitűnő viszony lazítását javasolták és javasolják.⁴⁷ Emellett a német külpolitika elsőrendű érdekének a tradicionális transzatlanti-európai kettős elkötelezettség mielőbbi rekonstrukcióját tartják.

Abban lényegében mindenki egyetért, hogy Berlin külpolitikáját a jövőben is Európán keresztül, európai szövetségeseivel egyeztetve alakítja majd. Az elmúlt évek külpolitikai irányvezetése alapján azonban úgy tűnik, hogy Németország érdekeit – hasonlóan Franciaországhoz és Nagy-Britanniához – az eddiginél sokkal határozottabban és eltökéltebben igyekszik majd érvényesíteni. Az is valószínű, hogy a mindenkori belpolitikai helyzet a korábbi évtizedeknél erő-

teljesebben hat majd ki a német Európa-politikára. Ez persze nem jelenti majd a hatalomgyakorlás közvetlen változatát, hiszen a köztársaság mélyen beágyazódott az európai és a nemzetközi struktúrákba.⁴⁸ Franciaország és Nagy-Britannia pedig nem is lenne hajlandó olyan egyoldalú koncessziókra, melyek kereszteznék saját nemzeti érdekeit.

Valószínűleg azoknak van igazuk, akik szerint manapság nem Németország európai ereje, hanem sokkal inkább gyengesége jelenti az integráció jövőjére nézve a legnagyobb problémát.⁴⁹

4. Nemzeti és európai identitás

Az EU jövője szempontjából nemcsak annak van jelentősége, hogy a német Európa-politika gazdasági és politikai hangsúlyai hova kerülnek a következő években, hanem annak is, hogy a közösség e legnagyobb területű és lélekszámú országának lakossága hogyan viszonyul a nemzeti identitás – Németországban mindig is problematikus – kérdéséhez. A második világháborút követő történelmi önvizsgálat eredményeként a hagyományos, etnocentrikus német nemzeti identitás fogalma sokak számára kiüresedett. A német hatalmi gépezet által elkövetett rémtettek és a holocaust miatt sokak számára még a hazaszeretet is értelmezhetetlen – vagy legalábbis vállalhatatlan – kategóriává vált.⁵⁰ Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a nyugat európai államokban végzett vizsgálatok szerint a nemzeti kötődés Németországban volt messze a leggyengébb az elmúlt évtizedekben, különösen a fiatalabb korosztályok körében.⁵¹

A múlt lelki teherterelei elől való menekülést, de a felelősséggel való szembenézést

is megkönnyítette, hogy a német lakosságnak a nemzeti identitást kiváltó, vagy legalább részben helyettesítő alternatív identitásformák is rendelkezésére álltak. Így például a Németországban történelmileg erős regionális kötődés a háborút követő évtizedekben tovább erősödött. „A regionális identitásnak nem kellett Hitlerrel szemben definiálnia magát. A regionális identitás ugyanis egyszerűen létezett, mint a hovatarozás vagy a kötődés érzésének, mint a Heimat érzésének kifejeződése.”⁵²

A régióra fókuszáló lojalitás mellett megjelent Németországban a patriotizmus fogalmának etnikai vonatkozását zárójelbe tevő, sokak számára a nemzeti lojalitással konkuráló, de azt mindenképpen kiegészítő ún. alkotmánypatriotizmus is.⁵³ Ez az identitásforma a racionalitást helyezi a központba, folyamatosan reflektál a múltra, republikánus értékrendet vall, s elkötelezett a demokratikus elvek iránt. Számot vet a köztársaság elért eredményeivel, és a civil hatalom értékeit hirdeti. Nem egyszerűen leíró kategória, hanem Németországban egyúttal társadalmi projekt is. A két német állam egyesülése után az alkotmánypatriotizmus megvalósítható célként való érvényessége – legalábbis mint a nemzeti identitásépítés esetleg eredményes eszköze – megkérdőjeleződött. A 17 millió egykori NDK állampolgárnak ugyanis semmilyen közvetlen élménye nem volt arról a több évtizedes nyugat-németországi folyamatról, amely bázisul szolgált az alkotmánypatriotizmus kifejlődéséhez. A társadalmi és szociális integráció nehézségei miatt pedig nem is tűnik igazán valószínűnek, hogy az identitás eme formája körükben különösebben népszerűvé váljék.⁵⁴

A harmadik identitásforma, mely az európai integráció kiteljesedésével párhuzamosan

a lakosság egy részének önazonosságát meghatározta, az európai identitás lett. Kizárólagos jelleggel ez Németországban is csak a társadalom meglehetősen kis szeletére vonatkozott. Ugyanakkor azonban járulékos identitásként, a nemzeti identitást kiegészítve szilárdan beépült a polgárok jelentékeny részének önmeghatározásába.⁵⁵

Az európai identitás esetében persze szó sincs a nemzeti identitásra abszolút jellemző, érzelmi elemek által is meghatározott összetartozás-tudatról, hanem sokkal inkább egy racionális értékközösségről. Az integráció viszonylag rövid története mellett természetesen ez is magyarázattal szolgál arra, hogy az európaiak többségének körében miért a nemzetállam áll a lojalitás fókuszában. Ezért még nagyon sokáig a nemzetállam lesz a politikai identifikáció központi tárgya. Az európai identitás megerősödése (egyések szerint kialakulása) pedig mindenképpen csak nagyon hosszú folyamat eredményeként képzelhető el. Ahhoz azonban, hogy ez előrehaladjon, elengedhetetlenül szükséges lenne a finalitás kérdésének mielőbbi tisztázása. Az Európa-projekttel való azonosulást ugyanis jelentősen megnehezíti, hogy a tagállamok elképzelése ebben tekintetben jelentősen eltér egymástól. Vannak olyan államok, melyek lakosságának nemzeti identitása rendkívül erős, s politikai-jogi berendezkedésük is arra predesztinálja őket, hogy a nemzeti szuverenitás egyes elemeiről csak meglehetősen nehezen mondjanak le. Ezek (s ők vannak többségben) az államok szövetségét tudják csak elfogadni maximális célként. Ezzel szemben a föderális felépítésű Németország hajlik arra, hogy az Európai Uniót is egy szövetségi államként képzelje el. A realitás az előbbi verzió jövőbeni megerősödése mellett szól,

különösen amióta az európai alkotmány ratifikálási folyamata Franciaországban és Hollandiában elbukott. Még akkor is így van ez, ha az Európai Unió felépítésében és

döntéshozatali mechanizmusában több területen már ma is a föderális elemek beépülését bizonyító szupranacionalitás érvényesül.

JEGYZETEK

¹ Németh István (2001). *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

² Robert Grathwol (1982). Gustav Stresemann: Betrachtungen über seine Aussenpolitik. In: Wolfgang Michalka, W. Marshall, M. Lee. (Ed.) *Gustav Stresemann*. 236–239. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

³ Stresemann fő külpolitikai célkitűzései a következők voltak: a jóvátétel kérdésének megnyugtató rendezése, az ország szuverenitásának visszaállítása, Németország gazdasági megerősítése, a keleti (lengyel) határok korrekciója, valamint a német kisebbségek védelme. Uo. 227.

⁴ A nemzetiszocialista Németország külpolitikai vonalvezetéséről lásd: Hans-Adolf Jacobsen (1968). *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. Frankfurt am Main – Berlin: Alfred Metzner Verlag.

⁵ A mozgalomról lásd Kövics Emma (1992). *Az európai egység kérdése és Németország 1919–1933*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 65–101. o.

⁶ A Páneurópai Unió díszelnöke 1927-től kezdve Briand francia külügyminiszter volt, a nemzeti páneurópai szervezetekben pedig olyan neves politikusok is képviseltették magukat, mint pl. az ausztriai konzervatív Ignaz Seipel és a szociáldemokrata Karl Renner.

⁷ A Briand-memorandumot lásd Németh István: i. m. 323–331.

⁸ A terv meghirdetéséhez komolyan hozzájárult az a francia félelem is, hogy a Rajna-vidék kérdésének rendezésével, valamint a Young-terv elfogadásával radikálisan csökken Franciaország szomszédjával szemben bevethető hatalmi eszköze. Peter Krüger (1985). *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 527. A Briand-memorandum születésében fontos szerepet játszott, hogy a francia gazdaságot 1931-ig a világgazdasági válság lényegében még alig érte el. Ormos Mária (1969). *Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 45. o.

⁹ „Mivel a gazdasági egység felé vezető úton minden továbblépési lehetőséget a biztonsági kérdés határoz meg és ez szorosan összefügg a politikai egység megvalósításával, ezért az Európa szervezeti struktúráját meghatározó felépítési törekvésnek a politika területén kell kibontakoznia.” In: Németh István: i. m. 328.

¹⁰ Kövics Emma: i. m. 152.

¹¹ Peter Krüger: i. m. 528.

¹² A tervvel kapcsolatban kialakított német álláspontokról lásd Kövics Emma: i. m. 164–172.

¹³ A Duna-völgye megszervezésének francia és angol kísérleteiről lásd Ormos Mária: i. m. 43–145. Az európai egység kérdésének vonatkozásait több szempontból vizsgálja Kövics Emma: i. m.

¹⁴ A kérdésről lásd Pritz Pál (1999). *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest: Osiris.; Németh István: i. m. 480–587.

¹⁵ Wilfried Loth (1993). Die Europäische Gemeinschaft – Entstehung und Entwicklung. In: Cord Jakobeit–Alparslan Yenel (Hrsg.) *Gesamteuropa. Analysen, Probleme und Entwicklungsperspektiven*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung. 18–19.

¹⁶ Hanns Jürgen Küsters (2005). Von der beschränkten zur vollen Souveränität Deutschlands. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 17, 3.

¹⁷ Patrick Meyer (1999). Die Europapolitik der Bundesrepublik Deutschland. In: Werner Weidenfeld, *Europa-Handbuch*. Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.

¹⁸ Der Elysée-Vertrag (1995). In: Auswärtiges Amt (Hrsg.), *Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Dokumente von 1949 bis 1994*. 275–278. Köln: Wissenschaft und Politik.

¹⁹ Kiss J. László (1997). Nemzeti érdek és integráció. A német EU-rópa politika történelmi gyökerei és mai dilemmái. In: *BIGIS Közlemények*, 15. 19–20.

²⁰ Hanns Jürgen Küsters: i. m. 3–9.

²¹ A kancellárok külföldi látogatásának mérlege: Adenauer: Franciaország – 22, USA – 9, Nagy-Britannia – 6; Erhard: 4–4–3; Kiesinger 3–3–1; Brandt: 8–5–3; Schmidt: 22–14–13; Kohl: 26–21–12. In: Auswärtiges Amt (Hrsg.), *Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland*. i. m. 1127–1129.

²² Elisabeth Noelle-Neumann – Thomas Petersen (2002). Die Bürger in Deutschland. In: Werner Weidenfeld, *Europa-Handbuch*. 619–623. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

²³ A hagyományosan jó német–amerikai kapcsolatok nem jelentették azt, hogy a két állam között ne lettek volna időnként komoly feszültségek. Az ötvenes évek óta vissza-visszatérő kereskedelmi feszültségek mellett a keleti blokkal folytatott kereskedelem kérdése, az 1981-es német–szovjet földgázvezeték-egyezmény, a Schmidt és Carter közötti személyes ellenszenv is hozzájárult az ellentétekhez. A legfontosabb feszültségforrás azonban az ötvenes években az amerikai csapatok németországi állomásoztatásához való német hozzájárulás kérdése, a hatvanas években a rugalmas válasz új amerikai védelmi koncepciója, a hetvenes években az USA vietnámi háborúja, a nyolcvanas években pedig a fegyverkezési verseny körül kialakult eltérő állásfoglalás volt. Georg Schild (2003). Deutsch-amerikanische Beziehungen. *Informationen zur politischen Bildung aktuell*, 13. 18–19.

²⁴ Az 1975-ös Helsinki Egyezmény (EBEÉ) zárónyilatkozatában például az NSZK számára fontos fegyverténynek számított, hogy az európai határok sérthetelenségét, s nem megváltoztathatatlanágát mondták ki. Gregor Schöllgen (1992). *Die Macht in der Mitte Europas. Stationen deutscher Außenpolitik von Friedrich dem Großen bis zur Gegenwart*. München: Verlag C. H. Beck. 157.

²⁵ A német hatalom institutionális forrásairól lásd Kiss J. László: *Nemzeti érdek és integráció*. i. m. 47–51.

²⁶ Az USA feltétele az volt, hogy Németország nyugati kötődése ne változzék.

²⁷ Gazdag Ferenc: *Franciaország története 1945–1995*. Zrínyi Kiadó, 1996. 243. A francia gazdasági és politikai elitekkel szemben a lakosság 60%-a fenntartás nélkül támogatta a német egység gondolatát. Dominique Mod'zi (1995). Die Vereinigten Staaten als Faktor der deutsch-französischen Beziehungen. In: CIRAC-DFI-DGAP-IFRI (Hrsg.), *Handeln für Europa. Deutsch-französische Zusammenarbeit in einer veränderten Welt*. 60. Opladen: Leske + Budrich. 60.

²⁸ Ulrich Wickert (1992). Weshalb noch Angst vor Deutschland? In: Ulrich Wickert: (Hrsg.), *Angst vor Deutschland. Die neue Rolle der Bundesrepublik in Europa und der Welt*. 17. München: Wilhelm Heyne Verlag.

²⁹ Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands – Einigungsvertrag – vom 31. August 1990. (Auszüge). In: Auswärtiges Amt (Hrsg.), *Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland*. i. m. 696–699; Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland mit vereinbarter Protokollnotiz. Uo. 699–703; Regierungserklärung von Bundeskanzler Dr. Kohl vom 3. Oktober 1990. (Auszüge) Uo. 727–733.

³⁰ Christian Deubner: Die Wiedervereinigung der Deutschen und die Europäische Gemeinschaft. In: Cord Jakobeit–Alparslan Yenil (Hrsg.): i. m. 399.

³¹ Uo. 400.

³² A jugoszláviai konfliktusban vállalt német és francia szerepről lásd Hans Stark: Zwischen Konflikt und Konsens: Frankreich, Deutschland und der Konflikt im ehemaligen Jugoslawien. In: CIRAC-DFI-DGAP-IFRI (Hrsg.): i. m. 158–171.

³³ Németország az 1991. január közepén indult hadműveletekhez a jogi háttér, a történelmi múltból levezethető bizonytalanság, az éppen aktuális kormányalakítás folyamata, valamint a szovjet csapatok jelenléte miatt csupán logisztikai támogatást nyújtott a szövetségi koalíciónak, valamint 17,9 milliárd márkát vállalt át a háború költségeiből. Keller Krisztina (2004). Az újraegyesült Németország növekvő nemzetközi biztonságpolitikai szerepvállalása a Bundeswehr *out-of-area* bevetéseinek tükrében. *Külügyi Szemle*, ősz–tél. 198.

³⁴ A Bundesbank csupán a francia frank támogatására volt hajlandó, miután a líra és a font már elhagyta az európai valutarendszer megengedett ingadozási sávját. Mezei Géza (2001). *Helyreállított Európa, Európa-építés és egységstratégiák a Marshall-tervtől a Nizzai Szerződésig*. Budapest: Osiris Kiadó, 208.

³⁵ A kérdésről lásd Keller Krisztina: *i. m.* 186–217.

³⁶ Gunther Hellmann: *Einbindungspolitik: Die Strategie für eine deutsche Großmacht in der Bewährung*. 6–7. http://www.soz.uni-frankfurt.de/hellmann/mat/FriGu_www.pdf

³⁷ Hanns W. Maull (2004). Normalisierung oder Auszehrung? Deutsche Außenpolitik im Wandel. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 11, 18.

³⁸ Stephan Martens (2002). Frankreich-Deutschland. Vom EU-Motor zum Blockierer? *Internationale Politik*, 9, 27.

³⁹ Gregor Schöllgen (2004). Die Zukunft der Deutschen Außenpolitik liegt in Europa. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 11, 14.

⁴⁰ Hanns W. Maull: *i. m.* 17.

⁴¹ Uo. 18.

⁴² Michael Hedschtück – Gunther Hellmann: „Wir machen einen deutschen Weg.“ *Irak-Aben-teuer, das transatlantische Verhältnis und die Risiken der Methode Schröder für die deutsche Außenpolitik*. 19. <http://www.soz.uni-frankfurt.de/hellmann/mat/irak.pdf>

⁴³ Gregor Schöllgen: *Die Zukunft der Deutschen Außenpolitik liegt in Europa. i. m.* 10.

⁴⁴ Gunther Hellmann: *Einbindungspolitik: Die Strategie für eine deutsche Großmacht in der Bewährung*. 10–11. http://www.soz.uni-frankfurt.de/hellmann/mat/FriGu_www.pdf; Christian Hacke: *Welche Politik strebt Berlin in der UNO an? Heikle deutsche initiative für einen Sitz im Sicherheitsrat*. Neue Zürcher Zeitung, 2004. szeptember 23.

⁴⁵ Hanns W. Maull: *i. m.* 18.

⁴⁶ Gregor Schöllgen: *Die Zukunft der Deutschen Außenpolitik liegt in Europa. i. m.* 15; Az ún. „normalitás” vitáról lásd Kiss J. László (2005). Folytonosság a változásban – külpolitikai stratégia és nemzeti identitás a német fejlődésben. In: Kiss J. László, *Nemzeti identitás és külpolitika az euróatlanti térségben*. 125–134. Budapest: Teleki László Alapítvány.

⁴⁷ Christian Hacke (2005). Der neue Primat der Diplomatie. Zum Stand der deutsch-amerikanischen Beziehungen nach dem Europabesuch von Präsident Bush. *Die politische Meinung*, 4, 19–20.

⁴⁸ Gunther Hellmann (2002). Der „deutsche Weg”. Eine außenpolitische Gratwanderung. *Internationale Politik*, 9, 4.

⁴⁹ Michael Mertes (2002). Ein „deutsches Europa”. Nachruf auf ein Schreckgespenst. *Internationale Politik*, 9, 24.

⁵⁰ Mivel a német egység az NSZK bázisán valósult meg, a múlttal való önkritikus szembenézést el nem végző NDK-ban kialakult helyzettel nem foglalkozom. Az egyesítés utáni helyzetről lásd Kiss J. László: *Folytonosság a változásban i. m.* 134–137; Mary Fulbrook (2001). *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. 263–276. Budapest: Helikon Kiadó.

⁵¹ A nyolcvanas években a magát nemzetére büszkének valló németek aránya 21% volt (a britek 55%-a). A nem büszke, nem nagyon büszke, nem tudja eldönteni kategóriákra a németek 41%-a választott igennel (a britek 14%-a). Mary Fulbrook: *i. m.* 277.

⁵² Uo. 280.

⁵³ Kiss J. László: *Folytonosság a változásban i. m.* 104–109.

⁵⁴ Többen felhívták a figyelmet arra, hogy a nemzeti kérdést olyan érzelmi tartalommal kell megtölteni, amely biztosítékot nyújt arra, hogy a nemzeti ügy ne kerüljön olyan erők szolgálatába, melyek visszaélhetnek vele. Hagen Schulze és Hans-Peter Schwarz aggodalmait ismerteti Kiss J. László: *Folytonosság a változásban i. m.* 109.

⁵⁵ 1993-ban arra a kérdésre, hogy miként határozná meg magát, a polgárok 43%-a nevezte magát németnek és európainak, 8%-a európainak és németnek, 4%-a csak európainak. 2003-ban az arányszámok a következők voltak: 45%, 12%, 6%. Gunther Hellmann und Sebastian Enskat: *Umfragedaten zu deutscher Aussenpolitik und Deutschlands Rolle in der Welt seit 1990. Eine Dokumentation*. Stand 25.01.2004. 10. http://www.soz.uni-frankfurt.de/hellmann/mat/APUZ_2004_Umfragen.pdf

A NEMZETI IDENTITÁS ÉS AZ EURÓPAI IDENTITÁS EMPIRIKUS VIZSGÁLATA EURÓPÁBAN

Bevezető

Az Európai Unió a nemzetállamok szövetsége, ugyanakkor Európa bizonyos régióiban az államhatárok nem feltétlen esnek egybe az etnikai határokkal (különösen igaz ez az első és a második világháború veszteséinek határvidékére). Európa néhány őshonos etnikumának nincs és nem is volt önálló nemzetállama. Ezek a körülmények olyan konfliktusokat szülnek, amelyről az EU a legszívesebben nem venne – és legtöbbször nem is vesz – tudomást.

Az EU Bizottsága az Eurobarometer-vizsgálatok keretében többféle eszközzel és jelentős apparátussal kutatja a tagországok közvéleményét a kérdések hosszú sorában. Az Eurobarometer-vizsgálatok régóta kezdeti trend-kérdése szembehelyezi az európai identitást a nemzeti identitással, azt feltételezve, hogy a kettő egymással verseng, és azt remélve, hogy az európai komponens az idők során az integráció magasabb fokain erősödhet majd – a nemzeti identitás kárára.

Elemzésünk során áttekintjük, hogy az ilyen módon értelmezett európai és nemzeti identitás hogyan alakul az egyes országokban, illetve bizonyos kisebbségek körében. Az eredmények bemutatása csak bizonyos kisebbségek esetében lehetséges, mivel az Eurobarometer-vizsgálatok 1999-ig egyálta-

lán nem tettek fel kérdéseket a válaszadók etnikai hovatartozásáról – vagyis a Spanyolországban élő baszktól és a Franciaországban élő arabtól is azt kérdezték, hogy mennyire büszke a többségi (spanyol, francia) nemzethez való tartozására, illetve hogy mennyire büszke európaiságára. Ez oda vezetett, hogy az európai büszkeség (European pride) a kisebbségek létszámának egyfajta proxyjaként működött és működik ma is az Unióban. A válaszadók etnikai hovatartozásáról először a Csatlakozó Országok Eurobarométere (Candidate Countries Eurobarometer) keretében gyűjtöttünk információt, amely bizonyos mértékig segít elhatárolni a nemzeti kisebbséghez tartozó válaszadók körét.

A kérdés vizsgálata keretében három témára összpontosítunk:

1. Az EU (vagy inkább az Európai Bizottság) viszonya a nemzeti és az európai identitás kérdéséhez, és e hozzáállás leképeződése az Eurobarometer-vizsgálatokban;
2. A rasszizmus és a bevándorlás kérdése az EU-ban a közvélemény-kutatás tükrében;
3. A nemzeti és etnikai kisebbségek viszonya az európai integrációhoz.

Az ismertetett adatok egy része megtalálható az Eurobarometer weboldalon (<http://>

europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm), másik része pedig az Eurobarometer-adatok elsődleges elemzéséből származik. Az adatok a kölni ZA (Zentralarchiv) archívumából, illetve a csatlakozó és jelentkező országok tekintetében a Gallup Europe adatarchívumából származnak (<http://www.gallup-europe.be/dataarch/archives.htm>).

Nemzeti identitás – európai identitás

Az európai és a nemzeti identitás viszonyának kérdése abban a tekintetben is problematikus, hogy nem teljesen tisztázott, milyen a jövőképük azoknak, akik az Európai Unió jövőjét tervezik: a nemzetállamok szövetsége vagy egy föderális Európa képe lebeg-e szemük előtt.

Ezt az alkotmányos szerződés körüli vita is tükrözi. Az „alkotmányozási” folyamat akadozik, nem kis részben a fenti kérdés megválaszolatlansága miatt. A társadalomtudomány eszközeivel elemezve a kérdést azonban úgy tűnik, hogy az állampolgárok számára ez a két lehetőség nem áll mereven szemben egymással, az európai (vagy európai uniós) és a nemzeti identitás szembenállását ők nem tartják annyira relevánsnak, mint az EU adminisztratív vezetése.

Ha azt mondjuk, hogy a nemzeti büszkeség számít, és nemzetállamok szövetsége vagyunk, akkor mindenki kisebbségben van, hiszen európai szinten nem definiálható többségi nemzet. Ha viszont individuumok, európeárok közösségének fogjuk fel az Uniót, akkor nem logikus kisebbségi – vagy más közösségi – jogokkal foglalkozni, hiszen a szabadságok alapvetően egyéni szinten fogalmazódnak meg, főleg az általános emberi jogok talaján. Ebből persze sok

minden következik az EU kisebbségi „politikájára” nézve, de a tekintetben is, hogy a társadalomkutatási gyakorlatban az EU bizottsága hogyan kezeli ezt a kérdést.

Az Európai Bizottság megrendelésére eddig elvégzett számos közvélemény-kutatás és elemzés a közösségi politikák legszélesebb körét érintette, kisebbségi ügyekben azonban komoly, átfogó vizsgálat ez idáig nem történt sem a 15, sem a 25 tagállamban. Ugyanakkor a kisebbségi problémák nem csak az újonnan csatlakozott tagállamokban tapasztalhatók, hanem az EU régi tagállamaiban is jelentkeznek, nem ritkán az új tagállamokénál sokkal erőszakosabb formában.

Az Eurobarométer – mint az Európai Bizottság alapvető véleménymonitoráló eszköze – nem is definiálja a nemzeti-etnikai kisebbségeket a kérdőívében: nem érdekli, hogy a válaszadó milyen kulturális vagy nemzeti identitású az egyes tagországokban. Az Eurobarométer szerint (mint ahogy általában az EU szerint is), aki Spanyolországban él, az spanyol (Spanish national – spanyol állampolgár), a Franciaországban élők pedig franciák, attól függetlenül, hogy valójában arab, baszk vagy bármilyen más identitásúak.

Ezért az Eurobarométer egyik klasszikus, 1992 óta évente kétszer feltett kérdése nem adekvát a kisebbségi identitású válaszadók számára. A kérdés magyarul úgy hangzik, hogy a közeli jövőben leginkább kizárólag magyarnak érzi magát, magyarnak és európainak érzi magát, vagy esetleg európainak és magyarnak (itt a sorrend felcserélése fordított erősséget feltételez), vagy pedig kizárólag európainak. E kérdést mindenkinek felteszik Magyarországon, annak is, aki nem érzi magát magyarnak, aki nem magyar identitású (*lásd 1. ábra, 49. oldal*).

Az EU korábbi 15 országában e kérdés mellett semmilyen olyan kiegészítő kérdés nem szerepel az Eurobarometer-vizsgálatokban, amely a válaszadó identitásával lenne kapcsolatos.

Csupán adalék, hogy az Eurobarometer-vizsgálatok többnyire az EU hivatalos nyelvein történnek, többnyelvű adatfelvétel csak olyan esetekben fordul elő, amikor több államalkotó nemzet vagy hivatalos nyelv van az országban (pl. Belgium, Luxemburg).

Közismert, hogy Magyarország (Finnországgal, az Egyesült Királysággal és Görögországgal együtt) azon országok közé tartozik, amelyekben a nemzeti identitás rendre az átlagosnál lényegesen magasabb arányban dominál az európai identitással szemben. Az évente kétszer megismételt felmérés eredményei szerint a sort általában Franciaország, Luxemburg és Olaszország zárja.

Kétségtelenül nem a francia nép az, amely legkevésbé büszke a nemzeti identitására, de a szembeállított kérdésfeltevés ott azt váltja ki a válaszadókból, hogy az európai identitáskomponens valamelyikét is jelzi a felvétel során.

A kizárólag európai identitást választók száma elenyésző: egy-két-három százalékos minden ország esetében, kivéve Luxemburgot, ahol 15-20%-ig is felmehet, de ott a népesség majdnem fele elsősorban Európa más részeiből nemrégiben érkezett bevándorló.

Kérdés, hogy az európai történelem, illetve az integráció folyamata során változnak-e ezek az identitások, és ha igen, akkor milyen mértékben. Az Unió hat alapító országában 1992 óta teszik fel ezt a kérdést. Ahogy az alábbi ábrán látható, 1992-ben

37% volt a kizárólag nemzeti identitású, most – némi fluktuációt követően – 40%. Azt tehát semmiképpen nem állíthatjuk, hogy a nemzetivel szembeállított európai identitás mértéke az integráció egyre gyorsuló üteme mellett dinamikusan változna bármelyik irányba is, legalábbis az EU hat olyan országában, amelyek valójában az államszövetség alappillérei (lásd 2. ábra, 49. oldal).

Ha ennél hosszabb távlatban tekintünk az európai identitás alakulására, akkor már csak anekdotikus bizonyítékok állnak rendelkezésünkre. A következő ábrán (lásd 3. ábra, 50. oldal) bemutatott, királynőt formázó figurális Európa-térkép megerősíthet bennünket abbéli hitünkben, hogy Európa szerkezete – és ebből adódóan a hozzá való kötődés mértéke is – mélyebben gyökerezik a történelemben annál, minthogy néhány évtizedes programokkal ezen komolyan lehessen változtatni.

Térképünk királynőjének feje Ibéria, mellkasa Gallia és a karja Germánia, és ha mellé tesszük a mostani európai identitásadatokat, akkor – persze pusztán anekdotikus szinten – alátámasztva láthatjuk azt a hipotézisünket, hogy a kontinens és az európai tudat mélystruktúrái meglehetősen változatlanok. Minél inkább a lába felé haladunk, annál alacsonyabb az európai identitásválasztás, tehát ez a történelem során elég stabil állapotnak bizonyult. A figyelmesebb szemlélő számára feltűnhet, hogy Britannia és „Scandia” nem is részei a királynő testének; erre utaló jeleket ma is szép számmal találunk.

Ha a mai Európa-térképen ábrázoljuk országokként azoknak az arányát, akik válságunkban az európai identitáshoz való kötődésük valamelyik változatát feltűntették,

akkor szemmel láthatóvá válik, hogy még mindig az alapító országokban a legmagasabb az európai identitást jelölők aránya (lásd 4. ábra, 50. oldal).

Az alapvető kérdés az, hogy egyáltalán szembeállítható-e egymással a nemzeti identitás és az európai identitás. A mérések – legalábbis a jelentkező országokban, ahol ezt a kérdést szembeállítás nélkül is megkérdeztük – azt mutatják, hogy aki a nemzeti hovatartozására büszke, az valószínűleg az európaiságára is büszke, és fordítva: aki nem büszke a nemzetéhez tartozására, az európaiságát is kevesebbre tartja. Egyedül a törökökre nem igaz ez a szabály: ők nem annyira büszkék európai mivoltukra, törököségükre viszont annál inkább. Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy ha a nemzeti identitást nem állítjuk szembe az európai identitással, akkor a nemzeti büszkeséget illetően a magyarok már nem kimagaslóan állnak az élen, inkább a csatlakozó országok középmezőnyében foglalnak helyet. A két dimenzió között mért korreláció magas és szignifikáns (lásd 5. ábra, 51. oldal).

Az Európai Bizottság szerepére és gondolkodásmódjára jellemző, hogy az Eurobarometer keretében ezt a kérdést – legalábbis a közelmúltban, az elmúlt tíz évben – nem kérdezték meg az Európai Unió 15 korábbi tagállamában. A régi tagállamok vonatkozásában tehát nem tudhatjuk, hogy milyen válaszok születtek volna e kérdésre; az sem kizárt, hogy egészen másminen.

Elsőrendűen fontos kérdés, hogy mi az európai identitás, és hogyan definiáljuk azt. Kétségtelen, hogy a történelem során gyakrabban vagy erősebben fogalmazódott meg valamivel szemben, valamilyen konfliktus, fenyegetés következményeként, hogy a sok pozitív ágens mellett a konfliktusoknak is

igen erőteljes identitáserősítő szerepe volt. Most, az elmúlt néhány évben Európa, Amerika és az iszlám konfliktusa talán közelebb vihet minket az európaiság látens, a polgárok véleményében ugyanakkor tetten érhető dimenzióinak megértéséhez.

Egy értékeket boncolgató vizsgálat keretében az Eurobarometer feltett egy kérdést, melyben különböző (jellemzően liberális demokráciákban releváns) értéket kellett a válaszadóknak párosítaniuk Európával, az Egyesült Államokkal és az „arab világ”-gal (lásd 6. ábra, 51. oldal).

Nyilván a kérdésfeltevés felvet néhány problémát, de ezzel együtt is érdekes látni, hogy hogyan differenciálják a válaszadók az európaiságot, különösen az amerikai értékművel szemben. (A kérdést a megrendelő által megfogalmazott homogén „arab világ”-fogalom nyilván ebben a formában nem létezik, és amennyiben létezne, akkor sem valószínű, hogy a liberális demokrácia alapértékei volnának a legmegfelelőbbek a jellemzésére; ennek következtében a válaszok meglehetősen differenciálatlanul két kategóriába sorolódtak.)

Látjuk, hogy markáns különbségek vannak. Az EU-hoz elsősorban az emberi jogok, a jogállamiság, az emberi élet tisztelete és a szolidaritás értékei tartoznak a benne lakók véleménye szerint. Az Egyesült Államok értékei inkább a személyes szabadság és az önkitaljesítés, egy sor közösségi jellemző értékben az európai mutatókhoz képest „rosszabbul” teljesít. Végül az arab világhoz a vallás értéke vagy egyik érték sem kapcsolódik. Ebből az eredményből valamennyire kiviláglik, hogy valójában él egy kép az emberekben arról, hogy mi volna az európai identitás, mi volna annak értéktartalma, még ha csak politikai tekintetben is.

Rasszizmus és bevándorlás

Az Európai Unió régi tagállamainak polgárai nem annyira a nemzeti kisebbségek, hanem sokkal inkább a bevándorlás problémáival szembesülnek. A közösségi jogok vonatkozó elismerése mögött – az Unió kívánatos felépítését és integráltságát övező viták mellett, akár azt megelőzően – alapvetően az a masszív bevándorló tömeg áll, amellyel nem tudnak mit kezdeni a nyugat-európai nemzetállamok. Sokkal több arab él az Európai Unióban, mint ahány észt, szlovén, szlovák vagy éppen magyar, és ez óriási probléma azon országok számára, amelyek egyébként jellemzően képtelenek integrálni ezeket az embereket.

Egy sor olyan kérdés vetődik fel, hogy vajon az a világkép, amely szerint egy multikulturális Európa volna a végcél, mennyire egyeztethető össze azzal, hogy a világkép még meglehetősen törekeny és szilárd alapokra vágyik.

A hatalmas bevándorlótömegek pezsgést, kulturális sokszínűséget, faji sokszínűséget és más – elvileg kívánatos – dolgot hoztak az EU megcsontosodott országaiba, ugyanakkor a biztonságérzet csökkenését, integrációs problémák egész sorát, szociális feszültségeket is jelentenek a befogadó országok, valamint azok polgárai számára. Komoly, vérre menő vitákat hallunk fölvilágosult európai hölgyek között arról, hogy a francia fejkendő-szabályozás helyes vagy helytelen. Mindkét érvrendszernek vannak elfogadható elemei. Természetesen mindenkinek joga van a saját kulturális identitásához, másrészt az európai társadalmaknak is joguk van saját vívmányaikhoz, mint amilyenek például éppen a nők jogai. Mivel a bevándorlás, különösen az észak-afrikai be-

vándorlás, épp ezeket az európai alapértékeket kérdőjelezi meg, és ráadásul olyan módon, hogy más alapértékek (a véleménynyilvánítás vagy a vallás szabadsága) ennek a folyamatnak bizonyos fokú sérthetetlen-séget biztosítanak, úgy tűnik, hogy a bevándorlás ma az európai identitás erősödése és elterjedése, különösen pedig inkluzívabbá válása ellen hat. Ma az európai identitás egyik alapeleme az elvi nyitottság és tolerancia, ugyanakkor meglepő mértékű gyakorlati türelmetlenséggel találkozunk, amikor az empirikus társadalomtudomány eszközeivel keresünk válaszokat.

Az EUMC megrendelése alapján tettünk fel egy sor, a bevándorlókkal és a kisebbségekkel kapcsolatos attitűdökre vonatkozó kérdést. Ahogy az alábbi ábra mutatja, az európai polgárok szerint a multikulturális társadalom remek dolog, ezzel szinte mindenki egyetért – kivéve a görögöket. Érdeemes megfigyelni, hogy az egyetértés általában magasabb az EU 15 régi tagállamaiban, mint az újakban (lásd 7. ábra, 52. oldal).

Emellett azt is megjegyzik – körülbelül ugyanannyian, mint ahányan kívánatosnak tartják a multikulturális Európát –, hogy a befogadóképességnek vannak határai. Ezzel különösen a 15 régi tagországban értenek egyet, mindez talán kevésbé probléma az újonnan csatlakozók számára (lásd 8. ábra, 52. oldal).

Ennél is többet mond az az adat, amely szerint a nyugat-európai válaszadók igen magas arányban értenek egyet azzal az állítással, hogy a bevándorlókat illető befogadóképesség határát már el is érték. Mindez igen komoly szociális problémákra utal, és nyilván köze van a rasszizmushoz és az identitásproblémákhoz is. Ennek az igazán komoly problémának a kezelése az Európai Unióban még tisztázatlan.

Az Eurostat által megrendelt Urban Audit Perception Survey az európai közép- és nagyvárosokban végez felméréseket, elsősorban a városi életkörülmények tekintetében. A vizsgálat egyik kérdése: Egyetért-e azzal, hogy a városban élő bevándorlók jól integráltak? Az eredmények a nagyon egyet nem értők nagy arányát mutatják, és ez az érték különösen Északnyugat-Európában magas. A stockholmiak 51%-a, a rotterdamiak 37%-a, az antwerpeniek 31%-a, az athéniak 29%-a mondja azt, hogy a városban élő bevándorlók nem integrálódnak megfelelően a többségi társadalomba (lásd 9. ábra, 53. oldal).

Végül egy számunkra mindenképpen meglepő számadat következik. A „végső” megoldás felvetésekor – vagyis hogy minden bevándorlót (beleértve a legális, az illegális bevándorlót, sőt még a bevándorlók gyermekeit is) vissza kellene-e küldeni abba az országba, ahonnan származik – úgy gondoltuk, hogy a kérdésre igazán nehéz igennel válaszolni. Az EU 15 régi tagállamában azonban a válaszadók 22% egyetértett a fenti állítással, s ez több mint figyelemzavaró adat (lásd 10. ábra, 53. oldal).

Kisebbségek és Európa

Mint említettük, a klasszikus Eurobarometer-adatokból nem lehet megállapítani, hogy a kérdezettek közül ki tartozik valamely nemzeti-etnikai kisebbséghez.

A jelentkező és csatlakozó országok számára készített kérdőívekbe becsempésztünk egy kérdést, amely nagyon egyszerű formában ugyan, de erre a körülményre vonatkozott. Megkérdeztük, hogy mi a nemzetisége

a válaszadónak. (What is your nationality? – Mi az Ön nemzetisége?) A nemzetiség (nationality) szó már önmagában is fogalmi nehézségeket okoz, hiszen angolul inkább állampolgárságot jelent. Az etnikum szót mi magunk nem tartottuk megfelelőnek a kelet-európai nemzeti kisebbségi csoportok önmegjelölésére; féltünk, hogy e kifejezés használata esetén a kérdezettek esetleg nem értenék a kérdést. A választható nemzetiségeket praktikus és politikai okokból egyaránt a 13 ország többségi nemzeteire szűktettük, hozzátéve az „oros” és az „egyéb” nemzetiség választásának lehetőségét. Lettország és Észtország kivételével mindenhol meglehetősen alacsony számban találtunk olyan válaszadókat, akik egy a többségitől eltérő nemzeti identitást jelöltek meg a kérdőívben.

Ha eredeti „versengő” felfogásban fogant kérdésünk alapján megvizsgáljuk, hogy a kérdezettek közül kik az inkább nemzeti, és kik az inkább európai identitásúak, akkor nagyjából a várt képet kapjuk. A többségiekhez tartozóak sokkal nagyobb arányban jelölték meg a kizárólagos nemzeti identitást, míg a nemzeti kisebbségekhez tartozók körében valamivel nagyobb arányt képviselt az európai identításkomponens valamelyik változata (lásd 11. ábra, 54. oldal).

Lássuk, melyek az uralkodó hipotézisek (vagy inkább retorikák)! A nemzeti kisebbségek és az EU viszonya egyrészt lehet pozitív abban az értelemben, hogy az EU az emberi jogok keretein belül a kisebbségi jogok védelmezője is. Felszabadíthatja a kulturálisan elnyomott kisebbségeket, és a régiók Európája által, a határok elmosódásával az anyanemzettel való jobb kapcsolat érhető el. Ugyanakkor az EU a globalizáció hírnöke vagy ágense is, amely még nagyobb

veszélybe sodorhatja a kisebbségben élők egyébként is törekényebb nemzeti identitását és kultúráját.

Az Eurobarometer-ben van néhány olyan kérdés, amely az Európai Unió építésével kapcsolatos félelmek elterjedtségét méri. Ilyen például, hogy az integráció magasabb fokain egyre kevesebbet használjuk majd anyanyelvünket, vagy hogy elveszítjük a nemzeti azonosságtudatunkat és kultúránkat – ezektől a többségi társadalom sokkal jobban fél, mint a nemzeti kisebbség. Ez nem igaz a szlovéniai kisebbségekre, akik elsősorban szerbek, horvátok, muszlimok és a volt Jugoszlávia más nemzeteinek tagjai, ők jobban tartanak a nemzeti azonosságuk és kultúrájuk elvesztésétől, mint a többségi nemzet képviselői (lásd 12. ábra, 54. oldal).

Észtországban ezzel szemben erőteljes aggodalom mutatkozik a többségi társadalom tagjai körében, míg az alapvetően orosz kisebbség kevésbé félti a nyelvét és kultúráját. Mindez jelzi, hogy a kisebbségek és az EU viszonya meglehetősen kontextusfüggő is, bár ezzel együtt is találunk általánosabb érvényű tanulságokat is. Ezek alapján az látszik, mintha a nemzeti kisebbségek – talán éppen kultúra- és nyelvörző rutinjuk által felépített önbizalmuk okán – kevésbé félnének az EU beolvasztó, kultúrákat feloldó potenciáljától.

A globalizáció perspektívájából vizsgálva a kérdést: a kisebbségek a globalizációt – és az ahhoz kapcsolódó negatív szcenáriókat – a többséghez tartozóknál valamennyivel pesszimistábban értékelik. A nemzeti kisebbséghez tartozók nagyobb arányban nyilatkoztak úgy, hogy „a globalizáció unalmasabb és uniformabb világot teremt”, vagyis megszünteti a sokszínűséget, és ezzel

együtt a nemzeti kisebbségek sajátosságait is veszélyezteti (lásd 13. ábra, 55. oldal).

Az európai uniós tagság támogatása terén viszont nincs lényegi különbség a nemzeti kisebbség és többség tagjainak válaszaiban. Lettországból és Észtországból, ahol jelentős létszámú oroszajkú kisebbség él, a kisebbségek sokkal kisebb arányban támogatják országuk európai uniós tagságát, mert úgy érezhetik, hogy ezzel vasfüggőnyt húznak az anyaország és hazájuk közé, és ez valójában így is van. Más országokban, ahol nincs ilyen probléma, a kisebbségek a többséggel nagyjából megegyező arányban támogatják országuk EU-csatlakozását, és nem tűnik úgy, mintha a kisebbségek a többségnél sokkal lelkesebbek lennének az EU által nyújtott előnyök miatt. Ez talán épp azért van így, mert a kisebbséghez tartozók úgy értelmezik, hogy a csatlakozás számukra is ugyanazokkal az előnyökkel jár vagy járhat, mint a nemzeti többség bármely tagja számára; ezek alapvetően egyéni, és nem közösségi típusú előnyök (lásd 14. ábra, 55. oldal).

Bizonyára feltűnik az olvasónak, hogy Törökország nem szerepel a fenti a táblákon. A törökök még mindig nem járnak élen a koppenhágai kritériumok teljesítésében, és talán az is üzenet az európai kisebbségek számára, hogy az EU ennek ellenére megindította velük a csatlakozási tárgyalásokat. Törökországban lehetetlen – vagy legalábbis egészen a közelmúltig lehetetlen volt – a kurdokat kurdként kérdezni: nem tehetünk fel kurd etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdést. A kurd probléma a hivatalos török állam számára nem kisebbségi, hanem közhatalmi problémaként fogalmazódik meg.

Nagyon jellemző adatokat kapunk, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes törökországi régiókban milyen különbség mutatkozik a ki-

zárólag nemzeti identitás és az európai identitáskomponens valamely változata között.

Mint tudjuk, az Európa „magjától” legtávolabb eső délkelet-anatóliai régióban legnagyobb kurd népesség él. Ebben a régióban a legkisebb azoknak az aránya, akik kizárólag török identitásuként határozták meg magukat, és ezzel együtt a legmagasabb azoké, akiknek a válaszában az európai identitáselem valamely formája szerepel. A kérdezettek 64%-a nyilatkozott úgy, hogy európainak – vagy annak is – tartja magát, miközben ez az arány még a legnyugatibb Marmara régióban is mindössze 62%.

A kurdok és a sírek tehát sokkal inkább érzik, illetve vallják magukat európaiaknak, mint mondjuk a túlnyomórészt törökök által lakott Közép-Anatólia népessége (itt fele akkora az európai identitás valamely változatának jelenléte), nem kis mértékben azok magatartása folytán, akik európai beállítottságára jelentős befolyással van az a meggyőződés, hogy a kurd autonómiának vagy a regionális gondolatnak több tere lehet az EU-ban, mint a török nemzetállam keretein belül (lásd 15. ábra, 56. oldal).

Eddigi példáink során azokat a helyzeteket ismertetjük, amelyekben a kérdezettnek válasz-

tania kellett a nemzeti identitás és az európai identitás között, illetve preferencia-sorrendet kellett felállítani. E helyzetben a nemzeti kisebbségek tagjai valamivel nagyobb mértékben részesítették előnyben az európai identitást, nem utolsósorban azért, mert – mint kifejtettük – nemzeti kisebbségi identitásukról nem is kérdezték őket.

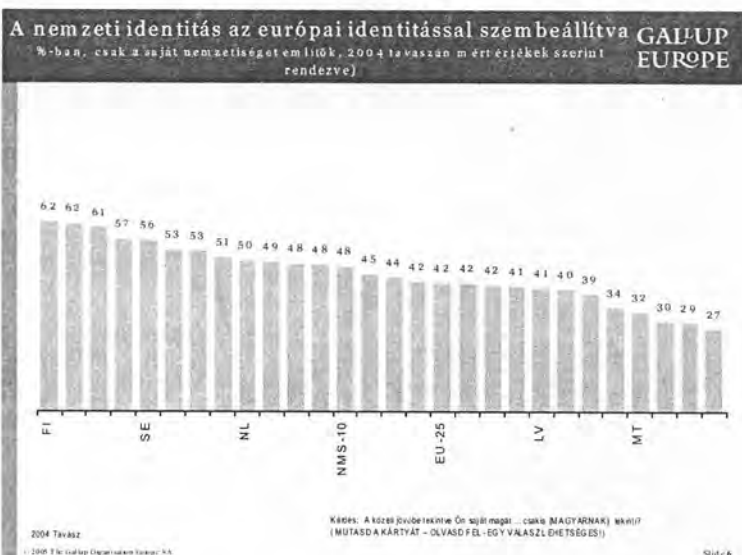
Felmerül azonban a kérdés: milyen eredményeket kapunk, ha e két válaszlehetőséget nem állítjuk szembe egymással? Állítható-e, hogy ebben az esetben is a kisebbségek mutatkoznak „európaiabbnak”?

Ha külön kérdésben mérjük, milyen fokozatban büszkék a kérdezettek nemzeti, illetve európai hovatartozásukra, azt tapasztaljuk, hogy a többségi nemzet tagjai nemcsak nemzeti identitásukra, hanem európai identitásukra is sokkal nagyobb arányban „nagyon büszkék”.

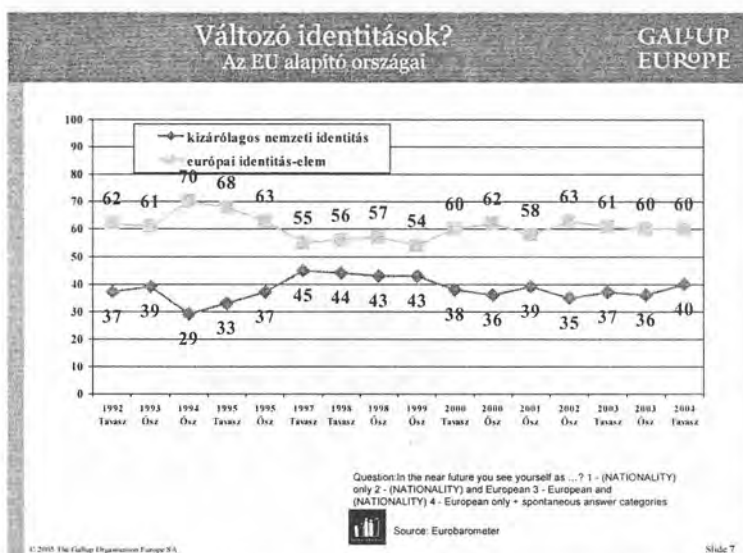
Ebből egyrészt azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nem feltétlenül szembenálló preferenciákról van szó, másrészt pedig azt, hogy az EU a két identitás szembeállításával maga is generálja azt a hiedelmet, hogy a kisebbségek elkötelezettebbek az európai integráció iránt. A rendelkezésre álló közvélemény-kutatási adatok tükrében viszont ez nem látszik igaznak (lásd 16. ábra, 56. oldal).

* * *

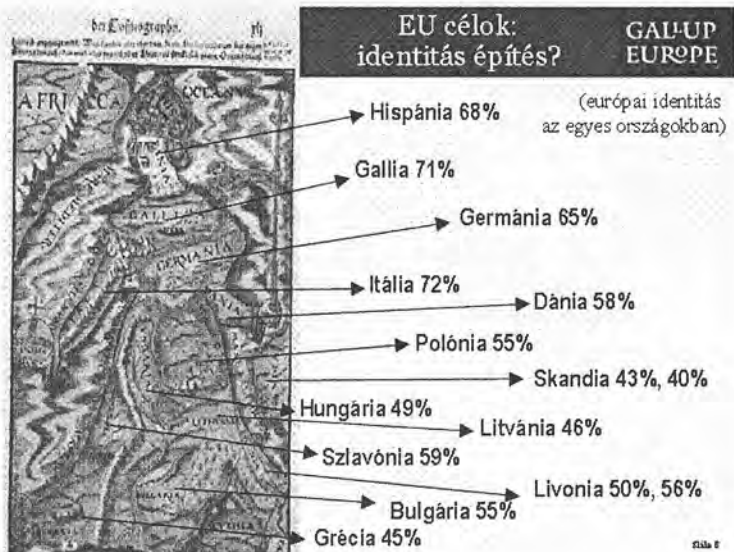
1. ábra: A kizárólag nemzeti identitást jelölők aránya országonként, 2004.

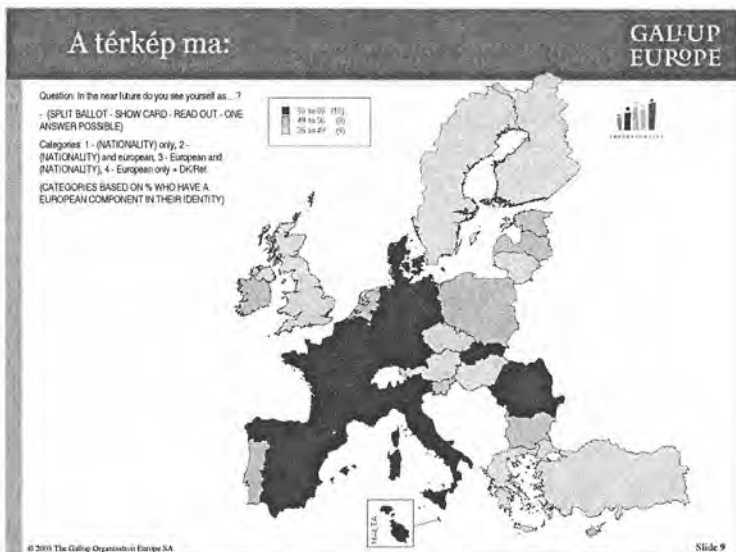
2. ábra: A kizárólag nemzeti identitást és az európai identitáselem valamely módozatát jelölők arányának változása az EU hat alapító államában, 1992–2004.

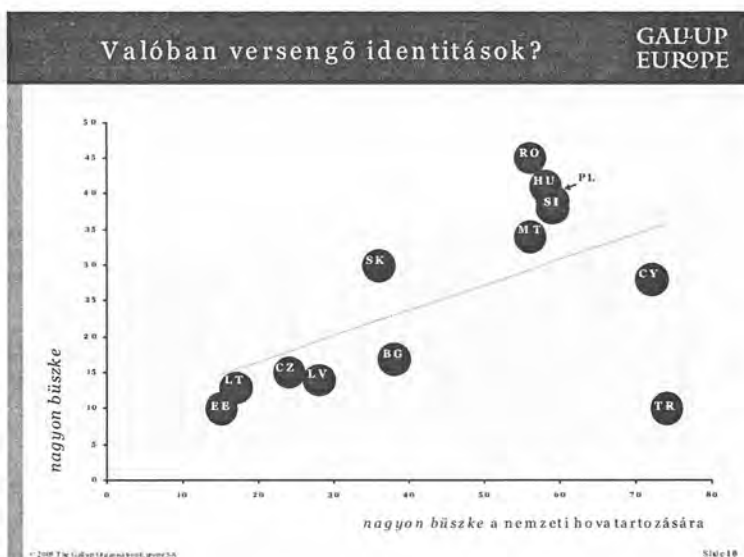
3. ábra: Európai identitás – történelmi dimenzióban,
2004.

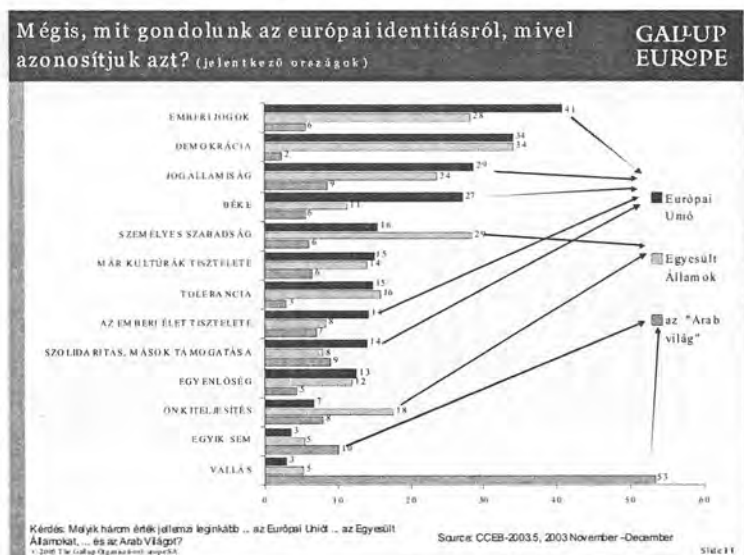
4. ábra: Az európai identitáskomponens részesedésének aránya
országokként, 2005.

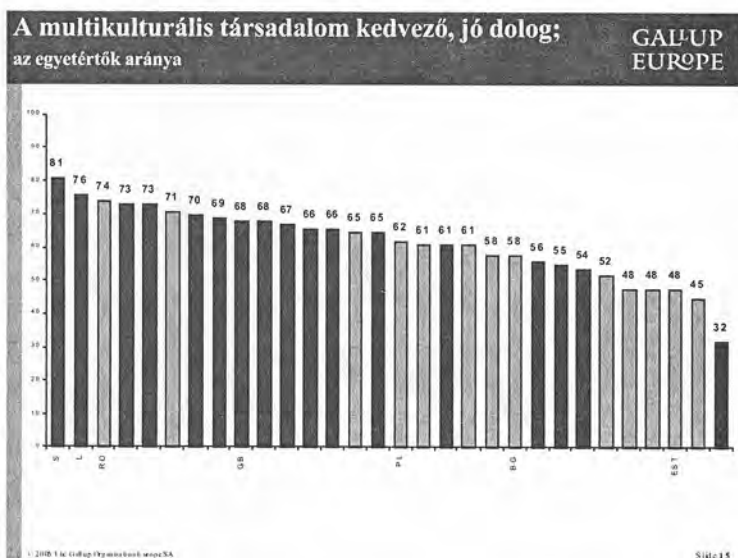
5. ábra: A nemzeti identitás és az európai identitás közötti korreláció országonként, 2005.

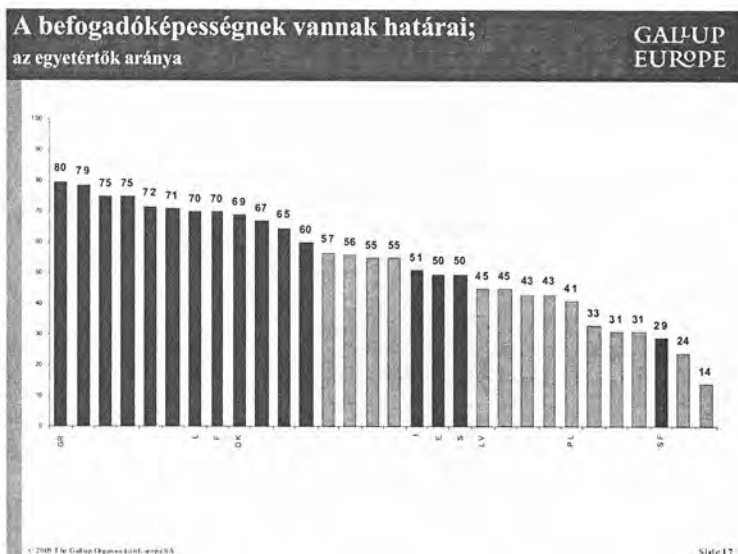
6. ábra: Az EU-t, az USA-t és az arab világot leginkább jellemző három érték megoszlása a csatlakozó országok kérdezetteinek válaszai szerint, 2003.

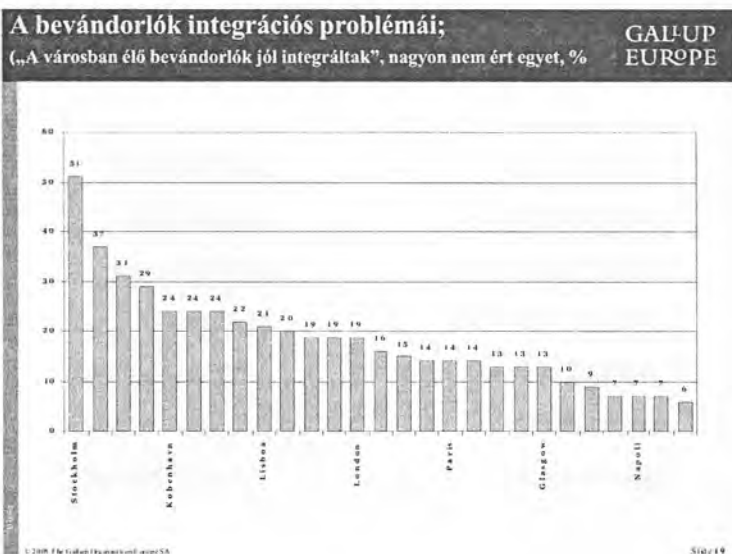
7. ábra: A multikulturalizmust kedvezően értékelő kérdezettek aránya
országoként, 2003.

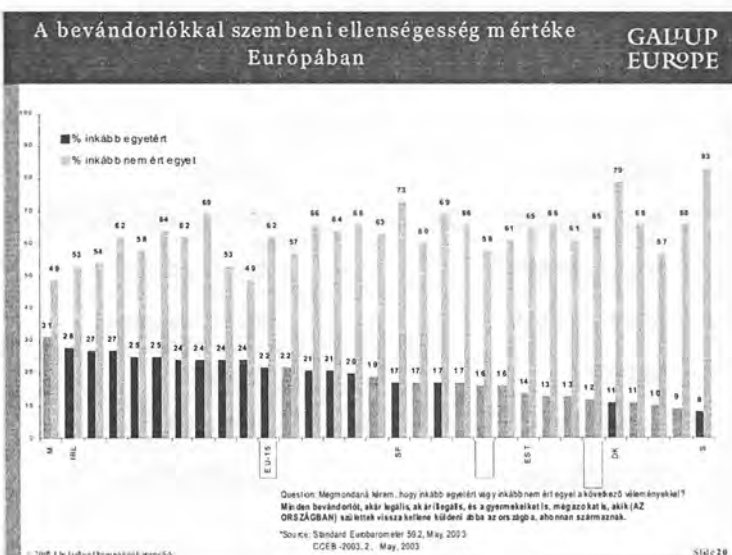
8. ábra: A bevándorlás korlátozásával egyetértők aránya
országoként, 2003.

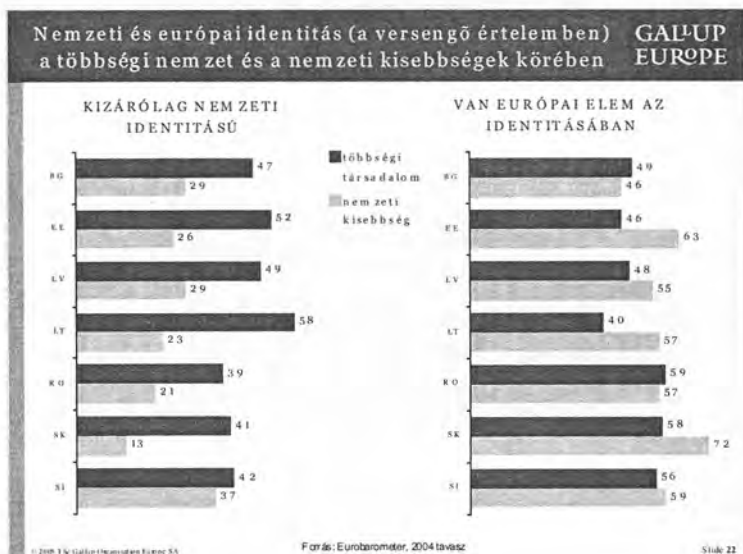
9. ábra: A városi bevándoroltak integráltságát tagadók aránya városonként, 2005.

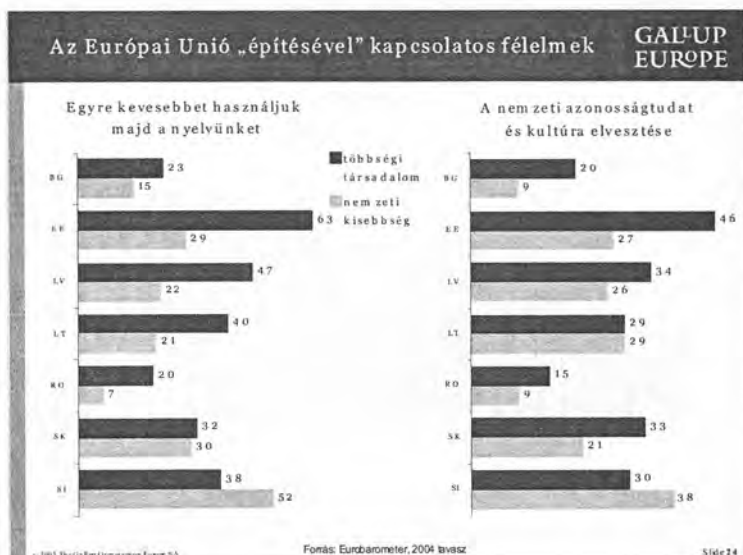
10. ábra: A bevándoroltak visszaküldését támogatók aránya országoként, 2003.

11. ábra: Nemzeti többség és kisebbség viszonya
a nemzeti és európai identitáshoz, 2004.

12. ábra: A többség és a kisebbség félelmei
az Európai Uniótól, 2004.

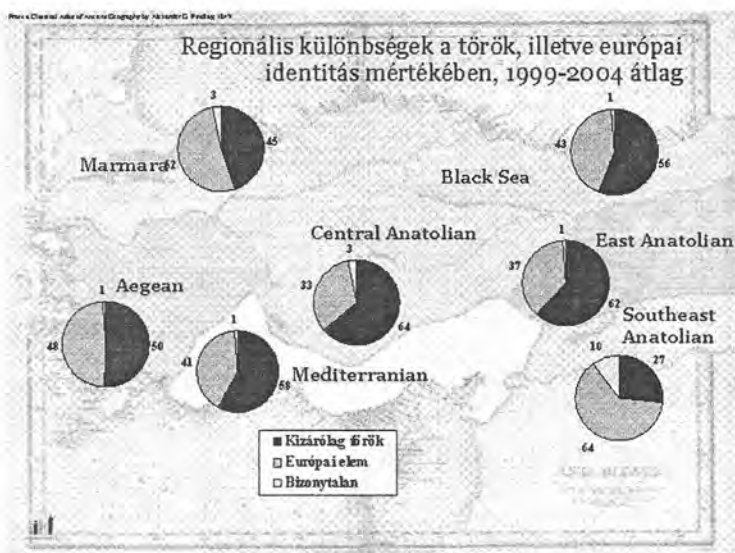
13. ábra: A globalizáció uniformizáló hatását jelölők aránya a többség és a kisebbség körében országanként, 2004.

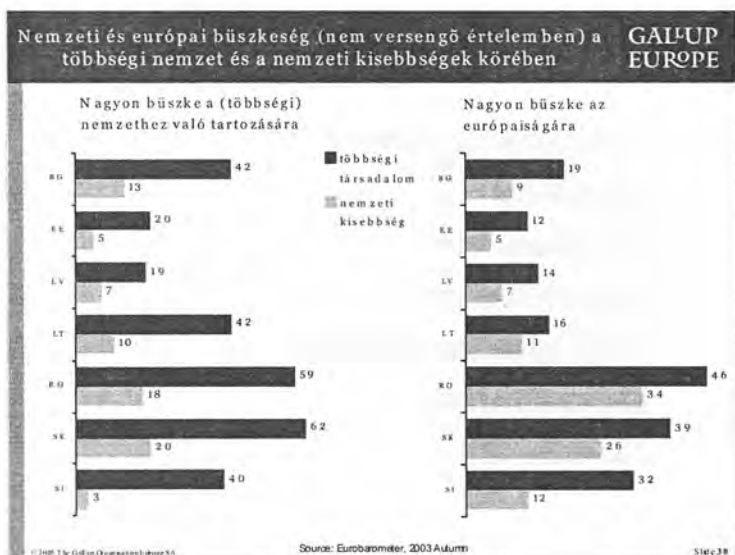
14. ábra: Az EU-tagság támogatottságának aránya a kisebbség és a többség körében országanként, 2004.

15. ábra: A kizárólag török identitás, illetve az európai identitás-komponens részesedése Törökország régióiban (az 1999-2004. évi eredmények átlaga)

16. ábra: A nemzeti és az európai büszkeség mértéke a kisebbség és a többség körében országanként, 2003.

NYELV, IDENTITÁS ÉS KISEBBSÉGEK

A NEMZETI/ETNIKAI IDENTITÁS FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSEI A SZOCIOLINGVISZTIKÁBAN
ÉS EGY ORSZÁGOS KUTATÁS TÜKRÉBEN

1. Az identitás szociolingvisztikai értelmezései

Az identitás és a nyelv kapcsolatának vizsgálata a szociolingvisztikában régóta jelen van, s az utóbbi években egyre inkább konszenzus alakul ki a tekintetben, hogy csak az identitás sokdimenziós, diszkurzív értelmezése alkalmas arra, hogy a különféle kontextusokhoz kötött társadalmi identitásokhoz rendelődő nyelvhasználati jegyek és szabályok megragadhatóvá váljanak.

Nyelv és identitás szoros, a diskurzusokban is tetten érhető kapcsolata az átlagember számára is nyilvánvaló, hiszen abból, ahogyan valaki beszél, a beszédpartner vagy a hallgató számos dologra következtethet. Valamiféle képet alkot az illető személyiségéről, iskolázottságáról, társadalmi, olykor vallási hovatartozásáról, lakóhelyéről vagy legalább annak típusáról, de arra is folyamatosan következtet (jóllehet gyakran sztereotipikusan), hogy partnere mit kíván elérni az adott társalgással, ezzel együtt milyen értelmezési lehetőségeket kínál fel magáról. Tovább árnyalja a képet, amikor különböző etnikai csoportok tagjai lépnek interakcióba egymással. Ilyenkor a fenti értelmezési keret olyan elemekkel bővül, mint például az etnicitás, a nemzeti identitás, a „mi” és „ők” határvonalainak folyamatos

értelmezése. Mindezek mögött olyan szociolingvisztikai tények és tapasztalatok húzódnak meg, mint a nyelvi változatosság, s hogy meghatározott hasonló nyelvhasználati jegyek mentén a beszélők csoportokba rendezhetők, egyszersmind a nyelvhasználat az egyik legalapvetőbb ismérve a csoportok közötti különbségek konstruálásának és leírásának.

A nyelv(ek) használata tehát mindenkor identitásgyakorlat is egyben: a különféle nyelvhasználati formák egyrészt identitásjelzők, másrészt mint folyamatok az identitásépítés és reprezentálás eszközei magunk és mások számára. Ahogyan azonban a nyelvhasználati módok, gyakorlatok társadalmi jelentései, valamint a velük összefüggő nyelvvideológiák is változnak, úgy az identitás is.

Egy adott államalakulaton belül értelmezett többség-kisebbség viszonyrendszerében kulcsfogalomként kezelt *nemzeti, etnikai identitás* sem szükségképpen statikus. Az egyének különféle társadalmi identitásai, a csoportokhoz való tartozás tehát bonyolult viszonyok függvénye.¹ Ezekben az eltérő viszonyrendszerekben nyelv/anyanyelv és identitás kapcsolata, valamint a nyelv(ek)nek tulajdonított szerepek is jelentősen eltérhetnek egymástól, amint adott közösségen belül is egyszerre többféle nyelv-

vi gyakorlat lehet jelen (lásd I. ábra, 71. oldal).

Általában az identitás, így a nemzeti és etnikai identitás fogalma régóta szerepel a külföldi társadalomtudományi területek kitüntetett vizsgálati kérdései között. Hasonlóképpen, az identitás nyelvészeti megközelítése egyre inkább központi helyet foglal el a szociolingvisztikában, az antropológiai nyelvészetben, a diskurzuselmzésben, valamint a nyelv-szociálpszichológiában. Ezek a területeken belül is számos, egymást támogató, olykor ellentmondó elméleti és eltérő módszertani megközelítésekkel találkozunk.

Az identitás statikusabb, voltaképpen társadalmi változók gyűjteményeként felfogott elképzelése a kvantitatív vizsgálatokban van jelen, ahol a társadalmi (nyelvi) viselkedést makro-identitáskategóriák (életkor, nem, társadalmi osztály/csoport) mentén írják le. E megközelítés alkalmas nagyobb ívű szociolingvisztikai folyamatok megragadására, ugyanakkor nem képes a helyi kontextusokban megjelenő finomabb és rugalmasabb identitásviszonyokat értelmezni. Itt is feltűnik a szociolingvisztikai vizsgálatokban megannyiszor felmerülő teprémódszertani, voltaképpen elméleti dilemma: míg az előbbi vizsgálatokban a kutató által meghatározott és felkínált szociológiai kategóriák köszönnek vissza, addig az etnográfiai kutatásokban a nyelvhasználók sokkal inkább saját helyi identitáskategóriáik mentén rendezik el nyelvi gyakorlatukat.²

A nemzeti, etnikai, vallási, nemi, generációs, lakóterületi, világnézeti stb. identitás a társadalmi identitás egy-egy részlemeze (lásd 2. ábra, 71. oldal).

„a szocializáció folyamatában sajátítjuk el, s ezután magától értetődőségekként alkalmazzuk önmagunk és mások társa-

dalmi helyének megállapításakor. A társadalmi identitás az identitásélmény egy általánosabb szinten elhelyezkedő mátrixa, mely nem az én nap mint nap kivívandó és megtartandó, alkudozás tárgyát képező jelentéseit tartalmazza, hanem azokat a kategoriális rendezőelveket, melyeket a társadalom az egyének nagy csoportjainak észlelését megkönnyítendő bocsát tagjai rendelkezésére” (Csepeli 1997: 522).

A fenti megközelítés jól illeszkedik Bourdieu habitus-elméletéhez (a nyelvi habitus is ide tartozik), mellyel egy sor olyan beépült jelentésre utal, amelyek nem determinálják ugyan az egyének és csoportok viselkedését, ám egy jól működtethető vonatkozási keretet hoznak létre, amelyek nem kis mértékben befolyásolják és alakítják, hogyan látjuk magunkat és másokat, a körülöttünk lévő világot.

Az identitás nyelvészeti vizsgálatai éppúgy elrendezhetők a strukturális deterministától a konstruktivistáig, posztmodern, interakcióközpontú megközelítésekig tartó kontinuumon. Az utóbbihoz közelít Mary Bucholtz és Kira Hall (2005) identitáskonceptiója, melynek főbb elvei az alábbi módon foglalhatók össze:

1. Kifejlődés elve

Az identitás sokkal inkább eredménye, mint forrása a nyelvi és egyéb szemiotikai gyakorlatoknak, így inkább társadalmi és kulturális, mintsem elsődlegesen pszichológiai jelenség

2. Pozicionálás elve

Az identitások körül fogják a makroszintű demográfiai kategóriákat, az időben és interakcionálisan specifikus állapotot

kat és résztvevői szerepeket, valamint a lokálisan, etnográfiailag létrejövő/értelmezhető kulturális pozíciókat.

3. Jelöltség elve

Az identitások nyelvileg jelölt címkék, kognitív következtetések, stílusok vagy konkrét nyelvi szerkezetek, netán akár egész nyelvi rendszerek által. Az indexikalitás az a folyamat, mely kapcsolatot teremt a nyelvi formák és a társadalmi jelentések között. Mindez nagy mértékben az ideológiai struktúrákon, kulturális elképzeléseken és értékeken nyugszik: más szóval ideológiák arról, hogy milyen fajta beszélőknek milyen fajta nyelvet lehet/kell használni.

4. Viszonyítás elve

Az identitások egy viszonyrendszerben konstruálódnak néhány, gyakran egymással átfedésben lévő tényező kapcsolatából: self és mások, hasonlóság/különbözőség, eredetiség/mesterségesség, autoritás/jognélküliség stb.

5. Részlegesség elve

Az identitás részben szándékolt, részben szokáson alapuló és nem teljesen tudatos, részben az interakcionális egyezkedés eredménye, részben mások észlelésének és reprezentációinak terméke, részben pedig kiterjedtebb ideológiai folyamatok és struktúrák következménye.

* * *

A posztmodern megközelítések az identitás mint társadalmi konstrukció³ többes, változó, esetleges, hibrid jellegét emelik ki olyan új fogalmak megjelenésével a vizsgálatok-

ban, mint *gyakorló közösség, identitásgyakorlat* (Wenger 1998; Meyerhoff 2002), *tudatos etnikai kereszteződés* (Rampton 1995; 1998).

2. Nyelv, nemzeti és etnikai identitás

A nemzeti és etnikai identitás fogalma a mindennapi nyelvhasználatban, a nyilvános közbeszédben, de a tudományos diskurzusok egy részében is gyakran jelenik meg egymás szinonimájaként. Minthogy a nyelv igen fontos csoportjegy, a más csoportoktól való elkülönülés indikátora, így egyszerre közege és eredménye a „mi” és „ők” szembenállás konstruálásának (vö. Wright 1997; Joseph 2004), a nemzeti és etnikai identitás azonosítása mindenkor a hatalmat gyakorló, nemzet-állam-nyelv kongruenciát elvben megtestesítő többségi nézőpontot jelenti. Nyilvánvaló, hogy ha a valóságos nyelvi (és etnikai) elrendezéseket kívánjuk megragadni, e fogalmakat mindenképpen külön kell választanunk egymástól. Ahhoz, hogy az identitást ne végtermékként, hanem valóban folyamatként írassuk le általánosabb, az európai mellett más kontinensek társadalmait is magába foglaló érvénnyel – nyelvi értelemben is –, célszerű az etnikai, nemzeti és – egyes kutatók szerint – a számos társadalomban a politikailag elfogadhatatlan kategóriába sorolt „faji” identitás fogalmát is külön kezelni. Joseph (2004: 162–3) szerint e fogalmak az alábbi módon határozhatók meg:

Az etnikai identitás sokkal inkább a közös származásra és az ebből eredő közös kulturális örökségre utal, mintsem az auto-

nómiára való politikai törekvés igényére.

A *nemzeti identitás* középpontjában valójában a politikai határok és az autonómia állnak, gyakran éppen a közös kulturális örökség érvrendszerével indokolva, itt azonban az etnikai elem elkerülhetetlenül összetett.

A „*faji*” *identitás* (látszólag tabu főként az amerikai közbeszédben, s e tabu jelleg maga is a vita és a kérdőjelek szükségét felvető identitásjelenség) az etnikai identitáshoz hasonlóan a közös eredetre és kulturális örökségre utal, de mindenképpen szélesebb alapokon értelmezhető, mint az előbbi. E sokak által megkérdőjelezhető kategória ugyanakkor értelmezhetővé teszi például az olyan típusú oppozíciókat, amelyek a külső szemlélő számára ugyanazon személyekkel kapcsolatban nem is jelölnek különbséget, mint „fekete” és wolof identitás, ahol a nyelvi komponens egészen más tartalmakat jelent.

Mit mondhatunk nyelv és nemzeti/etnikai identitás viszonyáról általában? És mit mondhatunk akkor, ha nem a fenti nézőpontból, hanem egy adott államban élő kisebbségek perspektívájából közelítjük meg a kérdést? Elméletben a nyelv valóban egy az identitásjegyek közül, a gyakorlatban azonban jóval több annál. Egyfelől az egyén személyes és társadalmi identitásai és az ezek közötti komplex viszonyrendszer vitathatatlanul adott nyelven/nyelveken és azok segítségével jelenítődik meg és formálódik. Másfelől, különösen Európában az elmúlt kétszáz év termékeként a nemzetállam vagy újabban az Európai Unió és a globalizáció fogalmai mentén nyelv és identitás – para-

dox módon – még elválaszthatatlanabb társadalmi koncepciókká válnak.

Bár a tényleges, nyelvileg értelmezett identitásgyakorlatok rendkívül bonyolult képet mutatnak, az etnikai identitások szerkezetének átalakulása és a kisebbségi közösségekben zajló nyelvi folyamatok (nyelvcseré, nyelvmegtartás, nyelvi revitalizáció) szoros összefüggése a nemzetállam klasszikus filozófiai mátrixában egészen nyilvánvalóvá válik. Noha a nyelvcserének, a többségi nyelv kizárólagos használatára való lassabb vagy gyorsabb áttérésnek egy közösségben számos, helyileg értelmezhető kiváltó oka van, a legfontosabb összekötő e befolyásoló tényezők között a hatalmi egyenlőtlenség, amely a többség és a kisebbség között fennáll.

Az elmúlt kétszáz évben Európában tehát a nacionalizmus az az ideológiai keret, amely leginkább felelős azokért a folyamatokért, amelyek a nemzetépítés során egyes nyelvek nemzeti (és hivatalos) nyelvként való formális elismeréséhez, társadalmi, kulturális és nyelvi intézményesüléséhez, a kommunikációs közösség képzetének erősítéséhez (Anderson 1983: 26; Wright 1997: 227), ezzel párhuzamosan az ugyanazon államalakulaton belül létező más nyelvek és nyelvváltozatok, valamint használóik elnyomásához vezettek, felerősítve ezzel a többség-kisebbség, a mi és az ők, a belül és kívül dichotómiát. Míg a „közös nyelv” igényével fellépő nemzetállamban a közös és egységes nemzeti nyelv az emberek számára egyre inkább a modernséget és a fejlődést testesítette meg, addig a kisebbségivé vált nyelvek a hagyományt, a múltat, a hanyatlást kezdték szimbolizálni (May 2001: 6).⁴ A kulturális és nyelvi homogenitás eszméje, a politikai és a nemzeti identitás határvonalai egybeesésének kívánalma, valamint mind-

ezek intézményes támogatottsága, a kisebbségek gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális térnyerésének lehetetlenné válását, a kisebbségi nyelvek jó részének a közösségen belüli magánérintkezésekre, informális nyelvhasználati szintekre szorítását eredményezte. A modernizáció folyamatában közismerten a kis közösségek nyelveit (és dialektusait), valamint identitásait leginkább veszélyeztető tényezővé éppen a nemzetállami koncepció s a hozzá tartozó hivatalos sztenderd nyelv vált (Bourdieu 1977, 1991; Anderson 1983; Dorian 1998).

A Föld országaiban⁵ – a jelnyelveket nem számítva – hatezer-egynéhány beszélt nyelvet tartanak számon (lásd 3. ábra, 72. oldal), melyeknek 83–84%-át csak az adott területen beszélik. Optimistább számítások szerint 2100-ra a ma létező nyelvek közel 50%-a, pesszimistább előrejelzések szerint 90–95%-a ki fog halni (Krauss 1992; Skutnabb-Kangas 2000). Vannak, akik ennél is kedvezőtlenebbnek ítélik meg a világ nyelveit érintő folyamatokat: 40–50-re teszik azoknak a nyelveknek a számát, amelyek a globalizáció folyamatában a nemzetközi kereskedelemben, a kommunikációs technológia fejlődése adta lehetőségekben hosszabb távon megmaradnak (vö. például Rannut 2003). Mindazonáltal, a fentebbiek alapján talán mégsem tekinthető véletlennek a hozzávetőleges egybeesés a fennmaradó nyelvek (5% esetén kb. 300 nyelv) és a világban létező államok száma között.

3. A kisebbségi nyelvek jövője és a globális, regionális, lokális folyamatok

A fenti előrejelzések alapján a '90-es évek óta a nyelvek veszélyeztetettsége egyre in-

kább a tudományos figyelem középpontjába kerül, s mind több kutató vesz részt tevékenyen is a nyelvek és változataik eltűnésének folyamatát legalább is lassító programokban. A nyelvészeti kutatás látszólag objektív perspektíváját tükrözi, hogy a figyelem főként a kihalóban lévő, illetőleg erősen veszélyeztetett nyelvekre irányul, amelyek kevés beszélővel rendelkeznek, más helyeken nem használatosak; itt az elérendő cél aligha lehet a revitalizáció; sokkal inkább az archiválás és a dokumentálás.

A beszélőközösség perspektívájából ugyanakkor nem elsődleges az a kérdés, vajon létezik-e a világon másik olyan közösség, amely az adott nyelvet beszéli, ha a külső körülmények hatására a csoport eredeti nyelve feladására, nyelvcsereére kényszerül. A nyelvcsereére vonatkozó szociolingvisztikai kutatások igazolják, hogy egy nyelv valódi veszélyeztetettsége akkor kezdődik, amikor demográfiai, földrajzi, társadalmi, politikai stb. környezete annyira megváltozik, hogy tényleges kommunikatív (piaci) értékét elveszítve a hozzá kötődő szerepek és értékek kizárólag szimbolikussá válnak.

A kisebbségi nyelvek helyzetét analitikusan globális, regionális, lokális kontextusokban értelmezhetjük, bár e folyamatok mindenkor együttesen hatnak ki a nyelvek és beszélőközösségeik életére.

A nyelvek veszélyeztetettsége és a nyelvcsere: globális folyamatok

Az elmúlt évtizedekben a globalizáció (különösen a szabadpiac erőit, az ugrásszerűen fejlődő kommunikációs technológia szerepét és a kultúrának a multinacionális média általi központosított kontrollját és terjeszté-

sét, valamint a világnyelvek, főként az angol terjedését értve rajta), a folyamatos migráció, a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása, Csehszlovákia kettéválása, mindezzel együtt új vagy újra kontextualizált nemzeti és etnikai identitások és nemzeti nyelvek megjelenése (szerb, horvát, cseh, szlovák, a balti államok nemzeti nyelvei), az Európai Unió bővülése a kelet-közép-európai régióban (is) gyökeresen átformálja a többségi és kisebbségi nyelvek szerepéről, jövőjéről, a többnyelvűségről és kulturális sokféleségről való tudományos és mindennapi gondolkodást éppúgy, mint ahogy hatással van az ugyanazon államon belül élő eltérő nyelvű csoportok közötti társadalmi-nyelvi érintkezés új formáinak kialakulására. E változásokkal szembesülni kényszerülő országok egyszerre próbálják ellensúlyozni a globalizációs folyamatok következtében az állam csökkenő kapacitását a gazdasági, kulturális és társadalmi intézmények ellenőrzésében, miközben meg kívánnak felelni – legalábbis elvben – annak a modern demokráciákkal szemben támasztott, a nemzetközi jogi instrumentumokban is megjelenő követelménynek, miszerint a multikulturalizmus jegyében a nyelvű csoportok identitásait az állam elismeri, egyidejűleg minden egyes csoport részvételét garantálja egy közös nyilvános szférában.

Mindközben a kisebbségi nyelvek sokkal gyorsabban szorulnak vissza, tűnnek el, mint bármikor az emberiség története során. Egyes nyelvek számbelileg egyre „fontosabbá” válnak másoknál: a „világnyelvek”, „nagy pusztító nyelvek” (élükön az angol), a többségi nyelvek állnak szemben a veszélyeztetett nyelvek sokaságával. Míg a kétnyelvűség elit, önként vállalt formái terjednek, addig a társadalmi-gazdasági-poli-

tikai kényszer teremtette kétnyelvű helyzetben élő kisebbségek jó része a nyelvcsere élí át: rövidebb vagy hosszabb idő alatt eredeti nyelvét feladva a többségi nyelv használatára tér át.

A nyelvek veszélyeztetettsége és az Európai Unió

Az Európai Unió régi tagállamaiban a hivatalos adatok szerint 40 millió fő volt a kisebbségi nyelveket beszélők száma, ami 2004-ben, a csatlakozás után 75 millió új állampolgárt regisztrálva, további 6 millióval emelkedett, ezzel párhuzamosan kétszerezése nőtt az EU kisebbségi nyelveinek száma (EUROMOSAIC III).

Az Európai Parlament számos határozatának és gyakorlati lépésének középpontjában Európa nyelvű örökségének, a kevésbé használt, regionális és kisebbségi nyelveknek a védelme áll.⁶

Az új országok csatlakozása a magukat bevallottan kisebbségi anyanyelvűnek tartó 6 millió új polgárával (ha nem a népszámlálási statisztikákat, hanem a tényleges helyzetet tekintjük, a kisebbségi nyelvet beszélők száma lényegesen nagyobb) új lehetőségeket, egyszersmind új problémák elé állítja az Európai Uniót éppúgy, mint jelenlegi és leendő tagállamait.

Már a korábbi Euromosaic-vizsgálat (1996) nyilvánvalóvá tette a gazdasági kapcsolatok és a nyelvhasználat szoros összefüggését, erősen szűkítve a veszélyeztetett kisebbségi nyelvek lehetőségeit. Vizi (2003: 43) kiemeli: „Mivel a tagállamok egyenként nem képesek ma már az integráció egyre fokozódó hatásainak kedvezőtlen következményeit kiküszöbölni, ezen a téren a legfőbb

gazdasági szabályozó, az Unió közbelépése nem pusztán jó szándék, hanem jogi felelősség kérdése (amennyiben a nyelvi, kulturális sokszínűség megőrzését komolyan akarjuk venni)."

Minthogy Kelet-Közép-Európa, így a Kárpát-medence nyelvi-politikai-társadalmi-gazdasági elrendezése számos közös, ám az Európai Unió nyugati tagállamaitól gyökeresen eltérő vonással rendelkezik (a nyelvek „komplementer” helyzete, vagyis szomszédos államokként kisebbségi versus államnyelvi státusz; számos kisebbség határközeli elhelyezkedése, a cigányság 60%-os átlagos számaránya szemben a nyugat-európai 37%-kal; a honos városi kisebbségek léte; az érintkező nyelvek tipológiai távolságának mértéke stb., vö. European Commission 2005. Euromosaic III), mind a kisebbségi nyelveket kutatók, mind a kisebbségek jogait biztosító döntéshozók, politikusok számára elkerülhetetlen, hogy a kisebbségi nyelvek védelmére vonatkozó cselekvési programokban regionális szinten is kidolgozzanak megoldási javaslatokat.

Kymlicka és Grin (2003: 37) a kisebbségi nyelvekre vonatkozó jogalkotás és a politikaelmélet kapcsolatát árnyaltan elemző tanulmányukban a volt kommunista államok kisebbségi nyelvi jogi gyakorlatában ugyan csak sajátos elrendezéseket mutatnak ki. A kisebbségi nyelvek jövője, nyelv és identitás viszonyának alakulása szempontjából különösen fontos az a megállapítás, mely szerint ezen országok többségében még mindig erősen tartja magát az az elképzelés, miszerint egy „normális” állam egyetlen nyelvet ismerhet el hivatalosként. Az ettől való elmozdulás kivételes, s jobbra az anyanyelvű médiára, valamint az alapfokú oktatásra korlátozódik, így nem találkozunk a kisebbségi

ségi nyelvek tárhivatalos státuszának elismerésével és területi autonómia létrejöttével sem. Abban a néhány esetben, amikor a kisebbségi nyelvi jogok látványosabbak, az gyakran nem jóhiszemű demokratikus tárgyalások, hanem polgárháború eredménye (Bosznia, Koszovó, Felső-Karabah stb.). Még e jogok legegyszerűbb, mérsékeltebb, békés országokban megjelenő formái sem demokratikus egyeztetésekkel jöttek létre, sokkal inkább nemzetközi nyomásra (az EU és az OSCE szerepe Szlovákia és Észtország esetében); esetleg a más országban kisebbségben élő rokon közösségek támogatásának reményében (a szerzők Magyarországot és Szlovéniát emelik ki e tekintetben).

A kisebbségi nyelvek mint veszélyeztetett nyelvek Magyarországon

Bár a Magyarországon élő kisebbségek társadalmi, kulturális, gazdasági és nyelvi vonásaikat illetően is változatos elrendezéseket mutatnak, mégis egységesek abban a tekintetben, hogy tagjaik hosszú idő óta kisebbségi helyzetben, egyenlőtlen hatalmi elrendeződésben élnek, s az általuk beszélt kisebbségi nyelv nem élvez azonos státuszt az államnyelvvél, a magyarral; használati színterei is mindenütt jelentős mértékben korlátozottak, s a gyakorlatban jobbra azok ma is (pl. hivatalok, közéleti nyelvhasználat, oktatás, munkahely stb.). Az elmúlt időszakokban tehát az államalkotó többség kulturális és nyelvi hegemoniája, a nyelvi központosítás, különösen az államnyelvi sztenderden való oktatás egyre nagyobb térnyerése, a magyar nyelv szóbeli és írásbeli ismeretének szükségessége a munkaerőpia-

con, az állami hivatalokkal való egyre növekvő érintkezés kívánalma, az államnyelvi tömegkommunikáció térnyerése funkcionálisan és szimbolikusan is marginalizálta azokat a nyelveket és beszélőiket, amelyek és akik e színtereken nem jelenhettek meg.⁷ Nem túlzás azt állítani, hogy a Magyarországon élő kisebbségek nyelvei – különböző mértékben ugyan, de – mégis veszélyeztetettek. E közösségek nagyobb részében a magyar-kisebbségi nyelvi kétnyelvűség átmeneti jellegű, a stabilitás még a homogén tömbökben élők esetében is csak viszonylagos, s a bilingvizmus egyre több településen voltaképpen a nyelvcsere valamelyik fázisát jelenti.

A népszámlálási adatok, valamint a meglévő vizsgálatok igen negatív képet mutatnak e nyelvek és közösségek jövőjéről mint önálló nyelvvél, kultúrával és ehhez kötődő identitással rendelkező csoportokról (lásd 4. és 5. ábra, 72–73. oldal).

4. A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei című országos kutatás

A tanulmány következő része egy, a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Pályázatok (NKFP) által támogatott, 2001 és 2004 között végzett országos szociolingvisztikai kutatás főbb célkitűzéseit, módszereit és néhány összehasonlító eredményét foglalja össze röviden, átfogó képet adva magáról a projektumról s azokról a vizsgálati utakról és kérdésekről, amelyek közül a közösségspecifikus elemzésekben több részletesen szerepel (lásd a jelen kötetben Borbély Anna és Erb Mária tanulmányát).⁸

A kutatás előzményei

A rendszerváltás óta a magyar nyelv kontaktusainak, a kisebbségi helyzetben élő magyarok nyelvének a vizsgálata – mind az őshonos, mind pedig a bevándorló közösségek tekintetében – a magyarországi és a Kárpát-medencei magyar szociolingvisztika egyik legfőbb kutatási területévé vált.

Jóval kevesebb szociolingvisztikai-kétnyelvűségi vizsgálat születhetett az évszázadok óta Magyarországon, a magyarsággal együtt élő őshonos kisebbségek nyelvhasználatáról, az ezekben a közösségekben zajló nyelvi és társadalmi változások mikéntjéről és okairól. A létező kutatási eredmények⁹ pedig a szűkebb szakmai kereteken kívül még mindig jóval visszhangtalanabbak maradnak, kevésbé épülnek be a tudományos és a mindennapi közgondolkodásba, még kevésbé a hazai nyelvpolitikába.

A rendszerváltás óta nemcsak a mindennapi vagy a politikai, de a tudományos diskurzusban, valamint az intézményesült tudománypolitikai gyakorlatokban ugyancsak jól érzékelhető az etnikai-kulturális nemzetfelfogás elsőbbségével magyarázható kettős mérce, mely nem ritkán eltérő módon közelít a magyarországi kisebbségekhez és a Kárpát-medencei magyarsághoz.

2001 és 2004 között az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke és az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya¹⁰ kutatóinak összefogásával, egyben más intézmények szakembereinek bevonásával *A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei* címmel megvalósított kutatásunk konkrét szakmai és gyakorlati céljain túl ennek a tudományosan aligha elfogadható ideológiai hozzáállásnak a lebontásához is szeretett volna hozzájárulni

egy általánosan érvényesíthető vizsgálati modell kidolgozásával. Országos szociolingvisztikai-kétnyelvűségi alapozású, ám egyidejűleg több más terület eredményeit is felhasználó vizsgálatunk azonos elméleti megfontolások és módszertani elvek alapján egyszerre kívánta feltérképezni hét magyarországi nyelvi kisebbségben (hat nemzet, etnikai, valamint a siket nyelvi közösség) zajló nyelvi és társadalmi változásokat, egyszersmind megvizsgálni a kisebbség-többség egymáshoz való viszonyának e folyamatra gyakorolt hatásait.

A projektum keretében tehát két, egymással szorosan összekapcsolódó alaputatást kívántunk megvalósítani, melyek a következők:

1. *A nyelvcseré és nyelvmegőrzés formái kisebbségi közösségekben;*
2. *Társadalmi érintkezési formák, kétnyelvűség, kisebbségi és többségi attitűdök, előítéletek magyarországi nyelvi közösségekben.*

A közösen kidolgozott elméleti és módszertani elvekre épülő, jellegüket tekintve multidiszciplináris vizsgálatok fő célkitűzései az alábbiak voltak¹¹:

- a) a nyelvcseré-folyamatok modellezhetőségére, a nyelvmegőrzés lehetőségeire, a kisebbségi és többségi attitűdök és sztereotípiák nyelvi folyamatokat befolyásoló szerepére vonatkozó alapkutatásokat végezni az általunk kiválasztott *beás, horvát, német, romani, román, szerb, szlovák közösségekben*, valamint a *siket közösségekben* egységes elméleti és módszertani keretben, ami lehetővé teszi a kapott eredmények összemérhetőségét;
- b) olyan szakmai anyagokat kidolgozni, amelyek segítségével a kutatás

eredményei a gyakorlatban használhatóak.

A kutatás módszereiről

Terepvizsgálataink nyelvcserére vonatkozó részéhez *sikerült olyan mérési technikákat kidolgoznunk*, melyek segítségével az alábbi kérdéseket választottuk meg:

- (1) Létezik-e vagy létrehozható-e egy olyan általánosan alkalmazható modell, amelynek segítségével a különféle közösségekben zajló nyelvi folyamatok kimenetele megjósolható?
- (2) Vannak-e olyan általános jegyek, amelyek alapján valamiképpen előre jelezhető, hogy egy adott kontaktusos elrendezésben egy (kisebbségi) nyelv fennmarad vagy szerepét teljes körűen egy másik nyelv veszi át?
- (3) Olyan esetekben, amikor a nyelvcseré „szimptómái” már világosan regisztrálhatók, tehető-e bármiféle predikció a folyamat intenzitását illetően?

Mindezt (a) az érintkező nyelvek funkcionális munkamegosztása; (b) a beszédpartnertől, helyzettől, témától, formalitástól függő nyelvválasztási minták életkori, iskolázottsági csoportok, nemek és vallási felekezetek közötti eloszlása; (c) az adatközlők szubjektív nyelvi önértékelése; (d) a saját, valamint a többségi nyelv (nyelvváltozatok) és beszélőik iránti attitűdök; (e) az adatközlők bevallott nyelvtudása (implicit módon az egyének verbális repertoárjának szerkezete) mentén tudtuk mérni.

A nyelvcseré mérhetőségére vonatkozó empirikus kutatásaink másik igen fontos területe volt a társadalmi érintkezési formák, a

kétnyelvűség, a kisebbségi és többségi *attitűdök, előítéletek szerepének vizsgálata* a szóban forgó közösségekben (lásd 6. ábra, 73. oldal).

Vizsgálati mintánk minden közösség esetében értelmezett minta volt. Az adatközlőket három tényező, az életkor, a nem és az iskolázottság alapján választottuk ki (70 fő közösségenként, összesen 490 adatközlő). A megkérdezett személyek a gyűjtés helyszínén (faluban) született, ott élő német/román/szlovák stb. felnőttek.

Az adott kisebbségi nyelveken lefolytatott terepmunkánk során törekedtünk a szociolingvisztikai kutatásokból jól ismert kumulatív elv érvényesítésére, miszerint minél több módszer egyidejű alkalmazása erősíti az eredmények érvényességét. A kvantifikálhatóság, a megismételhetőség, valamint az egyes közösségekben nyert adatok összemérhetősége érdekében elsődleges módszerünk mégis a terepmunkás által szóban kikérdezett, magnetofonra rögzített kérdőíves adatfelvétel volt, melyet minden esetben követett egy beszélgetés. A magnetofonra való rögzítéssel az egyes kérdésekhez fűzött kommentárok is elérhetővé váltak. Mivel a terepmunkások¹² az adott közösségek elfogadott tagjai voltak, már a projektum kezdeti szakaszától lehetővé vált a módszeres részt vevő megfigyelés.

Az adatokat statisztikailag elemeztük. A statisztikai elemzés eredményeire építve az empirikus adatokat egységes keretben és módszerrel vizsgáltuk, így az alábbi kérdésekre válaszoltunk minden egyes közösség esetében, vizsgálati kérdéseinket nyolc nagyobb csoportra osztva (ez pontosan tükrözi a sztenderdizált kérdőívek szerkezetét):

- (1) nyelvválasztás;
- (2) nyelvtudás;

- (3) nyelvi attitűdök: az anyanyelven belüli változatok és a többségi nyelv használata és attitűdök irántuk;
- (4) nyelvi attitűdök: a nyelvmegtartással/nyelvcserével/nyelvtudással kapcsolatos attitűdök;
- (5) nyelvi attitűdök: a kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdök és sztereotípiák;
- (6) kulturális attitűdök;
- (7) kisebbségi és többségi sztereotípiák és előítéletek;
- (8) etnikai identitástudat.

A későbbi összemérhetőség érdekében egységes szempontrendszer alapján elkészültek az egy-egy közösség nyelvi helyzetét, majd vizsgálatunk alapján nyelvcseréjét leíró tanulmányok a beás, német, romani, román, szerb, szlovák és a siker közösségről (ahol szükségképpen más tartalmi megfontolások voltak mérvadóak).

A vizsgált közösségekben a nyelvcseré folyamatának mikéntjére és a revitalizáció lehetőségeire kerestük a választ.

Az eredményekről – különös tekintettel a kisebbségi nyelvre és az identitás kapcsolatára

Az eredményekből nyilvánvaló, hogy nyelvcseré zajlik az összes vizsgált kisebbségi csoportban. A kisebbségi nyelvek funkcionális visszaszorulásával a magyar nyelv egyre nagyobb térfoglalása áll szemben (lásd 7. és 8. ábra, 74. oldal) a legtöbb nyelvhasználati szinten.

A folyamat intenzitásában és kiváltó okaiban érzékelhető különbség. Elmondható, hogy a nyelvválasztás mindenütt szoros kapcsolatban van az életkorral, a cigány kö-

zösszések esetében e kapcsolat még szorosabb az iskolázottsággal. Minthogy azonban az egyes életkori csoportok iskolázottsági szintje között szignifikáns az eltérés, legtöbbször együtt fejtik ki hatásukat: minél iskolázottabb (és általában fiatalabb) valaki, annál többször választja különböző beszédpartnerrel, szituációban és témáról kommunikálva a magyar nyelvet. Ugyanazon életkori csoporton belül az iskolázottság hatása markánsan érvényesül. Az iskolázottság számos nyelvválasztási, nyelvtudásra vonatkozó és attitűd változóval szignifikáns összefüggést mutat.

Megjegyzendő, hogy az adatközlők csak azon személyek populációját képviselik, akik vállalták a kisebbségi nyelvű vizsgálatot és a kisebbséghez való tartozásukat (lásd 9. és 10. ábra, 75. oldal). Így nem szerepel a mintában olyan adatközlő, aki származását tekintve magyarországi kisebbséginek (cigánynak, németnek, romának stb.) mondható, de a kisebbségi nyelvet nem beszéli (vagy azért, mert „elfelejtette”, vagy pedig azért, mert gyermekkorában meg sem tanulta). A németek kivételével mindenhol többen tartották magukat az adott kisebbségi csoporthoz tartozónak nemzetiségi azonosulás szerint, mint anyanyelvük szerint.

Kiemelt vizsgálati kérdéseink közé tartozott, vajon hol helyezkedik el az anyanyelv a kisebbségi identitás összetevői között. A kérdőív több kérdést is tartalmazott a nemzetiségi kötődés formáira, köztük az anyanyelvi identifikációra. Jól tudjuk, a kétnyelvűség-kutatás számára többértelműsége (először elsajátított, legjobban ismert, legtöbbet használt nyelv stb.), ebből adódó változékonysága miatt milyen problematikus az anyanyelv meghatározhatósága. Az egyedül elfogadható megközelítés vizsgálatunkban

is az volt, hogy az egyén milyen anyanyelvűnek (megengedve, hogy egynél több is lehet) vallja magát (lásd 11. ábra, 75. oldal).

Négy csoportban a megkérdezettek nagy többsége (80-90%-a) a kisebbségi nyelvet választotta kizárólagosan, ám a románok kivételével mindenhol voltak olyanok (legtöbben a szlovákoknál), akik mindkét nyelvet anyanyelvükként jelölték meg.

A németek kivételével mindenhol többen tartották magukat az adott kisebbségi csoporthoz tartozónak nemzetiségi azonosulás alapján, mint anyanyelvük szerint (lásd 12. ábra, 76. oldal).

Nyelv-nemzet-identitás elválaszthatatlansága – eltérő történetiségénél fogva – más-képpen jelenik meg a nemzeti és etnikai közösségek esetében (lásd 13. ábra, 76. oldal).

Jól látszik az az eredmény, miszerint az anyanyelv és identitás két közösség esetében mutat szorosabb kapcsolatot (szlovák, román), miközben a többi vizsgált településen ennek szerepe az identitáskomponensek között önállóan nem számottevő (lásd 14. ábra, 77. oldal).

Legalacsonyabbak ezek az értékek a két cigány csoport esetében. A válaszokból és a magnetofonra rögzített személyes narratívákból is úgy tűnik, a cigány (romani, beás) nyelv fontos, ám nem elsődleges az identitáskomponensek között. A nyelvénél fontosabbnak ítélik a származás (szülők, közösség) és a a romani esetében a cigány szokások szerepét. A pomázi szerbek, valamint a tarjáni németek számára a közösség látszik az etnikai identitás legerősebb összetevőjének (lásd 15. ábra, 77. oldal).

Bár a nyelvi attitűdöket vizsgáló részekben az adatközlők nagy többsége a kisebbségi nyelvek iránti pozitívabb beállítódásról vallott, a vizsgálat egésze azt mutatja, hogy

a magyar nyelv presztízse igen magas azoknak a – főként idősebb – beszélőknek a körében is, akik folyékonyan nem beszélnek.

A nyelvcseré folyamatát szempontjából különösen fontos, hogy a magyar nyelv mindenütt az iskolázottság, a felfelé való társadalmi mobilitás egyértelmű szimbólumaként van jelen. A fiatalabb nemzedék magyar nyelvhasználatához rendelt pozitív értékek mindenkor összekapcsolódnak az iskolázottsággal. Kontextusmentesen az anyanyelvhez, valamint a kisebbségi nyelv fejlesztéséhez a megkérdezettek többsége minden csoportban általában igen pozitívan viszonyult (*lásd 16. ábra, 78. oldal*).

A nyelv instrumentális, illetőleg szimbolikus piaci értéke tekintetében már nagyobb eltérések mutatkoznak. Amint várható volt, leglátványosabb ez a különbség a németek és a német nyelv esetében (*lásd 17. ábra, 78. oldal*).

Az adatközlőknek nemcsak saját nyelvtudásukat kellett megítélniük. Arra is kíváncsiak voltunk, hogyan érzékelik a közösségekben zajló nyelvi változásokat, különösen ami a fiatalok és az idősök nyelvhasználatára közötti különbségeket illeti (*lásd 18. ábra, 79. oldal*). A helyi közösségekben az idősök kisebbségnyelv-tudását egyértelműen magasabbra értékelték, mint a fiatalokét.

Az életkor és a kisebbségi nyelv funkcionális visszaszorulásának összefüggését ugyancsak érzékelik az adatközlők (*lásd 19. ábra, 79. oldal*).

A fokozatos nyelvcseré egyértelmű jele, ha az életkor növekedésével pozitív összefüggést mutat a kisebbségi nyelv használatának mennyisége, a nyelvtudás mértéke és a nyelv iránti attitűdök (vö. Bartha 1999; Borbély 2001). Ugyancsak ezt támasztja alá, ha az iskolai végzettség emelkedésével csök-

ken a kisebbségi nyelv használatának mennyisége, a nyelvtudás foka, ezzel párhuzamosan nő a magyaré. Bár számos szempont és változó árnyalja mindezt közösségenként, e séma voltaképpen mind a hat közösségre általánosítható.

A vizsgált mintában a szerb és a romani közösség látszik a leginkább nyelvmegtartónak, ugyanakkor mindegyik közösségben fellelhetők különböző erősségű egyéni és közösségi törekvések a nyelv megtartására. A nyelvcseré visszafordításának/lassításának fő faktora, a család nyelvátörökítő szerepe minden közösségben rendkívüli módon gyengül.

A vizsgálat igazolta továbbá, hogy a kisebbségi nyelvek háttérbe szorítása összefüggésbe hozható a beszélőknek a többségi sztereotípiák és előítéletek interiorizálásával kialakított saját nyelvi attitűdjeivel.

A kérdőíves és az egyéb, kiegészítő módszerekkel gyűjtött adatok elemzésével meghatároztuk azokat a tényezőket, amelyek a nyelvcseré folyamatát beindították és gyorsítják. Ily módon a nyelvcseré folyamatának feltárása mellett a nyelvkörnyezettani elemzés, valamint az attitűdökre vonatkozó adatok segítségével vizsgálati eredményeink hosszabb távon alkalmasak arra, hogy segítségükkel meghatározhassuk, mely lépések lehetnek hatékonyak lokálisan az adott kisebbségi nyelv megőrzésében és fejlesztésében.

Összegzés és kitekintés

Kutatásunk Magyarország Európai Unióba való belépésének pillanatában ad képet a hazai kisebbségek nyelveinek helyzetéről. A korábban vázolt világméretű, regionális

és helyi folyamatok változó és összetett hatása miatt igen óvatosan tehető bármiféle predikció a jövőt illetően.

Az uniós csatlakozás nyilvánvalóan nem egységesen befolyásolja az egyes magyarországi és Kárpát-medencei kisebbségi nyelvek jövőjét. Egyfelől alapvető különbségek vannak a tagállamok kisebbségvédelmi gyakorlatában, másfelől figyelembe kell venni azt a tényt, miszerint a nyelveknek és a nyelvhasználatnak szimbolikus szerepükön túl komoly társadalmi és gazdasági jelentősége is van. A régió nyelvi komplementer helyzetéből adódóan bizonyos, az Unióban hivatalossá váló nyelvek relative felértékelődhetnek, miközben a többi kisebbségi nyelv beszélői esetében még inkább megnevekszik a társadalmi-gazdasági marginalizálódás akkor, ha valaki élni kíván jogaival, s nem a teljes nyelvi-társadalmi-kulturális asszimiláció útját „választja”. Ha nem biztosított a társadalmi-gazdasági-kulturális javakhoz való egyenlő hozzáférés a kisebbségek anyanyelvén, az a felfelé történő mobilitás gátjává válik, esetleg etnikai konfliktusokhoz, leggyakrabban pedig a kisebbségi nyelv és kultúra kényszerű feladásához vezet. „Az államok relatív gyengülése mellett az egyének és a szervezetek, vállalatok megerősödő szerepe ezeken a területeken, különösen is fontossá tehetik a nyelvhasználatot érintő kérdések uniós szintű szabályozását. A társadalom (s ebben a szemszögben a többségi társadalom) szereplői még az államoknál is kevésbé tűnnek érzékenyek a kisebbségi nyelvhasználatból fakadó esetleges hátrányok kompenzálására. Az EU politikái és joga tekintetében a nyelvhasználat kérdése is mindenekelőtt a piaci és a fogyasztói egyenjogúság szempontjából lehet releváns.” (Vizi 2003: 42).

Az államok feletti viszonyítási keretben a nemzeti identitás fogalma szükségképpen újrakontextualizálódik, ahol is a nemzet jelentésének újrafogalmazása nemcsak politikai, de etnokulturális értelemben is új elemekkel bővül: az egyéneknek és csoportoknak a többség-kisebbség viszonya mellett egyrészt kisebbség-kisebbség relációban, másrészt magyar állampolgár-európai polgár, illetve nemzeti identitás-európai identitás viszonyában is meg kell határozni magukat.

Számos kutatás foglalkozik behatóan e kérdéssel. Úgy tűnik, az EU-identitás fölülről jövő, intézményesített terjesztése nem siker-történet, s a vele való azonosulás mértéke Olaszországtól, Hollandián át Nagy-Britanniáig igen nagy változatosságot mutat. Jóval összetettebb kép rajzolódik ki az európai identitás kulturális aspektusai tekintetében (lásd pl. Laitin 2002 elemzését). A nyelvi és a kulturális sokszínűség mint egyik legfőbb alapelv, továbbá a 2+1 nyelv elve reménykeltő lehet a most csatlakozott országok kisebbségi körében. Az eddigi gyakorlat azonban azt mutatja, minthogy az EU-nak nincs deklarált közös nyelvpolitikája, hogy mindez a valóságban nemzetek közötti szinten érvényesül, s az államnyelvek mellett a nagyobb regionális nyelveket érinti csupán (Dorian 1998). A nyelvi sokféleséget támogató programok egy része második és további idegen nyelvek elsajátítását támogatja elvben minden EU-polgár számára, ám míg ez a társadalmi-gazdasági mobilitást erősítő szimbolikus nyelvi tőke a többség számára elit és hozzáadott jellegű, addig a kisebbségi közösségekben ez sokszor az anyanyelv kényszerű feladásával jár együtt. Amint több szerző (Kymlicka 1995, Kymlicka és Grin 2003; Edwards 1994) rámutat, a társadalmi igazságosság jegyében a többségnek nem elegendő

önérdekből támogatni a kisebbségek nyelvi jogait, a többségnek kötelezettséget kell vállalnia a társadalmi igazságosságra és állampolgári szolidaritásra e jogok elismeréséért.

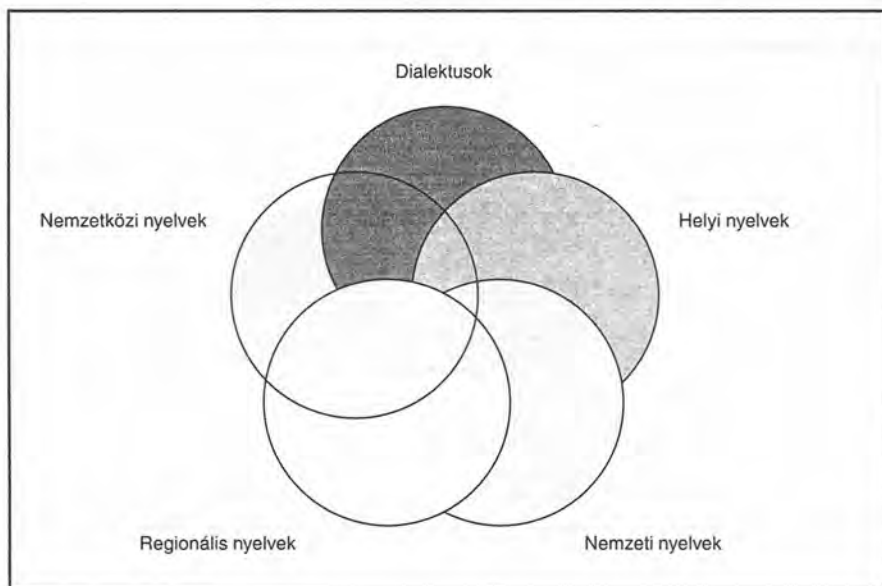
Ebben a folyamatban egyidejűleg minden többségi és kisebbségi szereplőnek feladata van. A kutatók társadalmi felelőssége pedig az, hogy a tényleges állapotok feltárását a helyileg értelmezhető kategóriarendszert is felhasználva végezzék (különösen érvényes ez az identitás bármely aspektusból történő vizsgálatára), s az így kapott eredményekre építve, az érintettekkel együtt működjenek közre olyan programok kidol-

gozásában, amelyek a szabad választás lehetőségét kínálják fel a kisebbségeknek.

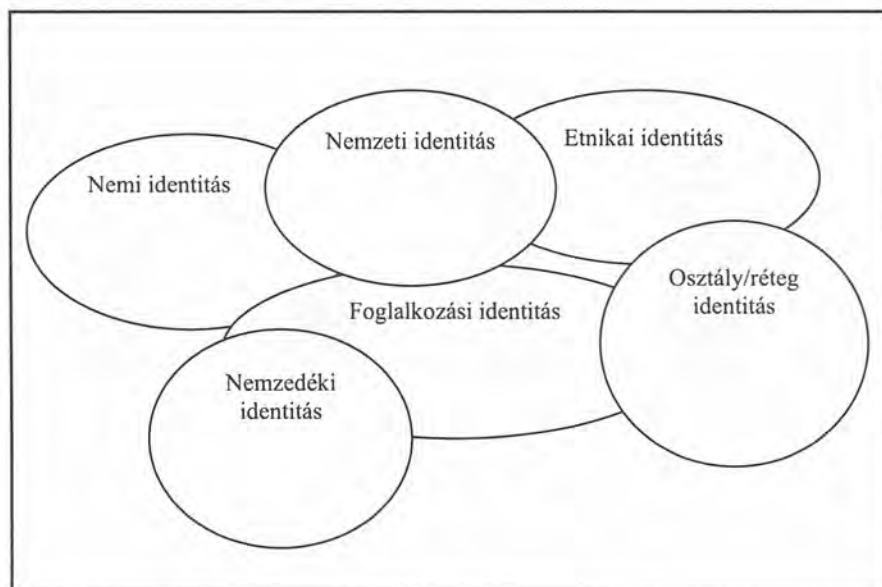
A 4. fejezetben bemutatott NKFP-kutatás gyakorlati eredményekkel is hozzá kíván járulni a kisebbségeket a mai napig sújtó társadalmi-kulturális egyenlőtlenségek lebontásához. Az eredményekre épülő stratégiai anyagok, a vizsgált közösségekbe visszajuttatva, s különösen az oktatást megcélózva, empirikus alapokon álló szakmai segítséget nyújthatnak e veszélyeztetett kisebbségi nyelvek megtartására és fejlesztésére irányuló, társadalmi változásokat célzó nyelvi és kisebbségpolitikai tervezés és gyakorlat számára.

* * *

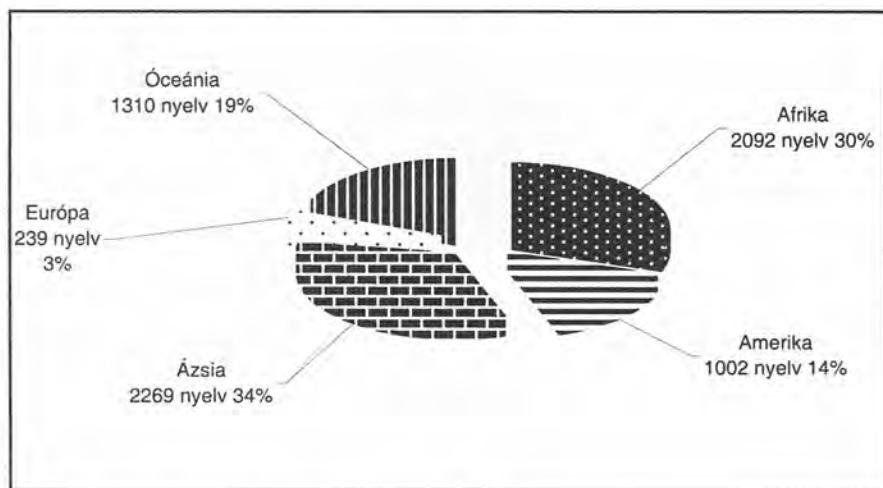
1. ábra: Az identitás néhány nyelvi vonatkozási tartománya

2. ábra

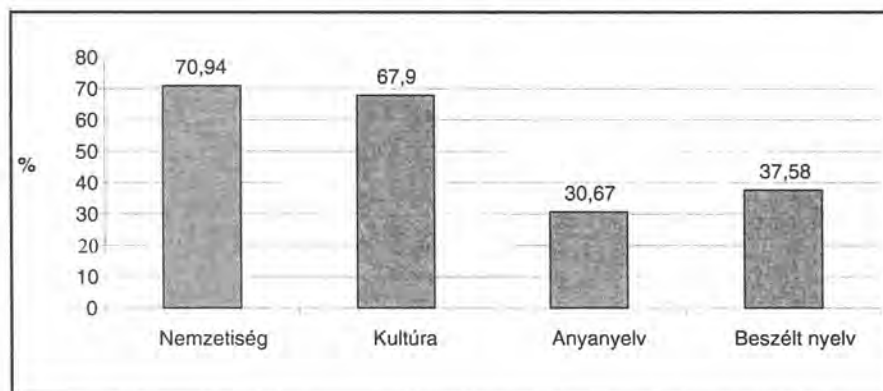

3. ábra: A világ nyelveinek területi megoszlása
2005-ben

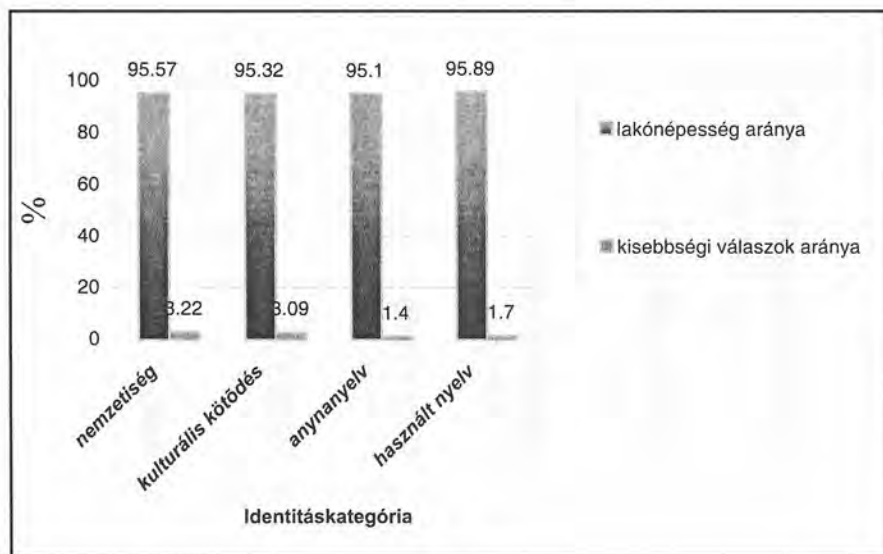
Forrás: Ethnologue, 15th Edition, Raymond G. Gordon, Jr., Editor.
Copyright © 2005, SIL International. http://www.ethnologue.com/ethno_docs/distribution.asp?by=area

4. ábra: A kisebbségi kötődésűek aránya az identitás 2001. évi népszámlálásban
felkínált kategóriái szerint (n = 442 739)

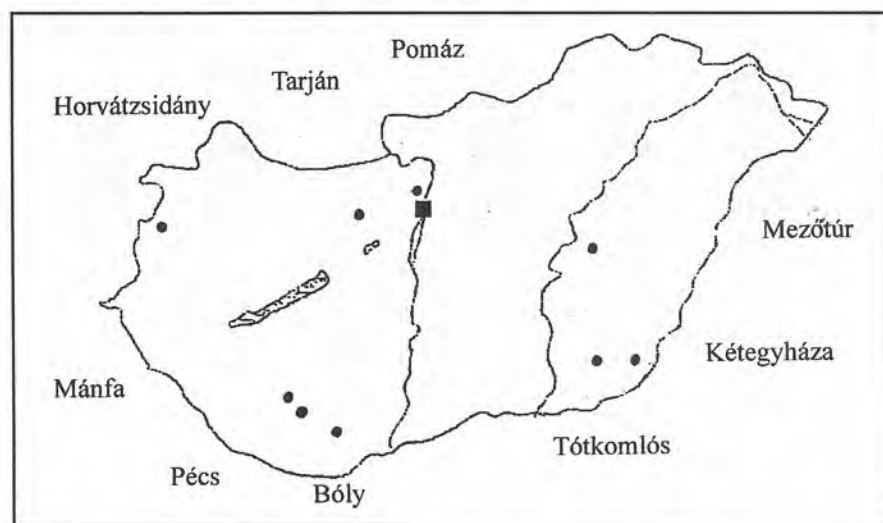
Forrás: Tóth és Vékás 2004: 9, 6. táblázat

5. ábra: Az érdemi választ adók és a kisebbséghez tartozók száma és aránya identitáskategóriánként

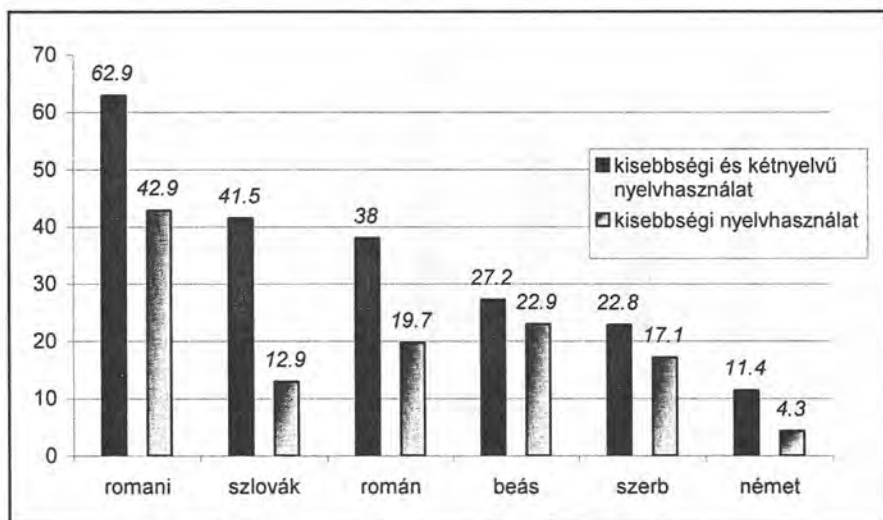

Forrás: Tóth és Vékás 2004: 3, 1. táblázat

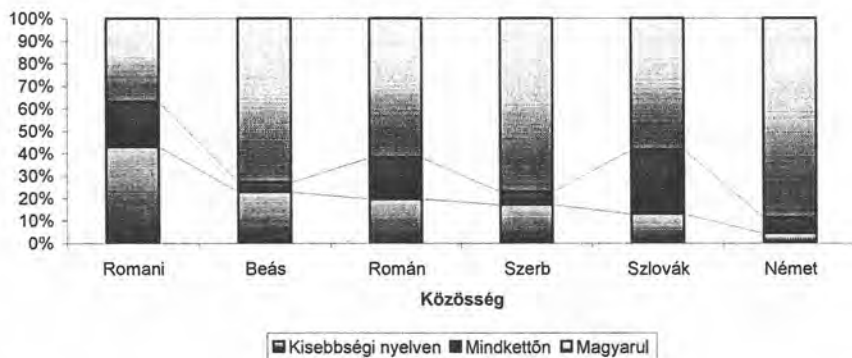
6. ábra: A vizsgált települések

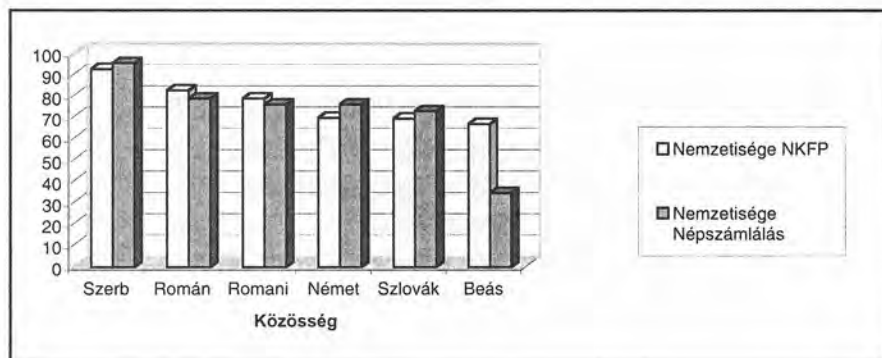
7. ábra: A kisebbségi nyelv használatának gyakorisága (%)
(N = 420)

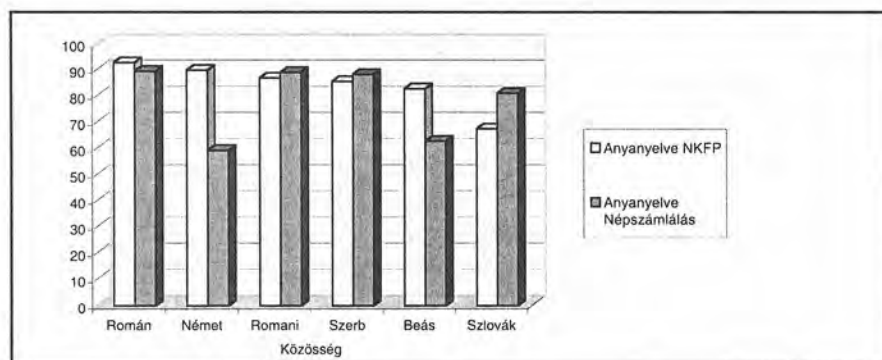
8. ábra: Melyik nyelven beszél a legtöbbet?
(K62)

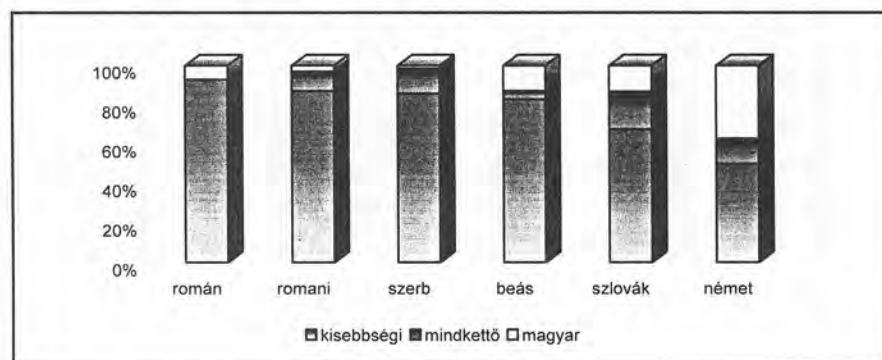
9. ábra: Nemzetiségi bevallás (NKFP és Népszámlálás 2001)

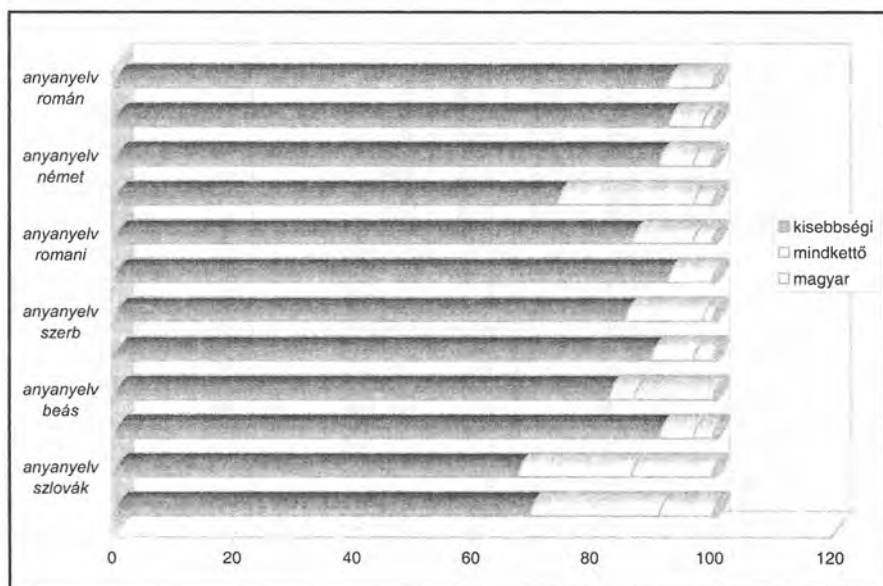
10. ábra: Anyanyelvi bevallás (NKFP és Népszámlálás 2001)

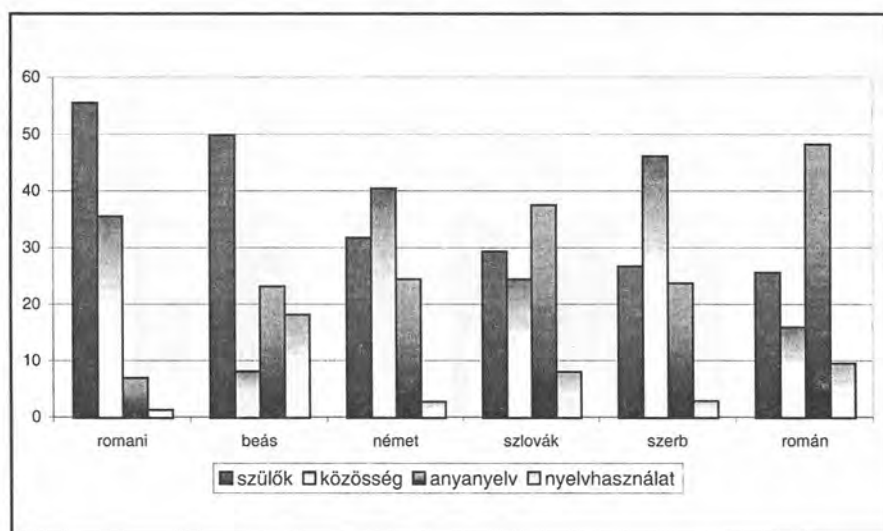
11. ábra: Mi az ön anyanyelve? (K15) (N = 420)

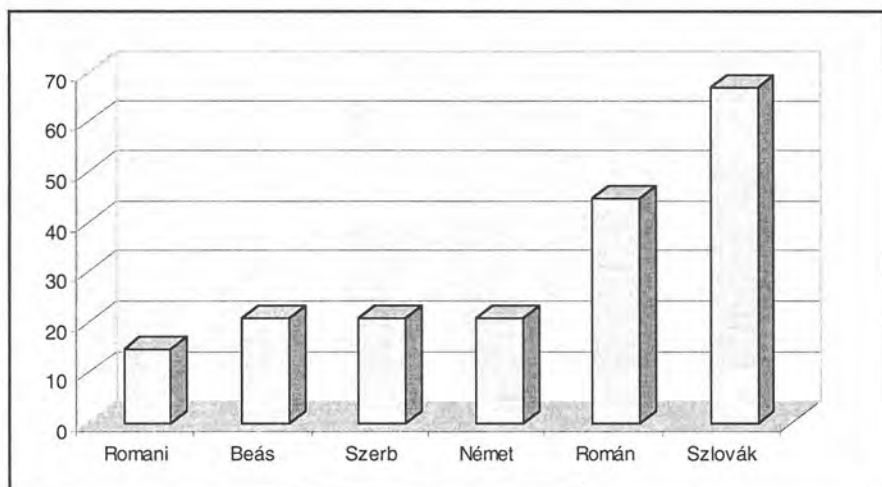
12. ábra: Anyanyelvi és nemzetiségi azonosulás (K15; K22)
(N = 420)

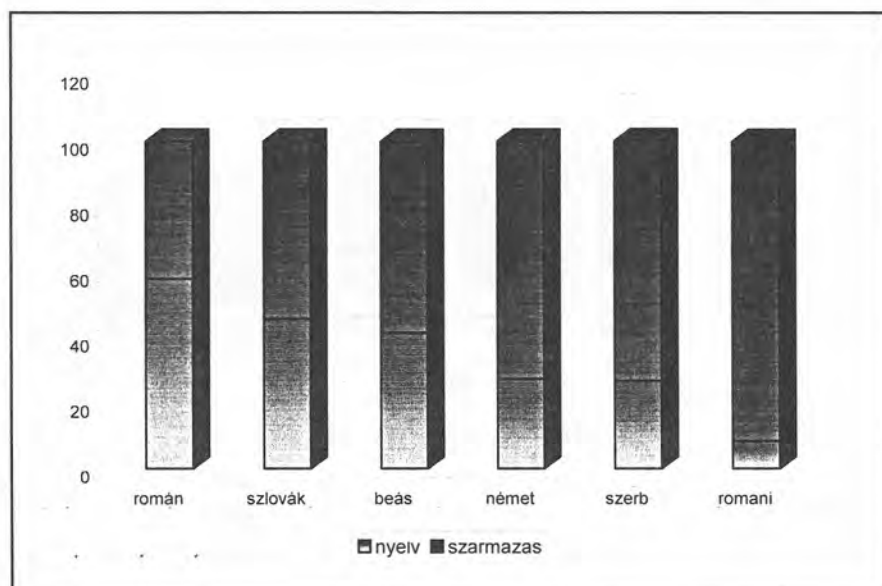
13. ábra: Az identitás összetevői hat közösségben
(N = 420)

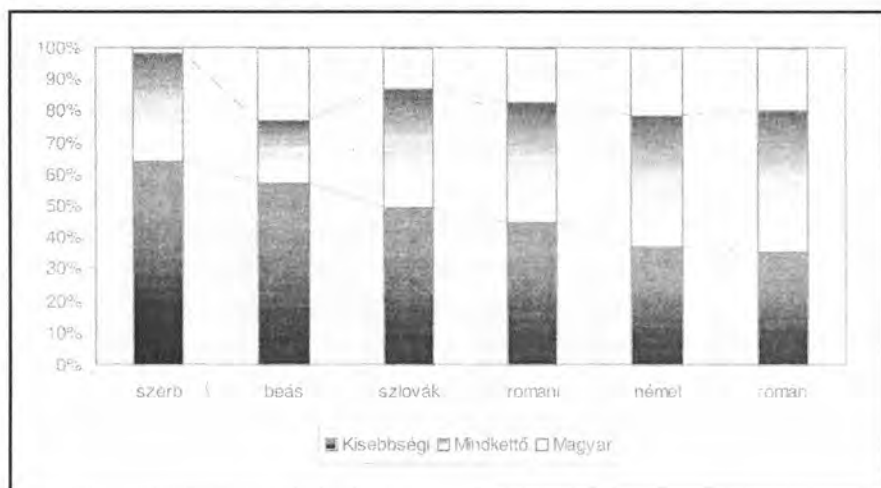
14. ábra: Az anyanyelv szerepe az etnikai identitás összetevői között
(K23 alapján)

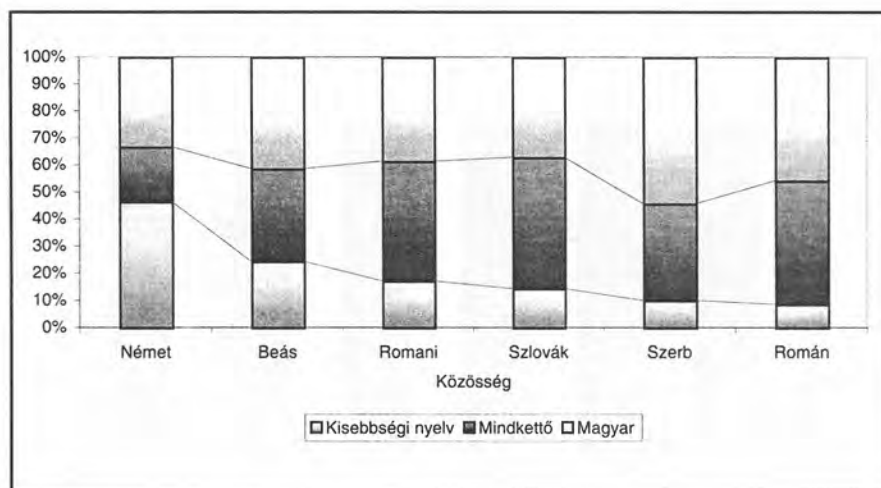
15. ábra: A kisebbségi nyelv és a származás szerepe az identitásban
(N = 420)

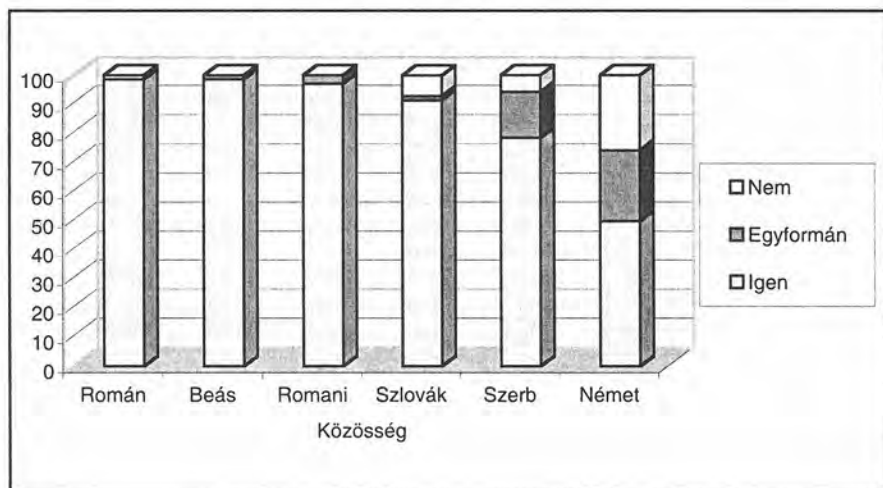
16. ábra: A kisebbségi és a magyar nyelv iránti attitűdök hat közösségben (szépség; K69)

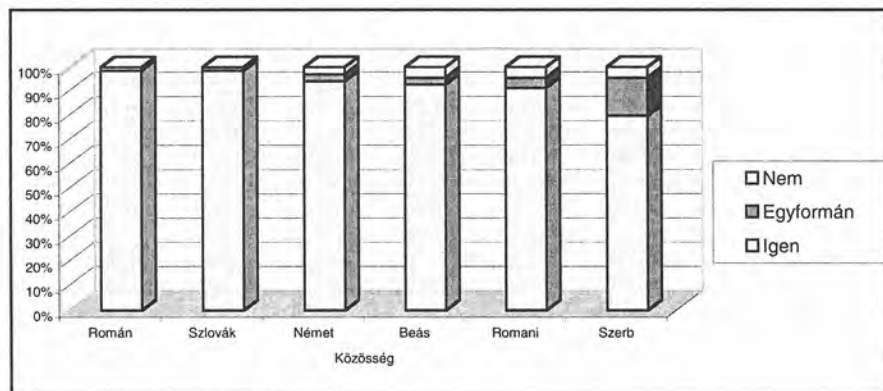
17. ábra: Melyik a hasznosabb nyelv? (K70)

18. ábra: Jobban beszélék-e az idősek
a kisebbségi nyelvet?

19. ábra: Kevesebbet beszélnek-e a helyi fiatalok
a kisebbségi nyelven?

JEGYZETEK

¹ A hazai társadalomtudományi kutatásokban is egyre gyakrabban jelenik meg e megközelítés (Pataki 1998; Csepeli 1992; 1997; Váriné és Niedermüller 1989; Erős 1993; Bindorffer 2001).

² Magyar vonatkozású az egyik első olyan, mai napig megkerülhetetlen etnográfiai nyelvcsere-kutatás, amelyből mindez működése közben válik nyilvánvalóvá. Susan Gal (1979) a felsőöri magyarok nyelvcserejéről szóló monográfiájában egy jól körülhatárolható lokális közösségben, a helyi reformátusok közösségében a társadalmi kapcsolathálók társadalomtörténetébe, átfogó nyelvkörnyezettani elemzésébe ágyazva holisztikusan tárta fel a közösség értékrendjének, s ebben a nyelvek szimbolikus szerepének, a nyelvhasználati gyakorlatnak, a nyelvi repertoárnak és részben a struktúrájának a változását, a nyelvcsere vizsgálhatóságának jól működő modelljét kínálva fel. A vizsgált családok társas hálózatainak elemzéséből rajzolódik ki a hagyományos, paraszti (magyar), illetve a modern, iparos (német) értékrend és a nyelvhasználati gyakorlat szoros összefüggése.

³ Joseph (2004:7) Jan Christian Smuts a Népszövetség, majd az ENSZ megszervezésében fontos szerepet játszó egykori dél-afrikai miniszterelnök könyvében (Smuts 1927: 254) kiemeli, hogy a self-ről és a nyelvről szóló értekező részekben e fogalmakat már ő is mint társadalmi képződményeket mutatja be.

⁴ A legújabb Eurobarometer (63.4) vizsgálat adatai megerősítik, hogy az EU-polgárok nagy többsége a kikerdezések során az államnyelvet (a jelentés szóhasználatára szerint nemzeti nyelvet) tartja anyanyelvének. Lengyelországban a megkérdezettek 100 százaléka, Görögországban, Cipruson és Magyarországon 99 százaléka adott ilyen választ. Ehhez az „elrendezéshez” képest eltérést mutatnak a balti államok: Lettországon 29, Észtországban 19, míg Litvániában 8 százalék vallotta más anyanyelvűnek magát. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a 2003-as felméréshez képest Észtországban 14, Lettországon 13 százalékponttal növekedett az államnyelvet anyanyelvüknek tartók száma (vö. Special EB 63.4).

⁵ Az Ethnologue nyelvi adatai 2005-ben 228 országra vonatkoztak, miközben a CIA 2005 novemberében lezárt kiadványa (The World Factbook 2005) 270 országról közöl adatokat. Ebből az ENSZ 2005-ig 191-et ismert el tagállamként.

⁶ Amint arra több külföldi és hazai kutató, így Vizi Balázs (2003) is rámutat, noha a kisebbségvédelem az EU-csatlakozás egyik legfőbb kritériuma, az Európai Bizottság nem teremtett megfelelő jogi alapot e nyelvek támogatására, s e kritériumok megsértésének szankcionálására; gyakran kettős mérce működik a régi és az új tagállamok kisebbségvédelmi intézkedéseinek megítélésében, s az EU máig nem rendelkezik közös, átgondolt nyelvpolitikával. Az utóbbi időben történtek ugyan változások, hiszen az Európai Bizottság 2005–2007-es cselekvési programjában kiemelt helyen szerepel a kisebbségi nyelvek, a nyelvtanulás és a nyelvi sokszínűség megőrzésének támogatása, ám nem elkülönített költségvetést hozzárendelve, hanem EU-szintű projektfinanszírozások formájában.

⁷ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy e folyamatok nem teljesen azonos módon és mértékben érintették az egyes kisebbségi közösségeket, s az egyes időszakokban még azonos csoportok esetében is eltérő módon volt jelen.

⁸ Borbély Anna tanulmányából a konkrét eredményeken túl képet kapunk az összehasonlító nyelvcsere-kutatásban rejlő elemzési lehetőségekről hat közösség nyelvválasztási adatain keresztül. Erb Mária egy adott közösségben (jelen esetben a tarjáni német közösségben) a nyelvmegegyezés-nyelvcsere folyamatának széles körű helyi értelmezéseit mutatja be.

⁹ Lásd például Borbély 2001; Bartha és Borbély 2005; Erb és Knipf 1999; Garami és Szántó 1992; Gyivicsán 1993; Kemény et al. 1976; Kontra 1997; Manherz 1998; Réger 1979.

¹⁰ A kutatási konzorcium vezetője és a projekt szakmai koordinátora a tanulmány szerzője, az MTA Nyelvtudományi Intézet részéről a témavezető Borbély Anna volt.

¹¹ Vö. Bartha 2003.

Közösség	Település	Résztvevők
Beás	Mánfa	Vezető: Orsós Anna; Tm: Egregyi Borbála
Horvát	Horvátzsidány	Vezető: Bölcs Matild
Német 1	Tarján	Vezető: Erb Mária
Német 2	Boly	Vezető: Knipf Erzsébet
Román	Kétegyháza	Vezető: Borbély Anna; Tm: Abrudán Mária
Román	Mezőtúr	Vezető: Bartha Csilla; Tm: Kiss Andrea
Szerb	Pomáz	Vezető: Borbély Anna; Tm: Szimics Milosné
Szlovák	Tótkomlós	Vezető: Uhrin Erzsébet; Munkatársak: Tóth Sándor, Tuska Tünde, Zsilák Mária
Siket	Baranya megye, Budapest	Vezető: Bartha Csilla; Munkatársak: Bertus Timea, Hattyár Helga
Statisztikai feldolgozás	Közösségenként, ill. összehasonlító	Vargha András

HIVATKOZÁSOK

- Bartha Csilla (1999). *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla (2003). Die Möglichkeiten der Bewahrung der Minderheitensprachen in Ungarn. Über eine soziolinguistische Zweisprachigkeitsuntersuchung im Landesmasstab. In: Glatz, Ferenc (Hrsg.), *Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas. Studien von Cs. Bartha, A. Borbély, M. Erb, F. Glatz, A. Gyivicsán, O. Nádor, Zs. Ritoók, L. Szarka, Gy. Szépe, B. Vizi*. (Begegnungen, Band 21.), 225-236. Budapest: Europa Institut.
- Bartha Csilla–Borbély Anna (1995). The influence of age and gender on code-switching among Romanians in Hungary. In: *Summer School Code-Switching and Language Contact. Ljouwert/Leeuwarden, 14–17 September 1994*, 284–289. Fryske Akademy.
- Bindorffer Györgyi (2001). *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Blommaert, Jan–Verschuereen, Jef (1992). The role of language in European nationalist ideologies. *Pragmatics* 2, 355–375.

- Borbély Anna (2001). *Nyelvesere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest: Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán.
- Bourdieu, Pierre (1977). The Economics of Linguistic Exchanges. *Social Science Information* 16, 6, 645–68.
- Bourdieu, Pierre (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bucholtz, Mary–Hall, Kira (2005). *Discourse Studies* 7, 4/5, 584–614.
- Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A New Framework Strategy for Multilingualism*. Commission of the European Communities. Brussels, 22.11.2005. COM(2005) 596 final.
- Csepeli György (1992). *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég
- Csepeli György (1997). *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Dorian, Nancy C. (1998). Western language ideologies and small-language prospects. In: Grenoble, Lenore A., Lindsay J. Whaley (szerk.), *Endangered Languages: Language Loss and Community Response*, 3–21. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erb Mária–Knipf Erzsébet (1999). A magyarországi németek körében végzett nyelvismereti felmérés tanulságai. *Kisebbségkutatás*, 8, 2.
- Erős Ferenc (1993). *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins.
- European Commission 1996. *Euromosaic: The Production and Reproduction of the Minority Language Groups in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission 2005. *Euromosaic III. Regional and minority languages in the new Member States*.
http://europa.eu.int/comm/education/policies/lang/languages/langmin/euromosaic/synthesis_en.pdf Official Journal C 364, 18.12.2000.
- Gal, Susan (1979). *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York: Academic Press.
- Garami Erika–Szántó János (1992). Magyarországi szlovákok identitása. *Regio. Kisebbségi Szemle*, 2, 113–134.
- Gordon, Raymond G., Jr. (szerk.). (2005). *Ethnologue: Languages of the World*. Fifteenth edition. Dallas, Texas: SIL International. On-line változat: <http://www.ethnologue.com/>.
- Gyivicsán Anna (1993). *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Budapest: Teleki Alapítvány.
- Joseph, E. John (2004). *Language and Identity: National, Ethnic, Religious*. Houndmills and New York: Palgrave Macmillan.
- Kemény István–Rupp K.–Csalog Zsolt–Havas Gábor (1976). *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai.

- Kontra Miklós (1997). '21. Hungary'. In: Goebel, H.–Nelde, P. H.–Starý, Z.–Wölck, W. (szerk.), *Kontaktlinguistik/Contact Linguistics/ Linguistique de contact*. 2. Halbband/ Volume 2/ Tome 2, 1708–1722., Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Krauss, Michael (1992). The world's languages in crisis. *Language* 68, 4–10.
- Kymlicka, Will (1995). *Multicultural Citizenship: A liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Kymlicka, W.–Grin, F. (2003). Assessing the Politics of Diversity in Transition Countries. In: Daftary, Farimah–Grin, François (szerk.), *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*. 8–15. Budapest: LGI, OSI/ECMI.
- Laitin, David (2002). 'The East' and European Integration. In: Mair, Peter–Zielonka, Jan (szerk.), *The Enlarged European Union: Diversity and Adaptation*. 55–81. London: Frank Cass.
- Manherz Károly (szerk.) (1998). *A magyarországi németek*. Budapest: Útmutató Kiadó.
- May, Stephen (2001). *Language and minority rights: ethnicity, nationalism, and the politics of language*. London–New York: Longman.
- Meyerhoff, Miriam (2002). Communities of practice. In: Chambers, J. K.–Schilling-Estes, N.–Trudgill P. (eds), *Handbook of Language Variation and Change*. 526–548. Oxford: Basil Blackwell.
- Pataki Ferenc (szerk.) (1998). *Megismerés, identitás, előítélet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Rampton, Ben (1995). *Crossing: Language and Ethnicity Among Adolescents*. New York: Longman.
- Rampton, Ben (1998). Language crossing and the redefinition of reality. In: P. Auer (szerk.), *Code-Switching in Conversation. Language, Interaction and Identity*. 290–317. London/New York: Routledge.
- Rannut, Mart (2003). Postmodern Trends in Current Language Development. In: Metslang, Helle–Rannut, Mart (szerk.), *Languages in Development*. 19–30. München: Lincom Europa.
- Réger Zita (1979). Biligual Gypsy children in Hungary: Explorations in the 'natura' acquisition of a second language. *International Journal of the Sociology of Language*, 19, 59–82.
- Skutnabb-Kangas, Tove (2000). *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Smuts, General, the Right Hon. J. C. (1927). *Holism and Evolution*. 2. kiadás. London: Macmillan.
- Special Eurobarometer 237-Wave 63.4 2005. *Europeans and Languages*. European Commission, Directorate-General Press and Communication.
http://europa.eu.int/comm/public_opinion/archives/ebs/ebs_237.en.pdf
- The World Factbook 2005. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/appendix/appendix-d.html>
- Tóth Ágnes–Vékás János (2004). A 2001. évi népszámlálási adatok rövid összefoglalása. *Barátság* 5, 4425–4432.

- Váriné Szilágyi Ibolya–Niedermüller Péter (szerk.) (1989). *Az identitás – kettős tükörben*. Budapest: TIT.
- Vizi Balázs (2003). Az Európai Unió és a kisebbségi nyelvek. In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.), *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Közép-Kelet-Európában*. 37–56. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wenger, Etienne (1998). *Communities of Practice: Learning, meaning, and identity*. New York: Cambridge University Press.
- Wright, Sue (1997). Language as a Contributing Factor in Conflicts Between States and Within States. *Current Issues in Language & Society*, 4, 3, 215–237.

BORBÉLY ANNA

NYELVVÁLASZTÁSI SZOKÁSOK A 21. SZÁZAD ELEJÉN HAT MAGYARORSZÁGI KISEBBSÉGI KÖZÖSSÉGBEN

Bevezetés

A Magyarországon több évszázada élő őshonos kisebbségi közösségek nyelvhasználatáról, kétnyelvűségéről szóló, illetve ezeket a témákat is érintő tanulmányok évtizedek óta készülnek. Ezek egy-egy magyarországi kisebbségi közösségre terjednek ki, vagy a közösségeken belül egy-egy csoport (például a gyermekek, az értelmiség) nyelvi helyzetét tanulmányozzák, vagy egy-egy kisebbségi település nyelvével, nyelvhasználatával foglalkoznak.¹ Összehasonlító kutatás a magyarországi kisebbségi közösségek nyelvi helyzetéről viszont a 20. század végéig nem készült. Részben e hiány pótlására – vagyis a magyarországi kisebbségi és nyelvi közösségek összehasonlító vizsgálatára – szerveződött 2001-ben egy több intézményt² felölelő, kisebbségi és kétnyelvűségi kutatókból álló kutatócsoport. Az összehasonlító szociolingvisztikai, kétnyelvűségi kutatás *„A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei”* címet viseli.³ A kutatás „azonos elméleti megoldásokkal és módszertani elvek alapján egyszerre kívánja feltérképezni hat magyarországi nyelvi kisebbségben a zajló nyelvi és társadalmi változásokat, egyszersmind megvizsgálni a kisebbség-többség egymáshoz való viszonyának e folyamatra gyakorolt hatásait”.⁴ A pro-

jektum egymással szorosan összekapcsolódó két alapkutatása: „1. A nyelvcsere és nyelvmegőrzés formái kisebbségi közösségekben; 2. Társadalmi érintkezési formák, kétnyelvűség, kisebbségi és többségi attitűdök, előítéletek magyarországi nyelvi közösségekben”.⁵

Kutatásunk előzményeként kell megemlítenünk egy másik összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálatot, amely hat Magyarországgal szomszédos országban és Magyarországon azonos módszerrel, összesen 846 adatközlővel készült. Előmunkálatai még 1993-ban kezdődtek meg, s az adatgyűjtésre 1996-ban került sor.⁶ A kutatási eredmények lehetőséget nyújtanak a környező országok kisebbségi magyar nyelvhasználatának szociolingvisztikai bemutatására *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a 20. század végén* című könyvsorozat keretében.⁷ Készülében van a romániai, a szlovéniai és az ausztriai, valamint az összefoglaló kötet is. A kutatás kiterjed a határon túli magyar nyelvváltozatok egyes változóinak vizsgálatára. Emellett a közösségek kétnyelvűségének leírása is komoly szerephez jut. Göncz Lajos ennek fontosságát így fogalmazza meg könyve bevezetőjében: „A tanulmány tárgyat és céljait, valamint a *megközelítési szempontokat* röviden a következőképpen *összgezhetjük*: a vajdasági magyarság két-

nyelvű közösség, beszédtevékenysége ezért mind a nyelvismeret, mind a nyelvhasználat tekintetében eltér az egynyelvű közösségek beszédtevékenységétől. Természetesen beszéde éppoly hatékony, mint az egynyelvűeké, csak hogy a kétynyelvűek beszédét kétynyelvű normák irányítják. Mind az első nyelvi, mind a másodnyelvi nyelvváltozatai kontaktusváltozatok, amelyeket a nyelvi kontaktusokból eredeztethető nyelvi szabályosságok, valamint a kétynyelvűségi helyzetéhez kapcsolódó más szociális és lélektani hatások formálnak.”⁸ Göncz Lajos megállapításai egyaránt érvényesek a magyar kisebbségi közösségek és a Magyarországon élő kisebbségi közösségek nyelvi helyzetére. A hat Magyarországgal szomszédos országban történt összehasonlító vizsgálatról kutatásunk számtalan pontban eltér. Ennek egyik alapvető oka, hogy míg a határainkon túli magyarok közösségeiben végzett kutatás mind a hat közösségben és Magyarországon is elsősorban a magyar nyelvre vonatkozott, és a terepmunka is magyar nyelven folyt, addig vizsgálatunkat csak Magyarországon, de eltérő nyelvű közösségekben végeztük.

Az országos szociolingvisztikai, kétynyelvűségi kutatás a kisebbségi közösségekben kívül kiterjedt a magyarországi sike közösség nyelvi helyzetének vizsgálatára is. A siketek közössége Magyarországon is, akár csak szerte a világban „nyelvi kisebbségnek minősül”.⁹ Ez a nyelvi kisebbségi közösség körülményei folytán speciális nyelvi helyzetben van, s az ebből a helyzetből fakadó sokrétű nyelvi problémák megoldásai még a jövőre várnak.¹⁰ Előadásomban a siketek nyelvi helyzetét nem vizsgálom. A vizsgált közösségeken kívül¹¹ még kutatások folytak a horvátok közösségében is. Ezeket az ada-

tokat tanulmányom megírásáig nem dolgozták fel. Így tanulmányomban a pályázat keretében gyűjtött adatok alapján hat magyarországi kisebbségi közösség nyelvhasználatát vizsgálom. A vizsgált magyarországi kisebbségi közösségek a következők: beások, németek, oláh cigányok, románok, szerbek, szlovákok. Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól a következőképpen rögzíti a Magyarországon honos csoportokat, valamint a magyarországi kisebbségi nyelveket:

E törvény értelmében Magyarországon honos népcsoportnak minősülnek: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán.

(IX. fejezet, Zárórendelkezések,
61. paragrafus)

E törvény értelmében kisebbségek által használt nyelveknek számít a bolgár, a cigány (romani, illetve beás), a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán nyelv.

(VI. fejezet, 42. paragrafus)

Kutatási téma és adatgyűjtési módszerek

A magyarországi kisebbségi közösségek nyelvhasználatáról végzett összehasonlító vizsgálatunkban a *nyelvmegőrzés*, a *kétynyelvűség* és a *nyelvcsere* jelenséget vizsgáljuk meg. Ezeket a jelenségeket a következőkép-

pen írhatjuk le röviden. A nyelvmegőrzés arra a helyzetre utal, amikor egy közösség tagjai megpróbálják megtartani azt/azokat a nyelvet/nyelveket, amelyet/amelyeket használnak, és megőrizni azokat a nyelvhasználati mintákat, amelyek jellemzik a közösség nyelvhasználatát.¹² A nyelvcsere ezzel szemben arra a helyzetre vonatkozik, amikor a közösségi nyelv/nyelvek megőrzése nem következik be, és a saját nyelv/nyelvek helyett egy másik nyelv veszi át az előző nyelv/nyelvek helyét, szerepét. A kisebbségi nyelvek megőrzésére szolgál a kétnyelvűség is. Ha egy kisebbségi közösség nyelvhasználatát a kétnyelvűség jellemzi, akkor a saját/kisebbségi nyelv mellett egy másik nyelv használata is érvényesül. Ebben az esetben akkor történik meg a saját nyelv megőrzése, ha a nyelvek között nem alakul ki versengés, alá-fölé rendeltség, és nem szorítja ki az egyik a másikat. Ez akkor történhet meg, ha a nyelvek használata kiegyenlített, és azok funkcionálisan eltérnek egymástól, vagyis mindkét nyelv használata szabályok szerint működik, s ezek a funkcionális szabályok jól elkülönülnek nyelvenként, nincsenek átfedések. Ezt nevezzük *stabil kétnyelvűségnek*. A kétnyelvűség lehet *átmeneti kétnyelvűség* is. Ekkor nem alakul ki a két nyelv funkciója, a nyelvek versenyben vannak egymással, a közösségen belül presztízsük eltér egymástól. Ez a kétnyelvűség egy viszonylag rövid idő alatt lezajló átmeneti szakasz két egynyelvűség, a saját, kisebbségi nyelven történő egynyelvűség és a másik, a többségi nyelven történő egynyelvűség között, ebből következően nevezzük a kétnyelvűségnek ezt a típusát átmeneti kétnyelvűségnek. A 20. század végére megbizonyosodtunk arról, hogy a magyarországi kisebbségi közösségek nyelvmegőrzése

nem képzelhető el úgy, hogy a közösségek a saját kisebbségi nyelvüket beszélő egynyelvű kisebbségi közösségek maradnak. A jelenlegi ismereteink szerint leginkább a stabil kétnyelvűség segítheti a közösségeket abban, hogy megőrizték saját kisebbségi nyelvüket. A kétnyelvűség szakirodalomban a két nyelv elsajátításának társadalmi környezete szempontjából ismert a *hozzáadó (additív)* és a *felcserélő (szubtraktív)* kétnyelvűség. A hozzáadó kétnyelvűség esetében az egyén egy támogató társadalmi közegben még egy nyelvvel gazdagíthatja nyelvi repertoárját, anélkül, hogy anyanyelve ennek kárát látná. Az újonnan elsajátított nyelvi ismeretek tehát kiegészítik a régieket. Az ennél sokkal gyakoribb felcserélő kétnyelvűség esetén viszont a kisebbségben élők társadalmi nyomásra feladják anyanyelvüket, vagyis az egyik nyelv megismerése a másik nyelv fokozatos felcseréléséhez vezet.¹³ Göncz Lajos szerint felcserélő helyzetben „a két nyelvet és kultúrát különbözően értékeli”, a kisebbségi nyelvet és kultúrát – a többségi nyelvvel és kultúrával szemben – lenézik. Ezzel szemben – Göncz szerint – az additív kétnyelvűség olyan helyzetekre utal, amelyekben mindkét nyelvet támogatják, azok párhuzamosan fejlődnek, mivel a szélesebb közösség a két nyelvet és kultúrát egyformán értékeli, és ezáltal kívánatos célként teszi, elsajátításukra motivál.¹⁴

A kisebbségi nyelv megőrzését erősítheti továbbá a magyarországi kisebbségi közösségekben jól ismert „*ahány nyelv, annyi ember*” nyelvi ideológiai tétel, amelyben a kétnyelvűség hasznossága kap hangsúlyt. Jelentése szerint „minél több nyelvet tudsz, annál többet érsz”. Itt fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a magyar nyelvben szélesebb körben terjedt el a „*nyelvében él a*

nemzet”¹⁵ szállóige, amelyet az egynyelvűség ideológiája táplál.¹⁶ Ez utóbbi szólást magyarországi kisebbségi szakíró is felhasználta már, természetesen a kisebbségi nyelv megőrzése mellett kiálló írásában.

A kisebbségi nyelvek megőrzését tehát – többek között – a stabilan tartó, hozzáadó kétnyelvűség, valamint a kétnyelvűséget támogató ideológia szolgálhatja. Lássuk tehát, hogy vizsgálatunk adatai szerint a 21. század eleji Magyarországon hat kisebbségi közösségben milyen esély mutatkozik a kisebbségi nyelv megőrzésére!

Tanulmányomban a következő kérdésekre keresem a választ:

- (1) A vizsgált magyarországi kisebbségi közösségek között melyikre jellemző a leginkább a *nyelvmegőrzés*?
- (2) Van-e a vizsgált közösségek között olyan, amelyre a stabilizálódó *kétnyelvűség* jellemző?
- (3) A vizsgált közösségek között kimutathatók-e különbségek a – felcserélő kétnyelvűség eredményeként jelentkező – *nyelvcseré* folyamatában?

Vizsgálati kérdéseinket a közösségekben gyűjtött, magnóra is rögzített kérdőíves adatok segítségével fogjuk megválaszolni. Közösségeinként egy-egy településen végeztünk terepmunkát. „Bármely magyarországi közösséget, amelyik nyelvcserével jellemezhető, ábrázolni lehet saját nyelvcseredimenziója mentén. Az ábrázoláshoz meg kell keresni azt a változót, amelynek segítségével a kisebbségi csoport a nyelvcseré fejlődése szerinti kisebb csoportokra bontható. Mivel maga a kisebbségi közösség nem homogén, hiszen különböző generációk és társadalmi kategóriák élnek benne együtt, a nyelvcseré terjedése egy-egy kisebbségi

csoport tagjai esetében sem képzelhető el egységesen. Így van ez például a magyarországi románok esetében is. A magyarországi románoknál a közösségben végbemenő nyelvcseré terjedését a *lakóhely* változó segítségével lehet a legjobban ábrázolni. Egy-egy település nyelvcseréjének ábrázolásához azonban már más változót/változókat kell figyelembe venni. Például a kétegyházi román közösség esetében az *életkor* és a *nem* változókkal kialakított csoportok lesznek erre a legalkalmasabbak.”¹⁷

Országos összehasonlító vizsgálatunkban az adatgyűjtés helyszínéül a településeket a következő szempont szerint választottuk ki. A vizsgált közösségek eltérhetnek egymástól a nyelvcseré folyamatában. Minden közösségben az adott közösségben zajló nyelvcseré folyamatát vettük alapul, s ennek alapján rendre olyan települést választottunk ki a közösség képviseletére, ahol a nyelvcseré az illető közösség különböző településeinek összehasonlításában „középen” helyezkedik el. Azt, hogy a vizsgált hat kisebbségi közösségben ez melyik településre érvényesíthető, általában az illető települést jól ismerő, a kisebbségi közösséget kutató, valamint a közösséghez tartozó kollégák segítségével döntöttük el. A kiválasztott települések a vizsgált közösségek szerint a következők voltak: Mánfa (beások), Tarján (németek), Mezőtúr (oláh cigányok), Kétegyháza (románok), Pomáz (szerbek), Tótkomlós (szlovákok). A vizsgálat megtervezésekor a település kiválasztásának másik két szempontja az lett volna, hogy a település körülbelül ötezer lakossal rendelkezzen, és a kisebbség-többség arány a településen 50–50 százalékos legyen. A települések kiválasztásakor azért tekintettünk el e két szemponttól, mert ilyen települések nem

minden közösségben voltak megtalálhatók. A terepmunkát a közösséghez tartozó olyan személyek végezték, akik anyanyelvi szinten beszéltek az adott kisebbségi közösség nyelvváltozatát. Ők nyelvészek, egyetemi oktatók, középiskolai és általános iskolai tanárok, valamint egyetemi, illetve PhD-hallgatók voltak.¹⁸

Az összehasonlító kutatás feltétele volt, hogy ugyanazzal a kérdőívvel vizsgáljuk meg a magyarországi őshonos kisebbségi közösségek nyelvi helyzetét. A kérdőív legfontosabb jellemzője, hogy a kérdésekre, néhányat leszámítva, megadtuk a lehetséges válaszokat. Ezt a módszert éppen azért választottuk, hogy a különböző kisebbségi csoportoktól gyűjtött adatokat minél jobban össze tudjuk hasonlítani egymással. A kérdőívvel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy minden közösség saját nyelvén lett kikérdezve, s a válaszokat a terepmunkás jelölte be a kérdőívre, illetve hogy a vizsgálatot magnókazetta is rögzítette.¹⁹ Az empirikus adatok feldolgozásakor közösségenként elemzések készültek.²⁰ Ezen elemzések egy-egy szempontrendszerét Bartha Csilla dolgozta ki.²¹ Ezáltal a kutatásban szereplő közösségek adatait azonos vizsgálati kérdések mentén írjuk le. Mivel igen sok szempont hatását vizsgáljuk, nem nyílik lehetőség arra, hogy egy-egy hatékony változót, illetve problémát mélyebben elemezzünk.

A terepmunka 2003 őszén kezdődött, átnyúlt 2004 első hónapjaira. Az adatközlők kiválasztása²² az életkor, a nem és az iskolázottság figyelembevételével történt. Kutatásunkban három életkori csoportot határoztunk meg: 20–40; 41–60; 61–80 évesek. A mintán belül a nemek aránya 50–50%-os. A harmadik szociológiai változó az iskolázottság volt. Az iskolázottsági csoportok mind-

három életkori csoportban kétszintűek voltak: alapszintű (8 osztályt végeztek) és középszintű (12 osztályt végeztek). A középkorúak (41–60 évesek csoportja) esetében az általános iskolát végeztek és a középiskolát végeztek iskolázottsági csoportjait kiegészítettük egy felsőfokú végzettségű csoporttal is. A beasoknál és az oláh cigányoknál az iskolázottsági szintek 0–7 osztály, befejezett általános iskola, legalább szakmunkás végzettségű. Így közösségenként 70–70 adatközlőt vontunk be a vizsgálatba. Az előadás anyaga 420 adatközlő válaszára épül, a vizsgálatban való részvételüket ezúton is hálásan köszönjük.

A terepmunka adatait számítógépen rögzítettük, statisztikailag elemeztük. Az alkalmazott statisztikai módszerek a következők voltak: *egymintás t-próba* és *vegyes két-szemponos varianciaanalízis*.²³

A kérdőív nyelvválasztási kérdései

A nyelvhasználatra vonatkozó adatokat az antropológiai kutatásokban sikeresen alkalmazott megfigyelés útján éppúgy begyűjthetjük, mint a szociológiai terepmunkákban alkalmazott kérdőíves kikérdezéssel. Statisztikai elemzéseket legkönnyebben a kérdőíves adatok segítségével végezhetünk. A kutatásban használt kérdőív 142 kötelező²⁴ kérdés közül 25 kérdés²⁵ egy-egy nyelvválasztási szituációra kérdez rá. *Milyen nyelven beszél például édesanyjával?* – ez volt egy kérdéstípus; a másik kérdéstípus: *Milyen nyelven tesz valamit, például imádkozik, számol?*

A terepmunkás az adatközlőnek minden kérdés feltételekor öt válasz kategóriát ajánlott fel. Ezek a válasz kategóriák se-

gítenek nekünk abban, hogy pontosabban le tudjuk írni a vizsgált közösségekben jellemző nyelvhasználatot, illetve hogy a vizsgált közösségeket össze tudjuk hasonlítani egymással. A válaszkategóriák – a beás közösségben alkalmazott kérdőívben magyar nyelvre fordítva – a következők voltak:

- (1) Mindig beásul
- (2) Általában beásul
- (3) Beásul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul

Tanulmányomban a vizsgált hat közösség mintájára vonatkozóan összehasonlítom az 1., 3. és az 5. válaszkategóriák átlagos százalékos értékeit.

Vizsgált nyelvválasztási szituációk

Huszonkét nyelvválasztási szituációval írjuk le, hogy hogyan van jelen a vizsgált közösségek beszédében a kisebbségi, illetve a többségi nyelv külön-külön, illetve együtt. Fishman módszerét követve arra kérdeztünk rá, hogy ki, kivel, mikor, melyik nyelvet használja.²⁶ Kutatásunkban igyekeztünk mindazokat a nyelvhasználati színtereket²⁷, azon belül a nyelvválasztási szituációkat megvizsgálni, amelyek nagyjából lefedik a mindennapi élethez kapcsolódó beszédhelyzeteket. Ezek a következők voltak:

- család:** szülők (anyjával, apjával), nagyszülők (anyai nagyszüleivel, apai nagyszüleivel), testvérével, házastársával, gyermekével, unokájával;
- iskola:** (a kisebbséghez tartozó) tanárával;
- egyház:** pappal, templomi hívőtársaival, ima;

közösség: szomszédjaival, barátaival és ismerőseivel;

többség: egy magyar egynyelvű jelenlétében;

munkahely: kollégájával;

hivatal: polgármesteri hivatali ügyintéző;

vásárlás: a bolti eladóval;

közösségen kívül: a városban egy falubelivel;

egyéb: milyen nyelven álmodik, számol, káromkodik.

Eredmények

*A mindig „kisebbségi nyelven”²⁸
válaszkategóriára
vonatkozó eredmények*

Az 1. ábrában (lásd 95. oldal) a 22 szituációra vonatkozó kérdések 1-es válaszkategóriájának (például *mindig beásul*, *mindig németül*) százalékos átlagát foglaltuk össze közösségenként. Ebből megtudjuk, hogy közösségenként az adatközlők átlagosan hány százalékban választották a *mindig „kisebbségi nyelven”* válaszkategóriát a 22 szituációban. Az eredmények szerint a szerb és az oláh cigány közösségben a leggyakoribb a kisebbségi nyelv kizárólagos használata. A szerbeknél a vizsgált 22 nyelvválasztási szituációban átlagosan 50 százalékban *mindig szerbül* beszélnek, az oláh cigányok pedig átlagosan 43 százalékban beszélnek *mindig romani nyelven*. Legkevésbé jellemző a saját nyelv használata a beás és a német közösségben. A beásoknak a 22 szituációban átlagosan csak 18 százaléka használja *mindig a beás nyelvet*, a németeknek pedig csak 14 százaléka a *németet*. Fontosnak tartjuk

felhívni a figyelmet arra, hogy az oláh cigányok és a beások nem csak nyelvükben különböznek egymástól, hanem a saját nyelvhasználatuk szerint is.

Az adatokból a nyelvmegőrzés szempontjából a következők vonhatók le: a nyelvmegőrzés a szerbek és az oláh cigányok vizsgált közösségeiben a legjelentősebb, s a beások és a németek vizsgált közösségeiben a leggyengébb.

*A mindig „kisebbségi nyelven”
válasz 22 szituációban négy csoportra
bontva*

A 2. ábrában (lásd 95. oldal) négy csoportra osztottuk a vizsgált 22 nyelvválasztási szituációt aszerint, hogy az egyes szituációra milyen százalékos átlag jön ki a mintában a mindig „kisebbségi nyelven” válaszkategóriára: (1) 0–25 %, (2) 26–50%, (3) 51–75%, (4) 76–100%. Ennek alapján a 22 szituáció eloszlása az oláh cigányoknál a legkiegyenlítettebb. A 22-ből 7 szituációra a mindig *romani nyelven* válaszkategória egész mintára vonatkozó százalékos átlaga 0–25% között mozgott. Hat szituációban ez a válasz 26 és 50 százalék között található. 51 és 75 százalék közötti átlagok jellemeztek 5 szituációt. Végül 4 szituációban a mindig *romani nyelven* válasz százalékos átlaga 76 és 100 között található.

A 2. ábra jól illusztrálja, hogy a nyelvcsere folyamata közösségenként más-más szinten van. Az oláh cigány és a szerb közösségben, ahol átlagosan 50%-ban még kizárólag a kisebbségi nyelvet használják (lásd az 1. ábrát) a vizsgált 22 szituációban, bár eltérő arányban, de a négy százalékos kategória mindegyikébe jut szituáció. Ezzel szemben a beás közösségben csak kettő, a

német és a román közösségekben pedig csak három kategória nem üres, ami szintén jól illusztrálja, hogy a beás, illetve a német és a román nyelv visszaszorulása jóval erőteljesebb, mint a romani és a szerb nyelv. Ebből az ábrából kirajzolódik, hogy a kisebbségi nyelv megőrzését milyen mintázat jellemezheti leginkább: olyan, amelyet az oláh cigány közösség mintázata mutat. Vagyis a nyelvmegőrzés szempontjából levont következtetésünk az, hogy minél kiegyensúlyozottabban oszlanak meg a szituációk a kisebbségi nyelv használata szempontjából, annál jobban érvényesül a közösségben a kisebbségi nyelv megőrzése.

A vizsgált közösségekben a kisebbségi nyelvet legtöbbet a következő szituációkban használják:

Németek: anyai nagyszüleivel (58%), apai nagyszüleivel (55%), anyjával (40%), apjával (36%).

Beások: anyai nagyszüleivel (46%), apai nagyszüleivel (44%), anyjával (41%), apjával (38%).

Szlovákok: anyai nagyszüleivel (70%), apai nagyszüleivel (79%), tanárral (55%), anyjával (38%).

Románok: pappal (72%), ha imádkozik (70%), apai nagyszüleivel (60%), anyai nagyszüleivel (58%).

Szerbek: pappal (98%), ha imádkozik (97%), tanárral (80%), anyai nagyszüleivel (78%).

Oláh cigányok: hívőkkel (85%), a városban találkozási ismerőseivel (82%), apai nagyszüleivel (79%), anyai nagyszüleivel (75%).

Az adatokból kiolvasható, hogy a németek és a beások közösségében a család az a nyelvhasználati szint, ahol a kisebbségi

nyelvet a legtöbbet használják. Az olyan közösségekben, ahol a család mellett más intézményekben is gyakran használják a kisebbségi nyelvet, ez a jelenség segíti a nyelvmegőrzést. A családon kívül a szlovákoknál és a szerbeknél az iskola, a románoknál és a szerbeknél pedig az ortodox egyház is erősíti a saját nyelv használatát. Az oláh cigányok közösségében az összes többi vizsgált közösségtől eltérően alakul az oláh cigányok nyelvválasztása. Bár a pappal csak magyarul beszélnek, ez nem akadályozza annak, hogy a hívőkkel szinte csak romani nyelven beszéljenek, és a városi szituáció sem gátolja meg a romani nyelv használatát.

*„Mindig magyarul” válasz
22 szituációban
(százalékok átlaga)*

A 3. ábra (lásd 95. oldal) összegzi a többségi nyelvre vonatkozó válaszokat a vizsgált 22 szituációban és hat közösségben. Vagyis azt illusztrálja, hogy a közösségenként bevont 70–70 adatközlő a 22 szituációban hány százalékban választotta a *mindig magyarul* válasz kategóriát.

A 3. ábra tehát azt mutatja meg, hogy a vizsgált hat közösségben a nyelvcsere folyamata mennyire előrehaladott. Ebből kiderül, hogy a magyar nyelv választása a különböző nyelvválasztási szituációkban a németekre (55%) és a beásokra (41%) a legjellemzőbb. Legkevésbé jellemző a magyar nyelv használata az oláh cigányokra (22%) és a szerbekre (16%). *A nyelvcsere szempontjából levonható következtetés az lehet, hogy a német és a beás közösségekben a nyelvcsere a legkorábban fejlődött ki, vagy pedig az, hogy a leggyorsabban zajlik. Leg-*

később kezdődött vagy leglassabban fejlődik a nyelvcsere az oláh cigány és a szerb közösségekben. Nézzünk egy kicsit ebben az esetben is az összesített adatok mögé!

*„Mindig magyarul” válasz
22 szituációban négy csoportra
bontva*

A 2. ábrához hasonlóan a *mindig magyarul* választ is a 22 szituáció szerint négy csoportra osztottuk (lásd 4. ábra, 96. oldal). Itt is aszerint történt a csoportosítás, hogy az egyes nyelvválasztási szituációkban milyen százalékban fordul elő csoportonként ez a válasz. A 4. ábra tehát azt rögzíti, hogy a nyelvcsere folyamata hogyan halad előre a vizsgált közösségekben a nyelvválasztási szituációk szerint. Azokban a közösségekben, ahol a nyelvcsere komoly teret nyert, szituációként kiegyenlítettebb a magyar nyelvhasználat (lásd a németek és a beások adatait). Ezzel ellentétben például a szerbeknél a 22 között nincs egyetlen olyan szituáció sem, ahol átlagosan 51%-nál nagyobb mértékben lenne használatos a magyar nyelv. Ugyanakkor a németeknél összesen 13 szituációban – vagyis a vizsgált nyelvválasztási szituációk több mint a felében – átlagosan 51%-nál nagyobb mértékben használják a német helyett mindig a magyar nyelvet.

A vizsgált közösségekben a magyar nyelvet legtöbbet a következő szituációkban használják:

Szerbek: egy magyar jelenlétében (43%), unokával (41%), házastárral (38%), szomszédokkal (33%).

Oláh cigányok: pappal (100%), polgármesteri hivatalban (67%), munkatárral (67%), bolti eladóval (42%).

Románok: egy magyar jelenlétében (86%), ha számol (66%), unokával (56%), bolti eladóval (48%).

Szlovákok: pappal (68%), ha számol (55%), egy magyar jelenlétében (52%), gyermekkel (51%).

Beások: pappal (92%), polgármesteri hivatalban (91%), tanárral (71%), munkatárssal (64%).

Németek: pappal (100%), polgármesteri hivatalban (91%), bolti eladóval (84%), egy magyar jelenlétében (81%).

Az adatok szerint a hat vizsgált közösségben a magyar nyelv használata a *pappal* való beszélgetés során a leggyakoribb. Természetesen az ortodox szerbek és románok képeznek kivételt ez alól. A magyar nyelv használata *egy magyar jelenlétében* szintén négy közösségben fordul elő nagyon gyakran. Kivételt ez alól ebben az esetben a beások és az oláh cigányok képeznek. A *polgármesteri hivatalban és vásárláskor* (bolti eladóval) szintén gyakori a magyar nyelv használata, a hatból három-három közösségben (oláh cigányok, beások, németek; illetve oláh cigányok, románok, németek). A *családon* belül, az unokával a szerbek és a románok, a gyermekkel a szlovákok, a házastárssal pedig a szerbek beszélnek magyarul a legtöbbit.

„Kisebbségi nyelven” és magyarul válasz 22 szituációban

A két nyelv együttes használatát vizsgáljuk meg, amikor a „*kisebbségi nyelven*”²⁹ és magyarul válaszokat elemezzük. Két esetben lenne igazolható, hogy a vizsgált közösségekben a kétnyelvűség stabilizálódik. Az

egyik eset az, amikor a szituációk nagyobb részére a kisebbségi nyelv, kisebb részére a többségi nyelv használata a jellemző. Az 1. és a 3. ábra adatai ezt nem igazolták. A másik eset az, amikor minden szituációra a két nyelv együttes/kiegészítő használata lenne a jellemző. Az adatok szerint egy közösségre sem jellemző kiugróan az, hogy az adatközlők a nyelvválasztási szituációkban mindkét nyelvet felváltva választanak (*vö. 5. ábra, 96. oldal*). Az viszont mindenképpen említést érdemel, hogy a németekre vonatkozik a kétnyelvűség a legkevésbé. Az adatokból kiderül tehát, hogy a vizsgált közösségek egyikére sem jellemző az, hogy egyenlő arányban használnák a kisebbségi és a többségi nyelvet a vizsgált szituációkban.

„Kisebbségi nyelven” és magyarul válasz 22 szituációban négy csoportra bontva

A 6. ábrában (*lásd 96. oldal*) összefoglalt eredmények szerint nincs olyan közösség, ahol a 22 szituációban a két nyelvet kiegyenlítve használnák. Nincs olyan közösség, ahol a 22 szituációból a fenti négy százalékos kategória mindegyikébe jutna legalább egy szituáció. A hatból öt közösség esetében az első két kategóriába (0–50%) kerülnek a vizsgált nyelvválasztási szituációk, a németeknél viszont szinte csak az első kategóriába (0–25%). Itt a két nyelv használata szempontjából a 22 szituációból 21-re az a jellemző, hogy 26%-nál kisebb arányban használatos csak a két nyelv egyforma mértékben.

Vagyis a kétnyelvűség szempontjából levont következtetés az, hogy a vizsgált közösségekben és szituációkban a kétnyelvűség kevésbé terjed el, mint a magyar nyelv kizá-

rölgos használata. Az adatok azt mutatják, hogy a kétnyelvűség a vizsgált magyarországi kisebbségi közösségekben nem stabil, hanem átmeneti állapot.

Összegzés

Kutatási eredményeink szerint a különböző nyelvválasztási szituációkban a vizsgált hat magyarországi kisebbségi közösségben a kisebbségi nyelv „kizárólagos” használata, vagyis a kisebbségi nyelv megőrzése a szerbekre és az oláh cigányokra a legjellemzőbb. Az oláh cigány közösségben a 22 szituációban választott saját nyelv egyenletes megoszlása is ezt támasztja alá (vö. 7. ábra, 97. oldal). A magyar nyelv „kizárólagos” használata, vagyis az előrehaladott stádiumú nyelvcseré a németek, beások, szlovákok, románok közösségére a legjellemzőbb. Ezek közül a közösségek közül a németeknél fejlődött ki a legjobban a német–magyar nyelvcseré, amit a 8. ábrán (97. oldal) látható mintázat is igazol. A 22 szituációban a kisebbségi és a magyar nyelv „kiegyensúlyozott” használata egyetlen vizsgált közösségre sem jellemző.

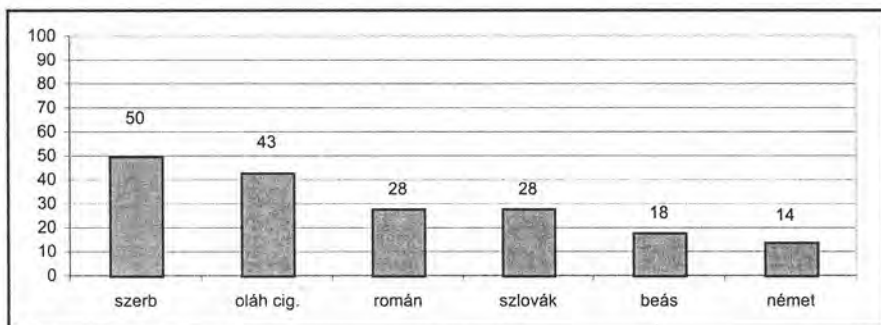
Az ismertetett adatok alapján kialakítható az a sorrend, amely arra vonatkozik, hogy a hat közösségben a nyelvcseré folyamata hol a legelőrehaladottabb: 1. németek, 2. beások, 3–4. szlovákok, románok, 5. szer-

bek, 6. oláh cigányok. A kisebbségi nyelv megőrzése tekintetében a sorrend a nyelvcserére vonatkozó sorrendnek a fordítottja: 1. oláh cigányok, 2. szerbek, 3–4. románok, szlovákok, 5. beások, 6. németek.

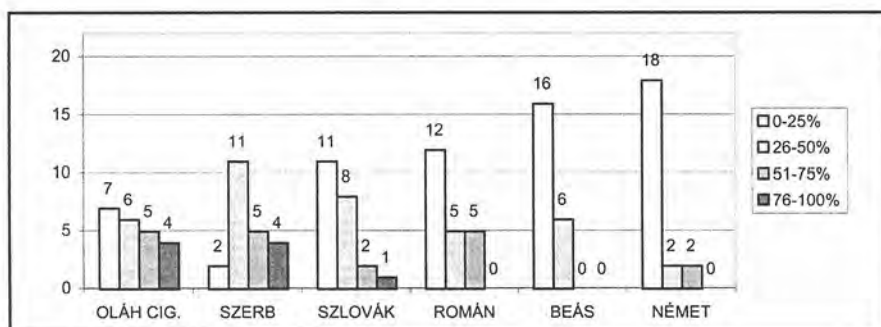
A 21. század elején Magyarországon gyűjtött jelen adatok szerint a nyelvcseré visszafordítását szolgáló stratégiáknál más és más szempontok érvényesítendők a nyelvcseré folyamatában elől álló németek, illetve megint mások a nyelvmegőrzés szerint élen álló oláh cigányok közösségében. Ezek a stratégiák akkor segíthetnék a saját nyelv megőrzését, ha a hozzáadó és stabil kétnyelvűség kialakulását mozdítanák elő. Az eredmények között említhetjük meg, hogy az olyan közösségekben, ahol a család mellett más intézményekben is gyakran használják a kisebbségi nyelvet, ez a jelenség jól kimutathatóan segíti a nyelvmegőrzést (például a kisebbségi nyelven működő ortodox egyház és iskola). Magyarországon a vizsgált közösségek között megtalálható volt még egy olyan közösség (oláh cigányok) is, amelyben a közösség nyelvének megőrzéséhez elsősorban az erős közösségi kohézió és zártág segítkezik. Azokban a közösségekben (beások, németek), ahol az egyház magyar nyelvű és a nyelvcseré folyamata a befejező szakaszához közelít, a kisebbségi nyelv használata a családi nyelvhasználati szintérre szorult vissza.

* * *

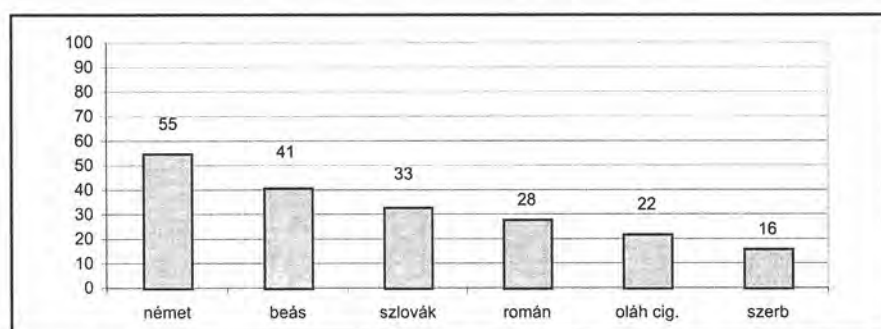
1. ábra: A mindig „kisebbségi nyelven” válaszkategória 22 szituációban a százalékos csoportatlaga szerint

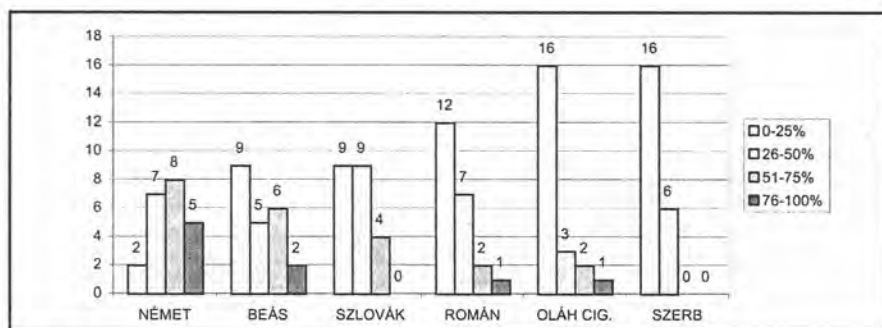
2. ábra: A mindig „kisebbségi nyelven” válasz 22 szituációban négy csoportra bontva

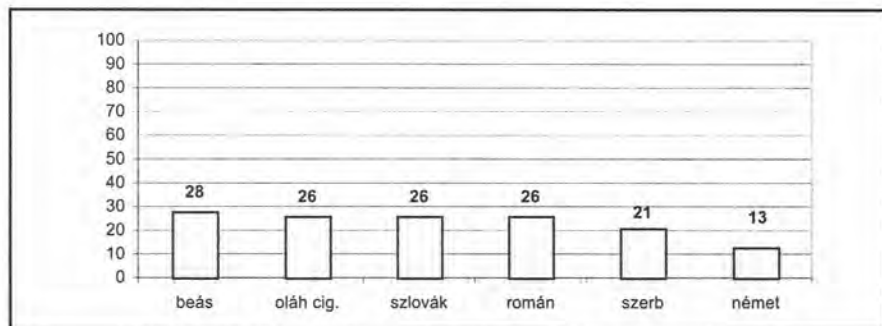
3. ábra: A mindig magyarul válaszkategória 22 szituációban a százalékos csoportatlaga szerint

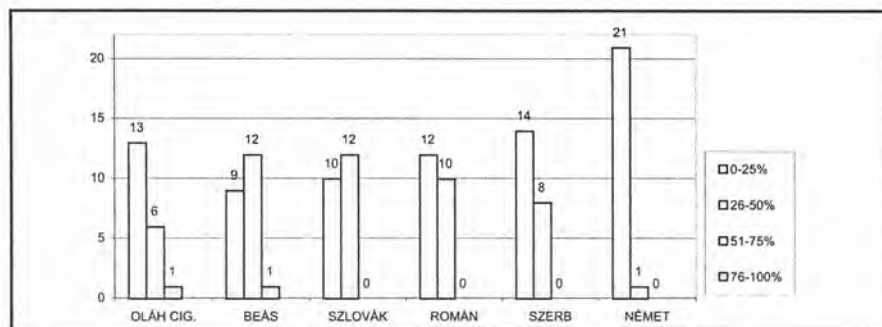
4. ábra: *Mindig magyarul válasz 22 szituációban*
négy csoportra bontva

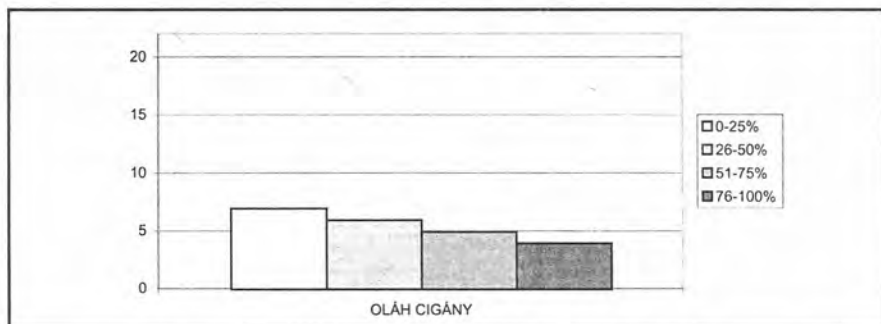
5. ábra: A „kisebbségi nyelven” és magyarul válasz kategória 22 szituációban
a százalék csoportátllaga szerint

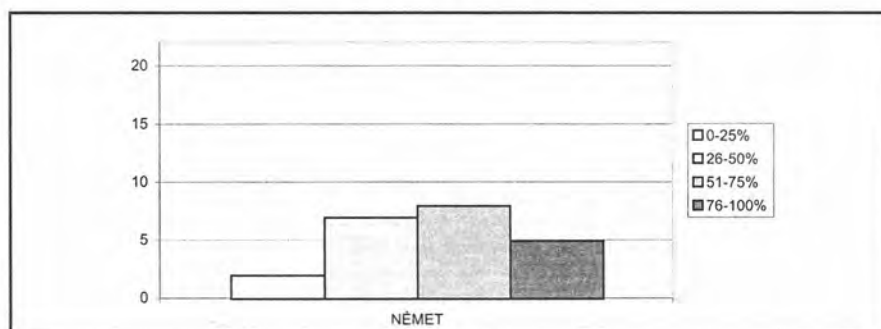
6. ábra: 22 szituációban a „kisebbségi nyelven” és magyarul
válaszok eloszlása

7. ábra: A *mindig romani nyelven* válasz 22 szituációban
négy csoportra bontva

8. ábra: A *mindig magyarul* válasz 22 szituációban
négy csoportra bontva

* * *

JEGYZETEK

¹ Vö. például Bindorffer 2001; Borbély 2001; Erb és Knipf 1999; Erb 2003; Gyivicsán 1993; Kemény és Janky 2003; Manherz 1972, 1977; Menyhárt 2003; Pálmáiné Orsós 2002; Réger 1979; Uhrin 2004.

² Az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke és az MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Osztálya konzorciumi tagokként, az ELTE Germanisztikai Intézete és a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete pedig résztvevő intézetekként működtek közre.

³ A projektum konzorciumvezetője Bartha Csilla volt, és az a NKFP 5/126/2001. számú pályázatának anyagi támogatásával készült.

⁴ Bartha (2003a). 305.

⁵ Uo. 306.

⁶ Vö. Kontra (1999). 10, 17, Kontra (2003). 509, Göncz (2004). 10.

⁷ Vö. Csermieskő (1998), Göncz (1999), Lanstyák (2000).

⁸ Göncz (1999). 21.

⁹ Bartha (2003a). 308.

¹⁰ Vö. például Bartha (1999). 85–86; Bartha és Hattyár (2002).

¹¹ Terveink között szerepelt a többi kisebbségi közösségben is elvégezni a kutatást; pályázatunkat 2005-ben forráshiányra történő hivatkozással elutasították.

¹² Hoffman (1991). 185; Bartha (1999). 129.

¹³ Lambert (1974).

¹⁴ Göncz (1999). 25.

¹⁵ Bartha Csilla a szállóige első megjelenését 1842-re datálja (1999: 13).

¹⁶ Vö. Bartha (1999). 13.

¹⁷ Borbély (2002). 336.

¹⁸ Segítségüket ezúton is hálásan, név szerint is megköszönjük: Pálmáiné Orsós Anna (beások), Erb Maria (németek), Kiss Andrea (oláh cigányok), Abrudán Mária (románok), Szimics Milosné (szerbek), Hornokné Uhrin Erzsébet, Tóth Sándor, Tuska Tünde, Zsilák Mária (szlovákok). A kérdőíves adatok statisztikai feldolgozásáért Vargha Andrásnak mondunk köszönetet.

¹⁹ Az adatgyűjtéskor a magnóra rögzített kikerdezés módszerét többek között azért választottuk, hogy leletmentés céljából az MTA Nyelvtudományi Intézetében kialakítsunk egy közösségenként hetven óras hangarchívumot, s a zárt kérdésekhez fűzött esetleges megjegyzéseket is rögzítsük. Továbbá így bármikor könnyen ellenőrizhetők lehetnek a kérdőíven rögzített válaszok is.

²⁰ Vö. Bartha (2004), Borbély (2004), Erb (2004), Pálmáiné Orsós (2004), Tóth és mtsai. (2004).

²¹ Bartha (2003b).

²² A beás mintával kapcsolatban a következőket említi meg a terepmunkás-kutató. „A harmadik életkori csoportban (61–80 év) a populációra jellemzően nagyon kevés beás lakost találtam, így e paramétereket a kutatás folyamán módosítani kényszerültem, mivel az előzetesen meghatározott életkorra és iskolai végzettségre vonatkozó előírásokat betartva nem tudtam volna a mintához elegendő adatközlőt találni. A település teljes beás lakossága körében nem találtam a 61–85 év között elegendő férfit, még az iskolai végzettség figyelmen kívül hagyásával sem, így ahhoz, hogy a vizsgálati minta e korcsoportra is értelmezhető legyen, 5 férfit és egy nőt kellett egy hasonló szerkezetű településről (Bogyiszló) megkérdezni. Az iskolai végzettségre vonatkozó kiinduló kategóriák (alapfokú, középfokú, felsőfokú végzettség) teljes átalakításra szorultak, mivel a település beás lakossága körében felsőfokú végzettségű egyáltalán nincs, érettségivel mindössze ketten rendelkeznek, és az idősebb korcsoportban viszonylag sokan vannak, akik semmilyen iskolai végzettséggel nem rendelkeznek, írni-olvasni nem tudnak. Ezért az iskolai végzettség 3 kategóriája a beások esetében az alábbi 3 kategória szerint módosult: az adatközlő iskolai végzettsége 8 általánosnál kevesebb; rendelkezik 8 általánossal; szakmunkás, azaz 8 általánosnál magasabb végzettséggel rendelkezik.” (Pálmáiné Orsós 2004. 20).

²³ Vö. Vargha (2000). 419–421.

²⁴ A 142 kérdés minden közösségben ugyanabban a megfogalmazásban és sorrendben lett kikérdezve. A terepmunkás-kutatónak ezt követően lehetősége volt további, ún. csoportspecifikus kérdéseket is feltenni.

²⁵ A 25 kérdésből 22 kérdés válaszait elemezzük. Három kérdés kikerült ebből az elemzésből. Ennek oka az egyik kérdés esetében az volt, hogy nem minden közösségben kaptunk rá a statisztikai feldolgozáshoz elegendő számú választ (k51 *Milyen nyelvet használ a beás/... klub összejövetelein?*), a másik két kérdés esetében pedig ennek oka az volt, hogy a többi kérdéstől eltérő, egymással összefüggő szituációkra kérdezték rá (k38b. *Milyen nyelven beszélt gyermekeivel, amikor még nem jártak óvodába/iskolába?* és k38c. *Milyen nyelven beszélt gyermekeivel, amióta óvodába/iskolába járnak/jártak?*). Az utóbbi kérdésekre kapott válaszokat egy más típusú, például az elsődleges és a másodlagos szocializáció nyelvhasználatát kutató elemzésben fogjuk feldolgozni.

²⁶ Fishman (1965).

²⁷ Fishman definíciója szerint nyelvhasználati színtereken azt értjük, hogyha a nyelvhasználatban a résztvevők, a hely, a téma és a hozzájuk tartozó kód (nyelv, változat stb.) együttesen tömörülnek egy-egy egységgé. Fishman öt nyelvhasználati színteret sorolt fel: otthon, barátság, egyház, oktatás és munka (Fishman 1966. 426).

²⁸ A „kisebbségi nyelven” szavak azért kerültek idézőjelek közé, mert az 1. számú válaszkategória a terepen nem így hangzott el, hanem minden esetben az adott kisebbség nyelve lett megnevezve (például *beásul*).

²⁹ Az öt válaszkategória közül ez a 3. volt. A terepmunka alatt természetesen ebben az esetben is a közösség nyelve lett felajánlva a „kisebbségi nyelv” helyett (például *szerbül és magyarul, szlovákul és magyarul*).

HIVATKOZÁSOK

- Bartha Csilla (1999). *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla (2003a). A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei – egy országos szociolingvisztikai-kétnyelvűségi vizsgálatról. In: Hajdú Mihály, Keszler Borbála (szerk.), *Köszöntő Kiss Jenő 60. születésnapjára*. 304–311. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Bartha Csilla (2003b). Egységes vizsgálati szempontrendszer – A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei című projektum kutatói számára. „A nyelvi másság dimenziói” Archivum Kézirattára, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály, kézirat, Budapest.
- Bartha Csilla (2004). A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei című kutatás zárójelentése. „A nyelvi másság dimenziói” Archivum Kézirattára, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály, kézirat, Budapest.
- Bartha Csilla – Hattyár Helga (2002). Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció – A magyarországi siketek nyelvi jogai. In: Kontra Miklós–Hattyár Helga (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. 73–124. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Borbély Anna (2001). *Nyelvcseré: szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, Budapest.
- Borbély Anna (2002). A nyelvcseré, illetőleg a nyelvmegőrzés és a települések összefüggése a magyarországi románoknál. In: *Kisebbségkutatás. Minorities studies and reviews*.

- A. Gergely András (szerk.) Kisebbségi magyarság – nemzetiségi lét, identitás és önszerveződés városon és falun. (Az MTA Kisebbségkutató Intézet 2001. május 30–31-i konferenciája). 11. évf. 2. szám. 334–343.
- Borbély Anna (2004). A nyelvi másság dimenziói: a magyarországi románok nyelvének megőrzésének lehetőségei. Zárótanulmány. „A nyelvi másság dimenziói” Archivum Kézirattára, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály, kézirat, Budapest.
- Bindorffer Györgyi (2001). *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Csernicskó István (1998). *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Erb, Maria (2003). Die sprachliche Situation der Ungarndeutschen um die Jahrtausendwende. In: Glatz Ferenc (szerk.), *Die Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas*. 255–261. Budapest: Europa Institut.
- Erb Maria (2004). Nyelvmegtartás és nyelvcsere a tarjáni német közösségben. „A nyelvi másság dimenziói” Archivum Kézirattára, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály, kézirat, Budapest.
- Erb Maria–Knipf Erzsébet (1999). Új lehetőségek – új kommunikációs stratégiák: A magyarországi németek körében végzett nyelvismereti felmérés tanulságai. *Kisebbségkutatás*, 2, 176–187.
- Fishman, Joshua A. (1965). Who speaks what language to whom and when? *Linguistique* 2, 67–88.
- Fishman, Joshua A. (1966). *Language loyalty in the United States: The maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups*. The Hague: Mouton.
- Göncz Lajos (1999). *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gyivicsán Anna–Kozma Mihály–Györi-Nagy Sándor–Szász János András (szerk.) (1985). *A magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*. Budapest: Állami Gorkij Könyvtár Művelődéskutató Intézet.
- Gyivicsán Anna (1993). *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Budapest: Teleki Alapítvány.
- Hoffmann, Charlotte (1991). *An Introduction to bilingualism*. London: Longman.
- Kemény István–Janky Béla (2003). *A 2003. évi cigány felmérésről: Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok*. <http://beszelo.c3.hu/03/10/07/kemeny.htm>
- Kontra Miklós (1999). Sorozatszerkesztői előszó. In: Göncz Lajos, *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*, 15–17. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lambert, Wallace E. (1974). Culture and language as factors in learning and education. In: F. Aboud, F. Mead R.D. (Eds.), *Cultural factors in learning*. terjedelem. Bellingham: Washington State College.

- Lanstyák István (2000). *A magyar nyelv Szlovákiában. A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén, III.* Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Manherz Károly (1972). A nyugatmagyarországi német nyelvjárások társadalmi rétegződése. In: Telegdi Zsigmond – Szépe György (szerk.), *Nyelv és társadalom. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 8.* 149–157. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Manherz, Karl (1977). *Sprachegeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Menyhárt Krisztina (2003). Die sprachliche Situation der bulgarischen Gemeinschaft in Ungarn. In: Glatz Ferenc (ed.), *Die Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas.* 263–272. Budapest: Europa Institut.
- Pálmainé Orsós Anna (2002). A beás nyelv szociolingvisztikai helyzete. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.), *Friss kutatások a romológia körében. Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 10. kötet.* 15–25. Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék.
- Pálmainé Orsós Anna (2004). A nyelvi másság dimenziói: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. MUNKAPÉLDÁNY. „A nyelvi másság dimenziói” Archivum Kézirattára, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály, kézirat, Budapest.
- Réger Zita (1979). Biligual Gypsy children in Hungary: Explorations in the 'natura' acquisition of a second language. In: *International Journal of the Sociology of Language* 19, 59–82.
- Tóth Sándor – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet – Zsilák Mária (2004). Nyelvsere és nyelvmegőrzés a magyarországi szlovákok tótkomlói közösségében. „A nyelvi másság dimenziói” Archivum Kézirattára, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály, kézirat, Budapest.
- Uhrin Erzsébet/Uhrinová, Alžbeta (2004). *A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználat/Používanie materinského jazyka v kruhu slovenskej inteligencie v Békéscskej Čabe.* Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete.
- Vargha András (2000). *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal.* Budapest: Pólya Kiadó.

„[...] WAIL'S LEM ES SO PROCHT HOT [...] / [...] MERT ÍGY HOZTA AZ ÉLET”

A NYELVCSERE ÉS A NYELVMEGTARTÁS DIMENZIÓI A MAGYARORSZÁGI NÉMETEKNÉL

A TÁRIÁNI KÖZÖSSÉG PÉLDÁJÁN

0. Bevezetés

A magyarországi németekre vonatkozó – nyelvészeti, történeti, szociológiai vagy néprajzi jellegű – kutatások és publikációk körében az utóbbi egy-másfél évtizedben jelentősen megnőtt azon projektek és munkák száma, melyek – kizárólag vagy részben – a népcsoport kisebbségi státusából adódó, egymással több szálon is összefonódó problémákra és folyamatokra fókuszálnak. Kisebbség és többség mindenkor, gyakran diszciplinákon átívelő kapcsolat- és viszonyrendszere – beleértve az ezek mögött meghúzódó, ezeket alakító ok-okozati összefüggéseket is – egyre több vizsgálat kiindulópontját képezi. Ebben a jelenségben kétségtelenül szerepet játszik az egyes tudományok új kérdésfelvetései és súlypontok kialakulásával együtt járó fejlődése, azok – általában némi késéssel bekövetkező – hazai recepciója is. Sokkal meghatározóbbak azonban ebben a tekintetben a '90-es évek politikai változásai. Ezek egyrészt – nem utolsósorban az új jogi keretek által támogatva – az egyre hangsúlyosabban jelentkező kisebbségi öntudatosodást, önszerveződést és önazonosság-keresést (melyek során szinte minden népcsoport kénytelen volt az igen előrehaladott identitás- és nyelvvésztes problémájával szembesülni), másrészt bizo-

nyos – a többségi nemzet számára eladdig gyakran „kényelmetlen”, „kényes”, sőt gyakran tabuizált, ezért elhallgatott – témák felvetését, illetve az *audietur aut et altera pars* jegyében történő vizsgálatát is lehetővé tették. A hazai németek esetében mindenképpen idetartozik a kitelepítés, a malenkij robot, a második világháborút követő vagyron- és jogfosztások kérdése, melyek jelentősége és negatív kihatása messze túlmutat a történettudomány és az adott kor keretein. A viszonylag újabb keletű szociológiai kutatások egyik súlypontját – nem véletlenül – az identitás és annak szerkezetében és definítoráiban az utóbbi évtizedekben bekövetkezett változások és átstrukturálódások képezik, lehetővé téve – kronológiai és szociális paraméterek mentén – különböző identitástípusok felállítását (lásd t.k. Seewann, Bindorffer és Gerner vonatkozó munkáit). A néprajzi tárgyú publikációk esetében – a hagyományos népi kultúra jelentős visszaszorulása okán is – egyre inkább előtérbe kerül az interetnikus és akkulturációs folyamatok vizsgálata, de jelentős elmozdulás figyelhető meg a nyelvészeti diszciplinák és paradigmák tekintetében is. A sokáig egyeduralkodó, elsősorban az autochton nyelvváltozatokra összpontosító klasszikus dialektológiai munkák mellett egyre nagyobb a kutatások tárgykörét az allochton

nyelvi rendszerekre is kiterjesztő, a kisebbségi és többségi nyelv(ek) kölcsönhatásaira összpontosító kontaktológiai és szociolingvisztikai jellegűek számaránya. Kisebbségek, nyelvszigetek, noha speciális, de egyre „ideálisabb” alanyai az ilyen jellegű vizsgálatoknak, hiszen létük legmeghatározóbb eleme és jellemzője az egy más nyelvű és kultúrájú nagyobb közösséggel, leggyakrabban az államalkotó többséggel való huza-mos ko-areális együttélés, amely ugyanakkor megmaradásuk, nyelvük és identitásuk megőrzése szempontjából egyre nagyobb kihívások elé állítja őket.¹ Épp ezért tartjuk fontosnak megjegyezni, hogy ezen kutatási eredmények túlnyomó többsége kettős funkcióval és jelentőséggel bír: tényszerű, tudományos, elméleti értékük és hozamuk mellett, azokra támaszkodva olyan, a gyakorlatba ártíltethető működőképes modellek és stratégiák kidolgozását teszik lehetővé, amelyek a fentebbi negatív folyamatok ellenében hathatnak.

1. Adatgyűjtés és mintavétel

Jelen tanulmány, mely két ellentétes irányú folyamatot, a nyelvvesztést és a nyelvmegegyeztetést vizsgálja a tarjáni német közösségben, „A nyelvi másság dimenziói” című, hat hazai kisebbségi nyelvállapotát, valamint az abban zajló aktuális folyamatok feltérképezését, de

– növműként – ezeknek egymással való összevetését is célzó NKFP-projekt² keretében, annak magyarországi németekre vonatkozó adatbázisát felhasználva jött létre. Az adatgyűjtés folyamán egyes nemzeti és etnikai csoportokat egy-egy, a két legnagyobb kisebbség, a románok és a németek esetében két-két olyan település „képviselte”, amely a pars-pro-toto elv jegyében főbb paramétereit illetően – úgymint a település típusa, földrajzi elhelyezkedése, a kisebbségi lakosság számaránya, szociális rétegződése, a nyelvcserre foka – reprezentatívnak tekinthető az adott kisebbség vonatkozásában.³ A kutatás igen sok, egymással több szálon és szinten összefonódó, gyakran kölcsönösségi viszonyrendszert is alkotó problémakörre terjed ki, így a vizsgált közösségek kompetencia- és nyelvhasználati struktúrájára, az ezeket alkotó nyelvekre és nyelvváltozatokra, illetve a kódkeverésre vonatkozó attitűdökre, a kisebbségi nyelvnek identitásában betöltött szerepére és megőrzésének lehetőségeire, a saját közösséggel, a többségi és az anyanemzetivel, valamint a hazai kisebbségekkel kapcsolatos sztereotípiákra és előítéletekre, a kisebbségi médiumok recepciójára – hogy csak a legfontosabbakat említsük. Az adatfelvétel egy 143 – túlnyomórészt zárt – alapkérdést tartalmazó standardizált kérdőív segítségével, az adott kisebbség nyelvén, erősen strukturált interjúk keretében folyt, a 70 adatközlő kiválasztása rétegzett mintavétel alapján történt.⁴

életkor	Iskolai végzettség					
	alapfokú		középfokú		felsőfokú	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
20–40 év	5	5	5	5	–	–
41–60 év	5	5	5	5	5	5
61–80 év	5	5	5	5	–	–

2. Tarján/Tarian⁶

Tarján/Tarian Komárom-Esztergom megyében, a Gerecse lábánál, a faluról elnevezett völgyben fekszik. A település, melynek tulajdonosai a történelem folyamán gyakran változtak, a török idők alatt elnéptelenedik, s csak az 1640-es évektől kezdődően népesül be újra református magyarokkal. A török elleni felszabadító harcok és a Rákóczi-szabadságharc jelentősen megtizedeli az egész megye lakosságát; a világi és egyházi birtokosokat mindez területeik külhoni telepésekkel – németekkel és szlovákokkal – való benépesítésére készítette. A tarjáni németiség betelepítése az Esterházy család nevéhez fűződik: az első negyven család 1737-ben érkezik a faluba, amely ezáltal nem csupán német többségű, de a tatai járásban a legtöbb német ajkú lakossal rendelkező település is lett.

A magyarok és a németek aránya már az 1780-as években stabilizálódik – egy 1784/87-es konskripció szerint az 1556 lakosból 405 magyar (26 százalék) és 1151 német (74 százalék) –, és mind a mai napig tulajdonképpen változatlan. A németek, akik kivétel nélkül katolikusok voltak, délnémet (elsősorban bajor és osztrák) területekről érkeztek, így a tarjáni nyelvjárás – egy úgynevezett *ua*-nyelvjárás (*Mutter > Muada, Blut > Pluat, Kuh > Kua*) – is az ott beszélt dialektusok nyelvi jellegzetességeit viseli magán.

A község lakosai túlnyomórészt parasztok voltak; a Mária Terézia-féle úrbérrendezés korában 88 telkes jobbágy, 82 házasszeller és 22 házatlan zsellér élt a faluban. A település német lakosai 1756-ig a bajnai egyházközséghez tartoztak, de 1783-ban elkészült az új római katolikus templom, azt

megelőzően pedig (1762-ben) a római katolikus iskola.

A kétnyelvű és kétvallású közösség bizonyos kezdeti – nem etnikai, hanem felekezeti – nézeteltérések után hamar összekovácsolódott, s noha elsősorban a felekezeti különbségek miatt magyarok és németek egymás közt a második világháború végéig nem házasodtak, viszonyukat a békés egymás mellett élés és egymás kölcsönös tisztelete jellemezte. Miután Tarjánban a lakosság 70–80%-át kitevő németiség volt a többség, az őslakos magyarok – ha nem is beszélték szívesen – értették a helyi német dialektust. A község infrastruktúrája főként a kiegyezés utáni időszakban indul dinamikus fejlődésnek: 1894-ben helyi hitelszövetkezet, 1896-ban kisdudóvó, 1899-ben temetkezési egylet alakul, 1906-ban pedig önkéntes tűzoltóság létesül. A 20. század elején postahivatalt és távírórt kapott a falu, melynek villamosítása 1939-ben fejeződött be. Emelkedik a lakosság száma is: 1784-ben még csak 1556-an laktak Tarjánban, 1880-ban már 1958-an, 1900-ban pedig 2038-an.

A hazai németiség történetének két világháború közötti, illetve 1945 utáni eseményei a falut sem kerültk el: 1925. október 18-án megalakul a *Magyarországi Német Népművelési Egylet* (*Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein*), majd 1940. október 20-án a *Magyarországi Németek Népszövetsége* (*Volksbund der Deutschen in Ungarn*) helyi szervezete. 1937-ben a római katolikus iskola első osztályában bevezették a magyar, majd 1944-ben a német tannyelvet. 1946 márciusában kezdődött a helybeli németek vagyonának elkobzása. Az elkobzás ekkor 120 családot érintett; ezt 1949 nyarán egy második elkobzási hullám követte, mely további 120 családot fosztott meg vagyoná-

tól. A községből kitelepítendő németek listáját 1948 áprilisában összeállították ugyan – a lista 2037 nevet tartalmazott –, mivel azonban időközben Németország több népi németet nem tudott fogadni, a kitelepítésre nem került sor. A németek elkobzott házaiba már 1946 folyamán magyar telepesek érkeztek: különböző helységekből 25 család, Egerlővöről 50 család, majd 1948-ban a felvidéki Szögyénből további 42 család. A tarjáni németek, az őslakos magyaroktól is elkülönítve őket, „telepesek”-nek (*Telepeschen*), illetve „felvidékiek”-nek (*Felvidéker*) nevezték az újonnan érkezetteket, akikhez viszonyuk – érthető módon – igen feszült volt. A háború előtti önálló parasztgazdaságok a mezőgazdaság 1949-ben kezdődő kollektivizálásával, majd az ezt követő erőszakos téjeszesítéssel 1959-re megszűnt: ekkorra a szabad parasztok 90%-a a helyi termelősövetkezet tagja. Munkalehetőséget többet között a tatabányai bánya, illetve az alumíniumgyár biztosított. Magyar és német, illetve református és katolikus gyerekek 1952-től kezdődően közös iskolába jártak, a német nyelv mint választható tantárgy csak 1957-ben jelenik meg.

A '80-as és '90-es évek Tarjánban is komoly változásokat hoznak. Az iskolában 1986-tól bevezetik a kéttannyelvű oktatást, emellett működik honismereti szakkör és színjátszó kör is. A faluban számos kultúregyesület és klub alakult: a településen jelenleg hat zene- és énekkar, két tánccsoport működik, az őket összefogó *Zenei Egyesület* (*Musikverein*) 130 tagot számlál. 135 fő tagja a *Tarjáni Baráti Körnek* (*Freundeskreis Tarjan*), amely elsősorban faluszépészeti feladatokban jeleskedik: az ő nevükhöz fűződik többek között a kálvária felújítása is. A német nemzetiségi gimnáziumokban

érettségizetteket a jelenleg 35 tagot számláló *Német Klub* (*Deutschklub*) fogja össze. Tarjánnak két német testvértelepülése is van, s igen sokat köszönhet ezeknek a kapcsolatoknak. A hesseni Stauffenberggel még 1991-ben, a Bajorországban fekvő Kirchberggel pedig 1999-ben írták alá az együttműködést. A település 12 év óta hazai és külföldi együttesek részvételével minden évben megrendezi az úgynevezett *Tarjáni Zenei Napokat* (*Tarianer Musktage*).

3. Nyelvek és nyelvváltozatok a magyarországi németeknél: történeti áttekintés

A magyarországi németek kompetencia- és nyelvhasználati struktúrájában – tradíció és innováció által fémjelzett történeti folyamatok eredményeképpen – három kommunikációs eszköz játszik struktúraalkotó szerepet: a helyi német nyelvjárás, a német standard nyelvváltozat és a magyar nyelv. Tekintsük át röviden az ide vezető utat! A hazai német közösségek anyanyelvét a betelepítésük utáni időszakban – azaz már az új hazában – az egyes településeken belüli nyelvi kiegyenlítődés révén létrejött helyi német nyelvjárások⁷ képzik; ezek a hazai németiség túlnyomó többségénél egészen a 20. század közepéig az elsődleges, sőt igen gyakran az egyetlen kommunikációs eszköz szerepét töltik be. Egy – a nyelvjárások felett álló – regionális német köznyelv⁸ megléte és valószínűsíthető használata, főként a hazai németiség életformája és alacsony mobilitása okán, egyrészt időszakos alkalmakhoz, másrészt – ezzel összefüggésben – nemekhez kötött volt. Csak az egyes faluközösségek határain túlmutató olyan aktivitások, mint

például a lányok szolgálókként más településeken eltöltött hónapjai, ritkábban évei, valamint a férfiak vásárokkal kapcsolatos tevékenysége és katonai szolgálati idejük nyújthattak igen behatárolható alkalmakat egy ilyesfajta, a települések közötti kommunikációt megkönnyítő, magasabb szintű nyelvi kiegyenlítődésre. A mindenkori német standardnyelv ugyanakkor a túlnyomórészt a paraszti réteghez tartozó németsegnél tradicionálisan mind elterjedtségét, mind funkcióit és nyelvhasználati sztereóit tekintve igen alulreprezentált: használata, mely szinte kizárólag a csekély német nyelvű írásbeliséghez, az oktatáshoz és a szószékhez köthető, inkább receptív, recitatív, és nem produktív. Említést érdemlő minőségi és mennyiségi változást e tekintetben az 1980-as évek második fele, illetve a '90-es évek hoznak: a nemzetiségi oktatási és nevelési intézményhálózat fokozatos, ám jelentős kiépülése révén a fiatal korosztály számára a szekunder szocializációban lehetővé válik ezen anyanyelvi változat magas, akár valóban anyanyelvi szintű elsajátítása; lassan funkciói is körvonalazódnak, kiépülnek. A magyar nyelv a 19. század vége óta gyakorol mind nagyobb hatást, idővel nyomást a hazai német nyelvére és nyelvhasználatára; abszolút és igen rapid térnyerése a nyelvjárással szemben a második világháborút követő évtizedekhez köthető. Ez egyrészt a német nyelvjárásokba integrált magyar jövevényszavak formájában, illetve a német nyelv mind biztosabb és átfogóbb magyar nyelv tudásában és nyelvhasználatában, az ezzel összefüggésben elszaporodó eseti kontaktusjelenségekben (okkasionális, ad hoc kölcsönzések, kódkeverés, pidginizálódás) nyilvánul meg – hogy csak a legfontosabbakat említsük.

4. Nyelvcseré, nyelvváltoztatcseré, nyelvváltoztatvesztés

Mint ahogy az részben már a fentebbi történeti áttekintésből is kitűnik, két fő folyamat fémjelzi és alakítja a hazai német közösségek nyelvi helyzetét: az egyik a nyelvcseré, a másik a nyelvváltoztatcseré fogalma alá tartozik (lásd I. ábra, 124. oldal).

Mindkét folyamat, azaz mind a többségi magyar, mind pedig az azonnyelvi standard változat térnyerése nyelvjárás-visszaszorulást, nyelvjárásvesztést eredményez; kronológiájuk, intenzitásuk, lefolyásuk tekintetében, valamint – távolról sem utolsósorban – a német kisebbség nyelvi jövőjére és megmaradására kifejtett hatásukat illetően azonban számottevő, igen jelentős különbségek mutatkoznak. Az államnyelv irányába ható nyelvcseré a hazai németeknél egyrészt korábban – az 1945 utáni időszakról – datálódik, és noha kumulatív jellege ellenére fokozatokra bontható, összességében sokkal gyorsabb és intenzívebb lefolyású, minek következtében jelentősen előrehaladottabb stádiumban is van, mint a nyelvváltoztatváltás. Másrészt ez utóbbi megítélésében is, de nyelvjárás-visszaszorító hatásában is részben eltér a nyelvcserétől: anyanyelven belüli változtatváltásról lévén szó, ez a folyamat – ellentétben a másikkal – magasabb szinten, bár más formában, nyelv-megtartásként, azaz a nyelvi különállóság és különbözőség megőrzéseként értékelhető. Ugyanakkor fontos a folyamatokat egymásutániségükben is látni és láttatni. Miután a német standard nyelvváltozat egyre tudatosabb, bár még csak bizonyos nyelvhasználati sztereókhöz köthető használata az 1990-es évektől figyelhető meg – tehát akkor, mikor a magyar nyelv irányába ható

nyelvcseré, és ezzel összefüggésben a dialektusok visszaszorulása már igen előrehaladtott –, ezért viszonylag új keletű, egyelőre bizonyos nyelvhasználati szintekre korlátozódó térnyerése túlnyomóan nem a nyelvjárással, hanem az immár annak helyébe lépett többségi nyelvvel szemben érvényesül (vö. a 4.2.3. fejezettel).

4.1. *Nyelvcseré és nyelvjárásvesztés a magyarországi németeknél*

A nyelvcseré olyan – többnyelvű közösségekben végbemenő – folyamat, melynek során a nyelvek közti funkcionális megoszlás az egyik nyelv fokozódó dominanciájától kísérve egyre instabilabbá válik, azaz melynek során az egyik nyelvnek a másik nyelv rovására történő kumulatív térnyerése figyelhető meg – mind a nyelvhasználati szintek, mind pedig a beszélők számát illetően.⁶ A folyamat végén a már senki által nem beszélt nyelv töröltetik a közösség nyelvi repertoárjából.

A nyelvcseré folyamatában a magyarországi német közösségek túlnyomó többsége már a 20. század utolsó harmadában elérte a Hamers-Blanc-féle skála negyedik, utolsó előtti fokozatát, kétnyelvűségüket a többségi nyelv dominanciája jellemzi (Hamers/Blanc 1989: 176). Kezdetét illetően mutatkoznak ugyan időbeli eltolódások az egyes települések, illetve a németek által lakott területek között: a nagyobb városokban, iparterületeken – különösen a főváros vonzáskörzetében fekvő falvakban és a szóróványtelepüléseken – már a két világháború között regisztrálható a magyar nyelv térnyerése,¹⁰ ellentétben például a sokkal kompaktabb, több mint 270 német települést tömörítő dél-

magyarországi régióval, melynek német közösségeit ugyanezen időszakban általában még a kisebbségi egynyelvűség jellemzi. A folyamat azonban '45 után az egész népcsoportra kiterjed, és olyan intenzitással – noha a fentebbi település-földrajzi paraméterek mentén körvonalazhatók bizonyos, elsősorban a generációs kompetenciastruktúrákban helyenként részben máig ható fáziskülönbségek¹¹ –, hogy egy-két évtized leforgása alatt a magyar válik a népcsoport funkcionálisan első nyelvévé.

A tarjáni német közösségre – bár az együttélő magyarok, valamint az iskolai magyar nyelvoktatás révén egyes tagjai rendelkeztek (általában csak passzív) magyar nyelvi kompetenciával is – 1945-ig az anyanyelvi (nyelvjárási) egynyelvűség jellemző. A változást itt is az 1945 utáni „nehéz évtizedek” hozzák. A negatív történelmi tapasztalatok, a németiséget ért diszkriminációk – a kollektív vagyon- és jogfosztás, a kiszolgáltatottságból adódó félelem – azok az okok, melyeket az ezt az időszakot átélő, elsősorban idős és részben középső generációs adatközlők ezzel kapcsolatban leggyakrabban említettek, s melyek sokakat németiségük tudatos és nyílt, anyanyelvük használatában és annak átadásában is megnyilvánuló vállalatának átgondolására késztettek: „*Nach dem Krieg war ich kein Deutscher.*” / „*A háború után nem voltam német.*”¹²; „*[...] da hat man nicht viel gepraht mit dem Schwobische.*” / „*Akkoriban nemigen dicsekedtünk a svábbal*”; „*Mier ham vü Schleig kriegt, die Lehrerin hot g'sogt, mir söün daham schwowische rein.*” / „*Sok verést kaptunk, a tanárnő azt mondta, otthon beszéljünk svábul.*”; „*Noch'em Krieg homes abgeleugnet.*” / „*A háború után letagadtuk.*”, „*Voltak idők, amikor magyarnak kel-*

lett lenni". Jól tükrözik ezt az 1941-es és az 1949-es népszámlálás kisebbség-specifikus adatai közt mutatkozó jelentős különbségek is:

	1941	1949
összlakosság	2162	2167
német nemzetiségű	1336 (62%)	–
német anyanyelvű	1819 (84%)	350 (13%)

Ehhez járultak még a többségi nemzet tagjainak magyar nyelvhasználatra vonatkozó elvárásai – „*man wurde schief angeguckt*" / „*ferde szemmel néztek ránk* [ha németül beszéltünk]" –, a német nyelvvoktatás teljes hiánya a településen 1957-ig, valamint az a tény, hogy a szociális felemelkedés és a magasabb iskolai végzettség egyértelműen magyar nyelvtudáshoz kötött. Egyik középkorú női adatközlő, aki gyermekével annak hatéves koráig kizárólag nyelvjárásban beszélt, kénytelen volt átértékelni ezt a stratégiát, miután fia iskolába került: „*Ich war schuld, niemand hat ihn verstanden*" / „*En voltam a hibás, senki sem értette meg* [a fiamat]".

Az eddig említett – főként a kisebbség és többség közötti státusbéli különbségekből, és a hatalmi pozícióknak ezekből adódó egyenetlen megoszlásából eredő – okok elsősorban, bár nem kizárólag, a magyar nyelv fokozatos térnyerésére adnak magyarázatot. Annak megértéséhez azonban, hogy ez a folyamat miért jár(t) együtt a nyelvjárás jelentős visszaszorulásával, és hogy a nyelvcseré miért nem állt meg a kiegyensúlyozott két-nyelvűség stádiumában, rá kell világítanunk egyrészt a dialektusoknak mint nyelvváltozatoknak, ezen belül is a nyelvsziget-nyelvjárásoknak bizonyos sajátosságaira, másrészt ki kell térnünk a hazai németiség kom-

petenciastruktúrájára is az autochton nyelvváltozatok tekintetében. A nyelvjárás areálisan kötött, nem teljes kiépítettséggel rendelkező. (elsősorban) beszélnyelvi változat, és mint ilyen mind struktúráját, mind pedig funkcióit tekintve eltér a standard nyelvváltozattól.¹³ Mint ahogy arra fentebb már kitértünk, a magyarországi németek aktív anyanyelvi kompetenciája a 20. század közepéig – paraszti életmódjuk és alacsony mobilitásuk okán – szinte csak a nyelvjárásra korlátozódik. Az „emelkedettebb", regionális és funkcionális szinten is teljesítőképebb azonnyelvi változatok kompetenciastruktúrájukba történő beemelése nem, vagy csak igen sporadikus módon történt meg. Az anyaországokkal való közvetlen kapcsolatok híján az anyanyelvűeknek a 19–20. századi, jelentős társadalmi és gazdasági modernizációs folyamatok által fémjelzett fejlődésétől is el voltak zárva, a magyarországi német nyelvű polgárságnak a 19. század végétől igen gyors ütemben végbement asszimilálódása miatt pedig minden potenciális hozzáférésük is megszűnt eme „magasabb" nyelvváltozatokhoz. Ebből következik, hogy a hazai német nyelvjárások innovációs nyelvvé – a dialektusok felett álló nyelvi felépítmény ismeretének hiányában – szükségszerűen a magyar nyelv vált: egyrészt belőle fedezik az idővel egyre számosabb nominációs hiányosságait, másrészt – miután egy harmadik szintű nyelvi kiegyenlítődés nem következett be – a többségi nemzet nyelve tölti be a standardváltozat szerepét, és veszi át egyezsmind annak funkcióit is. A nyelvjárások jelentős korpusztervezést igényelnének, mivel kommunikatív teljesítőképeségük – a fentebbi hiányosságokra visszavezethetően – jó ideje igen korlátozott. Ez a deficit természetes negatívan befolyásolja a nyelvjárásra

irányuló kódválasztási hajlandóságot, mint ahogy erre sok tarjáni adatközlő reflektált is: „Was du von der Oma gelernt hast, damit kann man heute nichts mehr anfangen” / „Azzal [a nyelvvel], amit a nagymamától tanultál, ma már semmit nem lehet kezdeni.”; „Am Anfang hemmer deutsch geredt mit den Kindern, aber jetzt, wo man mehr zum sagen hat, als was man ausdrücke' kann, ungarisch.” / „Az elején németül beszéltünk a gyerekekkel, de most, amikor az embernek több mondanivalója van, mint amit ki tud fejezni, magyarul.”; „A mi nyelvünk nem rendes nyelv”; „Vannak tárgyak, fogalmak, amiket az ember németül nem tud mondani”; „A szókincsünk nagyon szegény a sváb nyelvben.”

A nyelvjárások visszaszorulásának azonban van egy, elsősorban pedagógiai-módszertani oka is, amely azonban szoros összefüggéseket mutat a szociolingvisztika bizonyos felismeréseinek késleltetett, illetve nem teljes körű hazai recepciójával is. Az iskolai német nyelvoktatás a német kisebbség által lakott településeken mindig kizárólag a német standardváltozat elsajátítására irányult. Az iskolai német nyelvoktatás kizárólagos célnyelve mindig is a standard nyelvváltozat volt; ez alól sem a németek által lakott települések oktatási intézményei, sem pedig az úgynevezett nemzetiségi, majd később kisebbségi tantervek alapján dolgozó iskolák sem képeztek kivételt. A standard nyelvváltozat közvetítése azonban azokban az 1945 utáni évtizedekben is kizárólag a magyar nyelv segítségével, a nyelvjárás figyelmen kívül hagyásával, sőt szinte teljes körű kizárással történt, amikor a tanulók egy része még aktív nyelvjárási kompetenciával rendelkezett. A nyelvjárás mint oktatási probléma ugyanezen időszakban a zárt né-

met nyelvterületen is fennáll, főként a dél- és felnémet régiókban, ahol egy 1974-es census szerint 60-70% közötti a nyelvjárás-beszélők aránya (Heuwagen 1974: 12; 51ff). A Német Szövetségi Köztársaságban az 1970-es években Bernstein kódelméletének hatására dialektológusok és szociolingviszták egy meghatározó csoportja mind elméleti, mind pedig gyakorlati szinten megoldást keres a kérdésre. Ennek egyik jelentős hozománya a „Dialekt-Hochdeutsch kontrastiv” című füzetsorozat. Ezek az oktatási segéd-eszközök nyelvjárásonkénti bontásban szabályok és ezeken alapuló konkrét gyakorlatok segítségével tudatosítják az adott dialektus és a standard nyelvváltozat közti különbségeket, a koncepcióból következően a két nyelvi rendszer közötti differenciákra helyezi a hangsúlyt anélkül, hogy a nyelvjárás deficitként kezelnék. A magyarországi németek oktatási intézményeibe ez a módszer a dialektus visszaszorulásának kezdeti fázisában – és tegyük hozzá: mind a mai napig – nem jutott el, a dialektusnak a nyelvújításba viszonyítási pontként és kiindulási alapként való bevonása, és ezáltal felértékelése egyes tanárok sporadikus kísérleteire korlátozódott. Ez egyben azt is jelenti, hogy kihasználatlan maradt a nyelvjárás beszűkölt szókincse intralingvális, indigén fejlesztésének, valamint az erre vonatkozó stratégiák elsajátíttatásának lehetősége – eltekintve a zárt német nyelvterülettel. Ott ugyanis természetes módon, a fentebb röviden tárgyalt nyelvi felépítményből veszik át a nyelvjárások a „modern” szavakat, a nyelvjárás szabályszerűségeihez igazítják őket, megszüntetve ezzel „idegenszerűségüket”. Az iskolai nyelvoktatás „standardfixáltsága” még egy negatívumot hozott magával. A nyelvjárási kompetenciával rendelkező diá-

kok a dialektus interferáló hatása miatt gyakran inkább hátrányként élték meg ebbéli tudásukat, a tanárok nagy része ugyanis nem kezelte külön kategóriaként az ebből fakadó „normasértéseket”.

Nyelvek, nyelvváltozatok használati gyakoriságát és ezáltal fennmaradását nagyban befolyásolják a rájuk vonatkozó attitűdök. Fokozottan érvényes ez többnyelvű közösségekre. A hazai német nyelvjárások visszaszorulásában komoly szerepet játszik paraszti nyelvként való stigmatizációjuk: „*Die schame sich, deutsch zu rede*” / „Szégyellnek németül [nyelvjárásban] beszélni” – fogalmazta meg az egyik adatközlő. Annyiban természetesen van „valóságalapja” ennek a leegyszerűsítő hozzárendelésnek, hogy a magyarországi németek túlnyomó többsége a paraszti réteghez tartozott. Az évtizedek során azonban ez a negatív előítélet újabb, részben saját tapasztalaton alapuló, részben pedig éppen annak hiányára visszavezethető érvekkel erősödött. A beszűkült szókinés, a jelentős nominációs deficit, a mediális és areális korlátok azok a kritikai észrevételek, melyeket adatközlők különböző felmérések során a leggyakrabban említene, és amelyeket csak tovább erősít az a tény, hogy a dialektus nem „iskola-képes” (tehát nem is szalonképes [?]) nyelvváltozat. A tapasztalathiány ezzel szemben nem a saját nyelvjárásokra, hanem a zárt német nyelvterület dialektusaira vonatkozik. Az anyaországtól való izoláltság következtében a hazai németiség az 1990-es évek politikai „nyitására” csak nagyon korlátozott ismeretekkel rendelkezett az összefüggő német nyelvterület areális sokszínűségéről és a nyelvjárások máig – és nem kizárólag csak az alsóbb szociális rétegek kommunikációjában – betöltött igen meghatározó

szerepéről, noha ezek az információk pozitív irányba relativálhatták volna a nyelvjárásról kialakult fentebbi sommás véleményt. Az anyaországokkal való kapcsolattartás direkt és indirekt lehetőségeinek bővülése – az utazási lehetőségek növekedése, testvételepülések hálózatának kiépülése, munkavállalás, német nyelvű tömegkommunikációs eszközök révén – részben ebben is változásokat hoz; erre több tarjáni adatközlő ki is tért: „*Die Österreicher und die Baiern sprechen so wie wir*.”

4.2. Nyelvcseré, nyelvváltoztatsere és nyelvjárásvesztés a tarjáni német közösségben az empirikus adatok alapján

A magyar nyelv térnyerését, illetve az ezzel csak részben ok-okozati összefüggéseket mutató nyelvjárásvesztést alátámasztandó következzenek a konkrét empirikus adatok!

4.2.1. NYELVÁTADÁS

Kisebbségi közösségekben hagyományosan a család az anyanyelv megőrzésének első számú letéteményese. A nyelvcseré igen előrehaladott stádiumát jelzi, illetve lefolyását rövid időn belül jelentősen felgyorsítja, ha a primer szocializációból részben vagy teljesen kiszorul a kisebbségi nyelv.¹⁴ A magyarországi németeknél a családon belüli nyelvátadás fontossága – miután anyanyelvük a nyelvjárás beszéltnyelvi változat, így későbbi, intézményszerűsített keretek közötti elsajátítása nem lehetséges – talán még hatványozottabb jelentőséggel bír.

A 2. ábra (lásd 124. oldal) az adatközlők nagyszüleikkel, szüleikkel és gyermekeik-

kel kapcsolatos nyelv választását, illetve nyelvhasználatát tartalmazza – utóbbiak vonatkozásában különbséget téve a szocializáció egyes fázisai között is. A három megkérdezett generáció már önmagában az 1920-as évekig visszanyúló kronologikus dimenzióban láttatja a családon belüli nyelvhasználatot, amely a 20 legidősebb adatközlő válaszai révén időben visszamenőleg további két korcsoporttal, azaz kb. ötven évvel bővül, s így már megközelítőleg 130 évet tesz ki. Vizsgálati adataink alapján a teljes minta vonatkozásában (is) egyértelműen megállapítható, hogy a családon mint primer interakciós közösségen belüli nyelvtanítás törést szenved.

A grafikon több negatív tendenciát is jelez: noha a szülő-gyermek kommunikációban a nyelvhasználat pozíciója (összevetve a későbbi életszakaszok szülői nyelv választásával) a gyermekek 3, illetve 6 éves kora előtt a legerősebb, már itt is egyöntetű a magyar nyelv dominanciája. A kizárólag az egyik nyelvet választó szülők aránya 11,3%-kal több a magyar nyelv esetében, később pedig még növekszik is. A nyelvtanítás tehát e két egymást követő generáció között a családok egy jelentős részében (45,1%) az elsődleges szocializációban vagy nem következik be, vagy – tekintettel az „általában magyarul” és a „magyarul és németül” opciók 9,7%-os arányaira – valószínűsíthetőleg nem teljes körű. A szülők kizárólagos német nyelvhasználatának további drasztikus (24,2%-os) csökkenése a gyermekek óvodás, illetve iskolás korához köthető. Hamis képet eredményezne azonban, ha a nyelvhasználatot csak a szülőkre szűkítenénk le: a nagyszülők ugyanis több mint 20%-kal többször választják unokáikkal való kommunikációjukban a német nyelvet, mint a szülők gyer-

meikkel. Unokák és nagyszülők egymás közötti kommunikációjában ugyanis több mint 20%-kal nagyobb (55,9% és 54,7%) az anyanyelv kizárólagos használata, mint a gyermek-szülő relációban (33,9%), ez természetesen összefügg a nyelvhasználat kompetencia generációs léptékekben fogható, graduális csökkenésével (vö. a nyelvtudás vonatkozó adataival). A nagyszülők nyelvátadásban betöltött potenciális szerepének azonban egyre inkább korlátokat szab, hogy míg régebben gyakran három generáció élt egy fedél alatt, addig ma az uralkodó családmodell két generációra – szülőkre és gyerekekre – szűkült.

A nyelvcsere és a nyelvhasználat-visszaszorulás tekintetében – folyamatjellegűből következően – az életkor a legmeghatározóbb szociális változó. Ugyanez természetesen érvényes a nyelvátadásra is, amint azt a vonatkozó kérdések generációs specifikus kiértékelése is mutatja (lásd 3. ábra. 125. oldal).

A három korcsoport válaszai egyértelműen arra utalnak, hogy a nyelvhasználat fokozatosan – generációnként mintegy 20%-os mértékben – kiszorul a nyelvi hagyományozásból, és helyét egyre inkább a magyar nyelv veszi át. A 61 év feletti adatközlők primer szocializációja szinte csak nyelvhasználatban zajlott, szüleikkel és nagyszüleikkel való kommunikációjukban 89,5%-kal, illetve 87,1%-kal a későbbiekben is az anyanyelv dominál. Ez a korosztály magyarul „*uf te Strossn*” / „*az utcán*”, „*von tene ungrische kiner*” / „*a magyar gyerekektől*” és „*in te Schui*” / „*az iskolában*” tanult meg. Gyermekeikkel – azaz a középgenerációval – azok 3, illetve 6 éves koráig ugyanakkor már 26,3%-uk kizárólag, 5,3%-uk általában magyarul beszél, 10,5%-uk pedig egyenlő

arányban használja a két nyelvet. Noha a 41–60 év közötti adatközlők 52,6%-ának elsődleges szocializációja még nyelvjárásban zajlott, csak 33,3%-uk adja tovább kizárólag anyanyelvét, 46,7%-uk a többségi nyelv mellett „dönt”. A fiatal korosztálynál tovább zsugorodik a nyelvjárás aránya – 7,7%-ra. A nagyszülők generációkon átívelő, ám hatásában egyre csökkenő nyelvmegtartó funkciója mellett a másik megfigyelhető tendencia a magyar nyelv uralta nevelési és oktatási intézmények fentebb már említett negatív hatására vonatkozik: a nyelvjárásra irányuló szülői nyelvválasztás a gyermekek óvodába, illetve iskolába kerülésével tovább csökken: az 1950–60-as évek korrajzának ismeretében nem véletlen, hogy a legnagyobb mértékben a 61 év felettiek esetében (40%). A folyamat a középső korosztálynál is igen magas, 23,3%-os különbséget mutat, a fiatal korcsoportból pedig a gyermekkel rendelkező adatközlő közül senki sem használja már kizárólag vagy általában a német nyelvet gyermekével.

Az életkor mellett a nem az a szociális változó, amely az előzővel nem összevethető mértékben, de kihatással van a nyelvhasználatára. A férfiak és nők nyelvhasználatában megnyilvánuló különbségekre már az ókorból rendelkezünk adatokkal és reflexiókkal. Ciceró (i. e. 106–i. e. 43) a „*de oratore*” című retorikai írásában (III. 45) anyósa, Laelia beszédét Plautuséhoz (i. e. 250–i. e. 184) és Naeviuséhoz (i. e. 270–i. e. 204) hasonlítja. Ennek okát abban látja, hogy a nők – természetüknél fogva – a férfiaknál inkább hajlamosak a régi nyelv és nyelvéllapot romlatlan megőrzésére, hiszen hozzájuk nem jutnak el mindenféle beszéd módok, így ahhoz ragaszkodnak egész életük során, amit fiatal korukban elsajátítottak.¹⁵

A kérdést tudományos megközelítésben tárgyaló régebbi szakirodalom elsősorban a „biológiai nem” fogalmából eredeztetett fizikai, de főként pszichikai faktorokra vezet vissza a nemek közötti különbségeket. Ez utóbbiak szerint a nők egyrészt jobban hajlamosak a „megőrzésre”, ugyanakkor fejlettebb az alkalmazkodási képességük, és nagyobb mértékben törekszenek a választékosságra, mint ahogy ez a férfiaknál megfigyelhető. Az újabb vonatkozó kutatások szerint azonban „a megállapítható nem-specifikus pszichikai különbségeket a társadalmi rendszereinkben nők és férfiak között fennálló egymástól eltérő társadalmi pozíciók motiválják. Pszichikai diszpozíciók nyelvi viselkedésre gyakorolt hatásai ezért nem a biológiai nemre, hanem egy „szociális nem”-nek nevezhető jelenségre vezethetők vissza.”¹⁶ A „szociális nem” azon társadalmi faktorok összefoglaló megnevezése, melyek nőkre és férfiakra eltérő mértékben vonatkoznak, és amelyekben megmutatkozik a két nem közötti egyenlőtlenség, pl. a foglalkozások vagy a családi munkamegosztás terén.¹⁷ A kapott értékek alapján megállapítható, hogy a kisebbségi nyelv megőrzésének mindenkor feltételrendszerei a tarjáni adatközlők esetében nem teljesen egyformán hatnak a két nemre, s hogy a szakirodalomban a tradicionális férfi–nő szerepekből és munkamegosztásból eredeztetett különbségek a nyelvátadás vonatkozásában is jelentkeznek (*lásd 4. ábra, 126. oldal*).

A nők „konzervatívabbak”, megőrzőbbek, ez esetünkben abban nyilvánul meg, hogy mind nagyszülöként, mind szülőként nagyobb szerepet vállalnak az anyanyelv átörökítésében. A legnagyobb különbség a két nem között (16,1%) épp a gyermekek nyelvelsajátítása szempontjából legfonto-

sabb fázisban, azok primer szocializációjában mutatkozik, de a nők közül unokáikkal is 9,9%-kal többen használják kizárólag a nyelvjárást, mint a férfiak.

4.2.2. NYELVTUDÁS

Családon belüli nyelvtadadásról tehát – a fentiek alapján – két kommunikációs eszköz, a nyelvjárás és a magyar nyelv esetében beszélhetünk. A primer szocializációban megszerzett nyelvtudás mértéke azonban előbbi esetében sokkal meghatározóbb, mivel az alapvetően többségi nyelvi környezet miatt a hiányos nyelvjárási kompetencia – a magyarral ellentétben – később már nem fejleszthető. A német standard nyelvváltozat az utóbbi időkben bekövetkezett változások révén épül be fokozatosan a hazai németek, így a tarjáni német közösség kompetencia- és nyelvhasználati struktúrájába is, elsajátítása azonban egyelőre még intézményi keretek között történik. A nyelvsajátítás mértéke és körülményei természetesen kihatnak a nyelvtudásra, amelynek foka nem csak a nyelvhasználatot befolyásolja, de jelzésértékű a nyelvcsere stádiumát illetően is. Alábbi grafikon a teljes minta vonatkozásában tartalmazza az adatközlők ebbéli, az iskolában használatos ötös osztályozási skála segítségével történt önértékelését mindhárom nyelv vonatkozásában (*lásd 5. ábra, 126. oldal*).

A kapott értékek a következő megállapításokat és következtetéseket engedik meg: a passzív kompetencia mindhárom nyelv esetében magasabb az aktív kompetenciánál, de szembeötlő, hogy amíg a magyar nyelvnél a különbség elenyésző, addig a két autochton nyelvváltozat esetében egy fél, illetve majd-

nem egy egész osztályzatot tesz ki. Ez arra utal, hogy a megkérdezettek magyar nyelvtudása a legbiztosabb, a legnagyobb bizonytalanságok ugyanakkor (a magas passzív kompetencia ellenére) a nyelvjárás aktív használatában mutatkoznak – ez a nyelvcsere egyik meghatározó szimptomájaként értékelendő. A családon belüli nyelvtadadásra vonatkozó adatok ismeretében nem meglepő, hogy a megkérdezettek magyar nyelvtudása 4,8-as, illetve a 4,97-es átlagosztályzattal a legteljesebb, mint ahogy az sem, hogy az értékek alapján második helyen álló nyelvjárás és a többségi nyelv közötti diszcrepancia – bár a két nyelv értési szintjében is megnyilvánul (0,5 jegynyi) – az aktív nyelvhasználat terén igen nagy, több mint egy osztályzatot (1,19) tesz ki. A mögöttes okokat kutatva ismét vissza kell utalnunk az előző fejezetre. A kisebbségi nyelv hagyományozásának tradicionálisan első számú letéteményese a család. Az adatközlők válaszeit alapján egyrészt megállapítható volt, hogy a gyermekek kizárólag nyelvjárásban történő szocializációja egyre csökkenő tendenciát mutat. Másrészt azonban a magyar egynyelvű szocializáció jelentős aránya mellett a családok 22%-ában, noha különböző mértékben, de mindkét nyelvet közvetítik a szülők, ehhez társul még, hogy a nagyszülők és unokák, valamint a nagyszülők és szülők egymás közötti kommunikációjában magasabb a nyelvjárás használati frekvenciája. A nyelvjárás tehát különböző mértékben, de jelen van a családok kommunikációjában, így fennáll egy passzív kompetencia elsajátításának lehetősége, ugyanakkor a nyelvjárás átadása az előbbiekből következően gyakran nem teljes körű, hiányos, ami természetesen kihat a beszélők aktív nyelvhasználatára, és magyarázza az értés és a be-

széd szintje közötti eltérést. Noha a német standard nyelvváltozat értékei – miután a közösség kompetenciastruktúrájába való betagozódása utolsóként történt, még folyamatban van – a legalacsonyabbak, a passzív és az aktív nyelvtudás között kisebb eltérés figyelhető meg (0,58 jegynyi), mint a dialektus esetében.

A három generáció között a nyelvátadás terén megfigyelt különbségek, valamint a kisebbségpolitikában bekövetkezett pozitív változások természetes folyományaként eltérő a korcsoportok nyelvtudásszintje is (lásd 6. ábra, 127. oldal).

A nyelvjárástudás egyenes, míg a német standardnyelvtudás fordított arányban áll az életkorral, a magyar nyelvi kompetencia vonatkozásában ugyanakkor nem csak elenyészők a különbségek az egyes korosztályok között, de az értékek – még a nyelvjárásban szocializált idős generációnál is – a legmagasabbak. Nem véletlen tehát, hogy a 61 év feletti idős generációt „nyelvjárás-generáció”-nak (*Dialektgeneration*), a fiatalokat pedig a „standardgeneráció” (*Standardgeneration*) megjelölés mellett „néma generáció”-nak (*stumme Generation*) is szokták nevezni, de erre a tényre vezethető vissza a dialektusnak anyanyelv helyett „nagyanyanyelv”-ként (*Großmuttersprache*) való aposztrofálása is. A nyelvjárástudásnak életkorral való graduális csökkenése mellett a grafikonokból az is kitűnik, hogy az aktív és a passzív nyelvjárási kompetencia közötti értékkülönbségek ($0,35 < 1,04 < 1,35$) az idős korosztálytól a fiatal felé növekszenek. A 21–40 év közötti adatközlők közül többen „félnyelvűek”, azaz nyelvjárási kompetenciájuk a nem teljes nyelvátadás következtében jobbára az értési szintre korlátozódik. Ebből kifolyólag a velük készített interjút is a nyelvi aszimmetria

jellemezte: a németül feltett kérdésekre részben vagy kizárólag magyar nyelven válaszoltak. A másik autochton nyelvváltozat tekintetében éppen fordított a helyzet: az idős korosztály német standardnyelvi kompetenciája a legalacsonyabb (2,25; 2,95). Bizonytalan nyelvtudásukat jól jellemzik a következő adatközlői kommentárok: „következtetni tudok”; „*Mir khene khoan Brief stark zamstelle uf Taitisch*” / „*Nemigen tudnánk egy levelet [standard]német nyelven összeállítani*”. Noha a fiatalok bírják a legmagasabb szinten ezt a nyelvváltozatot, a 3,1-es osztályzat azt jelzi, hogy aktív nyelvtudásuk még bizony fejlesztésre szorul. Az eddig csak áttételesen említett középgeneráció – *nomen est omen* – összekötő tagként középen helyezkedik el: nyelvjárástudása a korban utána következőénél jobb és teljesebb, de az előző korcsoporténál alacsonyabb és bizonytalanabb. Német standardnyelvi kompetenciája a szülők korosztályához képest emelkedést mutat, de nem éri el a 21–40 évesek szintjét.

A két nem között nem csak nyelvátadási aktivitásuk, hanem nyelvkompetenciájuk tekintetében is kimutathatók különbségek: a nők mindhárom nyelvet jobban beszélnek, mint a férfiak (lásd 7. ábra, 128. oldal).

A legnagyobb eltérés nyelvtudásukban a két anyanyelvi változat, a legkisebb a magyar nyelv esetében figyelhető meg.

4.2.3. NYELVIHASZNÁLAT

A nyelvtudás foka alapján tehát – mind a teljes minta vonatkozásában, mind pedig szociális változók szerinti csoportbontásban – jelentős különbségek mutatkoznak a három nyelvet illetően. Ez a tény messzemenőig kihat a nyelvhasználatra, hiszen a beszélők

általában azt a nyelvet választják gondolataik közlésére, amelyet a legmagasabb szinten bírnak, s amely ez által a legnagyobb kommunikációs magabiztosságot nyújtja számukra – ez a tarjáni német közösségben a magyar nyelv (lásd 8. ábra, 128. oldal).

Csak az adatközlők 2,9 százaléka használja többet a két autochton nyelvváltozatot együttvéve, mint a magyar nyelvet, 90%-uk nyelvhasználatában egyértelműen a többségi nyelv dominál. Ez azonban a nyelvjárás és az azonnyelvi standardváltozat kompetenciaértékeit figyelembe véve azt jelenti, hogy még azon megkérdezettek túlnyomó többsége is általában a magyar nyelv mellett dönt, akiknek nyelvtudása elvben a két anyanyelvi változat használatára is elégséges lenne. A mögöttes okokat kutatva több adatközlő is azzal érvelt, hogy az alapvetően magyar nyelv dominálta környezetben olyannyira automatikussá válik a többségi nyelv használata, hogy már azokkal a beszédpartnerekkel sem váltanak át az anyanyelvre – így növelve annak használati arányát –, akiknél ez pedig lehetséges volna: „[...] *wail's Lem es so procht hot [...]*” / „[...] *mert így hozta az élet*” – fogalmazott rezignáltan a tanulmány címében már idézett, a nyelvjárást anyanyelvi szinten beszélő idős férfi.

Az anyanyelv választására irányuló tudatosság tehát nem kellő fokú, de a nyelvjárás alulrepräsentáltságának hátterében mégis leginkább azok a jelentős nominációs hiányok, és az ezekből adódó kommunikációs deficitek állnak, melyek gyakran még a nyelvjárást preferáló beszélők számára sem teszik attraktívvá ezt a nyelvváltozatot. A nyelvjárás pidginizálódása, makkaronizálódása igen nagyfokú, a magyar nyelv szupersztátumként, illetve adsztrátumként a nyelvjárások első számú innovációs nyelve,

azonban a jórészt megnevezési hiányosságokból eredő uzualizált jövevényszavak mellett az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt az eseti, ad hoc integrátumok száma – a strukturális nyelvjárásvesztés előrehaladott stádiumát jelezve. Ezek egy része a mindinkább csökkenő nyelvhasználatból eredő nyelvfelejtésre vezethető vissza – „[...] *ich hob's ve'gesse*” / „[...] *elfelejtettem*”; „*felejtjiek a nyelvet*” –, a fiatalabb évjáratok esetében pedig a nem tökéletes nyelvelsajátításra. Ez a magyar–német keveréknyelv nemcsak igen elterjedt, de – a két nyelv arányának függvényében – a közösség 55,9%-a, illetve 32,9%-a pragmatikus megfontolásból elfogadja, sőt helyesli is azt (lásd 9. ábra, 129. oldal): „*Hauptsach', man kann sich verständige*” / „*A legfőbb, hogy az ember meg tudja magát értetni*”; „*Wir sind doch in Ungarn, ein jeder versteht's*” / „*Hát, hiszen Magyarországon vagyunk, mindenki megérti.*”; „*Viel besser, wenn sie so schwäbisch sprechen als wenn gar nicht*” / „*Még mindig jobb, ha így beszélnek svábul, mintha egyáltalán nem.*”

A jelenséget helytelenítő (39,7 illetve, 64,2%) szerint ez csak „*schlechte Angewohnheit*” / „*rossz szokás*”; „*sie sollten entweder ungarisch sprechen oder deutsch*” / „*vagy magyarul beszéljenek vagy németül*, de volt olyan adatközlő is, aki igen világosan látta és fogalmazta meg a nyelvkeverés saját közösségén túlmutató konzekvenciáit: „*Die Verstehbarkeit für die Ausländer ist nicht mehr da*” / „*A külföldiek emiatt majd nem tudnak megérteni minket.*”¹⁸

Többnyelvű közösségekben ugyanakkor az egyes nyelvek nem csak – a nyelvtudás minőségi és mennyiségi mutatói által befolyásolt – használati gyakoriságukban, de funkcióikban és használati színtereikben is

eltérnek egymástól. A tarjáni német közösséget, akárcsak az egész népcsoportot, a bilingvális triglosszia jellemzi, az ennek alapján létrejött funkcionális-szituatív „munkamegosztás” a három nyelv közötti alakulása a 10. ábrán látható (129. oldal).

A nyelvjárás szinte kizárólag a privátcsaládi, informális kommunikáció eszköze, a többségi nyelv a nagyobb nyilvánossági fokkal rendelkező, formális nyelvhasználati színteret fed le, a német standard nyelvváltozat használata pedig – presztízse és teljes kiépítettsége okán – elsősorban a kisebbségi közéletre (nyilvános programokra, egyesületi és önkormányzati ülésekre), valamint a német nyelvű írásbeliségre korlátozódik. A százalékos megoszlásokból következően a fentebbi strukturális nyelvjárásvesztéshez az anyanyelv nagyfokú funkcionális beszűkülése is társul, hiszen még a családtagok egymás közti kommunikációjában is (45,2% vs. 33,8%) nagyobb szerepet játszik a többségi nyelv, minden egyéb beszédpartnerrel, illetve szituációban csak az adatközlők 2,9%-a használja kizárólag anyanyelvét, mert – ahogy ezt egy páran megfogalmazták –: „*Es wirkt ungewohnt*” / „szokatlanul hat”; „*Ügy érzem, ilyen helyen, hivatalos helyen, magyarul kellene beszélnem*.”

A nyelvjárásvesztéssel szoros összefüggésben az anyanyelv használata új, részben emblematis és konnotatív funkcionális dimenziókkal „bővül”. Így alkalmanként – magyarok, de jellemző módon elsősorban a nyelvjárást nem tökéletesen elsajátító gyerekek és fiatalok jelenlétében – a „kirekesztés” eszköze, egy-egy mondatra leszűkülő használatát a beszédpartnernek a jókedv jeleként interpretálják („*Khumt's essa!*” / „*Gyertek enni!*”; „*Los mi rei!*” / „*Engedj be!*”; „*Keme*”

scho '?'” / „*Megyünk már?*”), vagy – szintén a beszélő intenciójával összhangban – vicces, komikus hatást tulajdonítanak neki. A sort pedig azok az esetek zárják, amikor ritkán, egy-egy kifejezés formájában – gyakran az emocionális töltetet és a komikumot sem nélkülözve – nyelvjárási „reliktum-szilánkok” fordulnak elő magyar nyelvű konverzációban: köszönési és megszólítási formák („*Kris-ti!*” / „*Üdvözöllek!*”), káromkodások (*Scheißtreck*), ételmegnevezések (*Topfe'strul / tőrősrétes*).

Az „ideális” magyarországi német beszélő a nyelvi tradícióknak éppúgy meg tud felelni, mint a kisebbségi létből, valamint modern korunk kommunikációs kihívásából eredő szükségleteknek, azaz nyelvtudása mindhárom nyelvre/nyelvváltozatra egyenlő módon terjed ki. Ez azonban – az előrehaladott, több sikon zajló nyelvjárásvesztés, valamint a német standardnyelvi kompetencia csak utóbbi időben megfigyelhető fokozatos kiépülése okán – csak a népcsoport egy igen szűk rétegére jellemző, a túlnyomó többség esetében jelentős különbségek mutatkoznak a sikeres kommunikáció alapját képező nyelvtudást illetően, mégpedig a két autochton nyelvváltozat vonatkozásában. Ezek az eltérések – a fentebbi folyamatok szukcesszivitása miatt – leegzekletánsabban generációs léptékekben mérhetők, és több szempontból is negatívan hatnak a nyelvhasználatra (lásd 11. ábra, 130. oldal).

A korcsoportok kompetenciastruktúrájában a tertium comparationis a többségi nyelv. Ez alapvetően befolyásolja a nyelv választást: „*En nem tudok olyan jól svábul, mint anyám, ő meg nem tud jól hochdeutschul, így gyakran magyarra váltunk*.” A nyelvjárás és a német standard nyelvtudás egyenlőtlen megoszlása megnehezíti a ge-

nerációk egymás közötti német nyelvű kommunikációját – „*Die Enkel fragen nach, weil sie es nicht verstehen, in der Schule haben sie was anderes gelernt.*” / „*Az unokák visszakérdeznek, mert nem értik, az iskolában valami mást tanultak*” –, s ez szintén nagymértékben növeli a magyar nyelvre irányuló nyelvválasztást. Miután csak a 61 év felettiek rendelkeznek teljes nyelvjárási kompetenciával, jelentősen leszűkül a potenciális anyanyelvi beszédpartnerek száma – „*Umaschonscht will i' deutsch rede', i' hob khan zum rede', nur die ganz oidi Lait*” / „*Hiába akarok németül [svábul] beszélni, nincs beszélgetőpartnerem, csak a nagyon idős emberek*” –, a fiatalabb korosztályok még viszonylag magas passzív, de jóval alacsonyabb aktív nyelvjárástudása pedig gyakrabban aszimmetrikus kommunikációhoz vezet: „*Ök németül szólnak hozzám, én magyarul válaszolok.*” A „nyelvjárás-generáció” jellemző módon nem is feltételezi a 21–40 év közöttiekről a nyelvjárás tudását, s így el sem várja annak használatát: „*Mit den Nachbarn red' i' ungrisch – das sind junge Leut*” / „*A szomszédokkal magyarul beszéltek – fiatalok.*” Fontos azonban megjegyeznünk – s erre több adatközlő is utalt –, hogy a nagyszülők jelenléte pozitív irányba befolyásolja a nyelvjárás-használatot: „*Bis die Oma hier war, wurde mehr schwäbisch g'sproche*” / „*Míg a nagymama itt volt, többet beszélünk svábul*”; „*Wenn die Großeltern da sind, reden wir auch deutsch*” / „*Ha a nagyszülők itt vannak, akkor németül is beszélünk.*” A német standard nyelvváltozat hétköznapi interakciókban, noha előfeltétele, még nem természetes része a nyelvhasználati struktúrának, a megfelelő nyelvtudás többek esetében adott: „*Sie [die Enkel] können deutsch sprechen, sprechen aber nur in*

der Schule” / „*Tudnak németül [az unokák], de csak az iskolában beszélnek.*”

A két nem között nyelvátadásban és nyelvtudásban megfigyelt különbségek a nyelvhasználatban is jelentkeznek, de elsősorban a családtagokkal kapcsolatos nyelv-választásban érvényesülnek (lásd 12. ábra, 130. oldal).

A nők 16,6%-a, míg a férfiaknak csak 10,8%-a beszél közvetlen hozzátartozóival kizárólag nyelvjárásban. A nők mind család-, mind pedig nyilvános nyelvhasználatukban gyakrabban használják mindkét nyelvet, a férfiak közül csak 4,5%-kal, illetve 9,2%-kal többen választják a magyart.

4.2.4. ATTITÜDÖK

A nyelvi attitűdök – noha mint szubjektív adatok viszonylag későn, az 1960-as évektől kezdve nyernek polgárjogot a nyelvészeti kutatásokban – jelentősen befolyásolják a nyelvhagyományozást és nyelvmegtartást. Nyelvek, nyelvváltozatok – „ingroup” és/ vagy „outgroup” általi – pozitív megítélése a nyelvmegtartás irányába hat, a hozzájuk kapcsolódó negatív vélemények viszont meghatározó szerepet játszhatnak a nyelvviszaszorulásban és nyelvvesztésben. Kérdőívünkben az adatközlők négy szempont alapján értékelték a három nyelvet, egyrészt a nyelvjárást a német standard nyelvváltozattal, másrészt a német nyelvet a többségi nyelvvvel összevetve (lásd 13. ábra, 131. oldal).

A két autochton nyelvváltozat közül a nyelvjárást az adatközlők 55,7%-a sebbnek tartja, sőt 75,7%-a jobban is kedveli, mint a standard nyelvváltozatot, melynek vonatkozó értékei csak 35,7%-ot, illetve 18,6%-ot

tesznek ki. A nehézségi fok (57,2% vs. 34,4%) és különösen a hasznosság (81,4% vs. 12,9%) mint értékelési kritériumok esetében azonban épp ellentétesek a preferenciák. Ezek alapján a tarjáni német közösség attitűdje a dialektus irányába emocionális-affektív, míg az azonnyelvi standardváltozat irányába instrumentális. Bár utóbbi nyelvváltozatot 28,4%-kal többen tartják nehéznek – főként az idős generáció és részben a középső korcsoport alacsonyabb végzettségű tagjai –, a nyelvjárással szembeni jelentős előnyei felülmúlják a látszanak az ahhoz való pozitív érzelmi viszonyulást. Más opciós megoszlásokat mutatnak a válaszok a magyar és a német nyelv viszonylatában (lásd 14. ábra, 131. oldal).

Szembeötlő, de – lévén szó kisebbségről – ugyanakkor logikus is, hogy a mindkét nyelvet egyformán preferáló válaszok itt sokkal nagyobb százalékban jelentkeznek. Noha a német nyelvet 12,8%-kal többen tartják szépnek, mint a magyart, az adatközlők 41,4%-a nem tesz különbséget a két nyelv között. Hasznosság tekintetében – a „mindkettő” opció 20,4%-os aránya mellett – 11,6% az eltérés a német nyelv javára. Ehhez a kérdéshez gyakran fűztek kommentárokat az adatközlők: voltak, akik nemzetközi konvertálhatósága miatt voksoltak a német nyelvre, de voltak olyanok is, akik azzal érveltek: „*Mert Magyarországon élünk, így nekünk a magyar a hasznosabb.*” Nehézségi fokukat illetően tér el a legjobban – 30,9%-kal – a két nyelv megítélése; ez – a nyelvtudásra vonatkozó adatok ismeretében – nem meglepő: „*Nekem a német [nehezebb], mert magyarul tudok*”; „*Deutsch ist schwerer für mich, weil ich's net gelernt hab'*”; „*nekem a német a nehezebb, mert azt nem tanultam.*” A nyelvtudás

döntő szerepet játszott az utolsó kérdésre adott válaszokban is: a magyar nyelvet kétszer annyian szeretik jobban, mint a németet, mert – mint azt sokan elmondták – magasabb szinten beszélnek. A két nyelv között dönteni nem tudók aránya azonban itt is jelentős, 38,6%.

5. Nyelvmegtartás, nyelvelénkítés

Az 1945-től datálható rapid lefolyású, ezért mára igen előrehaladott nyelvcsere célzott és szisztematikus ellentételezésére a politikai rendszerváltás adott új kereteket és jogi garanciákat. A megváltozott törvényi háttér nemcsak a kisebbségi érdekképviseleti, oktatási-nevelési, egyesületi és intézményi hálózat fokozatos kiépülését hozza magával, de a növekvő önszerveződés és öntudatosodás a negatív történelmi tapasztalatokon alapuló régi féltelmek oldásához, az identitás nyíltabb megvallásához, az anyanyelv szabadabb használatához is vezet. Ugyanakkor pozitív változások álltak be az anyaországokkal való kapcsolattartás lehetőségeiben, ezek nyelvi hozadéka egyrészt az anyanyelv használati gyakoriságának növekedésében, másrészt pedig az anyanyelv standard, illetve részben nonstandard változatainak jobb megismerésében jelentkezik. Ez utóbbihoz jelentősen hozzájárulnak a '90-es évek közepe óta Magyarországon is fogható külföldi német nyelvű tévécsatornák is (vö. Erb/Knipp 1995). A tarjáni német közösség is él az új lehetőségekkel: új hagyományörző egyesületek és klubok alakulnak, az általános iskola – magasabb nyelvtudást garantálva a 6–14 éves korosztálynak – 1986-tól kéttannyelvű, ezen kívül honismereti szakkörrel és német nyelvű színjátszó körrel rendel-

kezik. A 2001. évi népszámlálás adatai a megelőző censzusokhoz képest – épp úgy, mint országos szinten – a kisebbséghez való tartozás nagyobb arányban, bár a felkinált kategóriák szerint különböző mértékben történő megvállását mutatják:

össztlakosság	2812
német nemzetiségű	608 (21,6%)
német anyanyelvű	332 (11,8%)
német kulturális értékekhez és hagyományokhoz kötődő	652 (23%)
német nyelvet családi, baráti körben használó	509 (18%)

A bővülő anyaországi kapcsolatokat jelzi, hogy a település 1991-ben a hesseni Stauffenberggel, 1999-ben pedig a bajorországi Kirchberggel kötött partneri egyezményt, ezek keretében rendszeresek és gyakoriak a kölcsönös látogatások és közös programok. A határok átjárhatóvá válásával a német nyelvterületen akár hosszabb ideig való tartózkodás ma már nem számít kurióznak, de szélesedett az 1990 előtt szinte csak a rokonlátogatásra korlátozódó utazási célok spektruma is (*lásd 15., 16. ábra, 132. oldal*).

A kisebbségi nyelv, kultúra és identitás megőrzésének feltételrendszere tehát az utóbbi másfél évtizedben egyértelműen pozitív irányba változott. Mindezek ellenére joggal merül fel a kérdés, hogy a nyelvvesztés – tekintettel jelentősen előrehaladott stádiumára – revitalizáció révén visszafordítható-e, vagy – szerényebb, de nem elégséges célkitűzésként – megállítható-e legalább, és ha igen, akkor milyen stratégiák és eszköztár segítségével. Miután a magyarországi németeknél a nyelvcseré mellett nyelvvaltozatosere is zajlik, a nyelvmegtartás problé-

májának van még egy másik vetülete is. Mely nyelvváltozat(ok)ra irányuljon a nyelvélénkítés: a nyelvjárásra, a német standard-változatra? Vagy esetleg – és természetesen ez lenne a legideálisabb megoldás – mindkettőre?

Ezen összetett, egymással is összefüggő kérdések megválaszolásánál szükségszerűen a realitásokból, azaz a jelenlegi nyelvvállapotból, valamint az azt aktuálisan alakító tendenciákból kell kiindulnunk. Maguk a magyarországi németek is igen szkeptikusak, sőt rezignáltak a nyelvjárás jövőjét illetően. Nem képeznek kivételt ez alól még azok sem, akik a népcsoport megmaradásában igen elkötelezettek, és a dialektust is anyanyelvi szinten beszélik. Hozzá kell sajnos tennünk: nem minden ok nélkül. A nyelvhasználat és a nyelvtudás kvantitatív és kvalitatív mutatóinak drasztikus csökkenése, a jelentős strukturális és funkcionális nyelvjárásvesztés, a nyelv(járás)felejtés, az alacsony hasznosíthatóság – ezek azok a negatív ténymegállapítások, melyek ellenében kellene hatni. A pozitív oldalon csak a magas emocionális kötődés áll. A nyelvátadás, a nyelvtudás, a nyelvhasználat és a nyelvi attitűdök témakörében kapott adatközlői válaszok, a (nyelv)történeti háttér, valamint a vonatkozó szociolingvisztikai szakirodalom alapján a nyelvjárás megőrzése, illetve élénkítése két, sorrendiségükben nem felcserélhető fő lépésben történhet. A végső cél természetesen egy státusorientált nyelvtervezés, nyelvélénkítés segítségével a nyelvjárás funkcióinak bővítése, használati gyakoriságának fokozása. Ehhez azonban csak a korpuszorientált belső nyelvfejlesztésen keresztül vezet az út, hiszen a nyelvjárások mai állapotukban – megcsökevényesedett, és jobb híján magyar lexikális integrátumokkal „fel-

hígitott” szókincsük miatt – már a leghétköznapibb szituációk és beszéd témák esetében sem teljesítőképesek. A megoly helytálló elméletek azonban mit sem érnek, ha gyakorlati megvalósításuk jelentős akadályokba ütközik, vagy csak legoptimálisabb konstellációk mellett lehetséges. A belső nyelvfejllesztés révén ugyan minden bizonnyal megnőne a nyelvjárások attraktivitása, ami funkcióbővülést is eredményezhetne, kérdés azonban: hol, mikor, kinek a közvetítésével, milyen formában épüljenek/épülhetnek be ezek a nyelvelemek a beszélők kompetenciájába? Ha ennek letéteményesei – egyik lehetséges megoldásként – a családok, illetve elsősorban a szülők lennének, az – nyelvjárás tudás mellett – egyrészt nagyfokú tudatosságot, erre irányuló akaratot, és nem utolsósorban forrásként a hierarchiában a nyelvjárás felett álló azonnyelvi változatok megfelelő ismeretét, valamint az új elemek formai-grammatikai beágyazására vonatkozó konszenzus meglétét is feltételeznék. A másik lehetséges közvetítő a kisebbségi oktatási-nevelési intézményrendszer lehetne. Ez az iskolákban és óvodákban dolgozó pedagógusok elméleti és gyakorlati továbbképzéséhez – és részben szemléletváltásához –, az oktatási tartalmak és követelmények ez irányú részbeni módosításához, valamint nyelvjárás-csoportonként megfelelő oktatási segédanyagok kidolgozásához kötött. A koncepció kétségtelen pozitívuma volna, hogy a nyelvjárás intézményi keretek közé való beemelése növelné annak presztízsét is, és ezen kívül lehetővé tenné később is alkalmazható produktív nyelvfejllesztési stratégiák elsajátítását. Mindez nagyfokú többletismertet, flexibilitást és nyitottságot is követelne a pedagógusoktól, különösen a középiskolákban, ahol a nagyobb beiskolázási terület

miatt – szemben az általános iskolákkal – különböző nyelvjárási háttérrel rendelkeznek a tanulók. Nem véletlen azonban e két lehetséges modell esetében a feltételes mód használata. A korpuszfejlesztés ugyanis előfeltételezi a nyelvjárás tudást. Koruknál fogva sem a jelenleg óvodás- és iskoláskorú gyermekek szülei, sem pedig az ezekben az intézményekben dolgozó pedagógusok túlnyomó többsége nem rendelkezik megfelelő nyelvjárási kompetenciával. A nagyszülői generáció(k) nevelésbe történő nagyobb mértékű bevonása adataink alapján is a nyelvjárás tudás szintjének emelkedését eredményezhetné, de ennek némileg határt szab, hogy általában csak két generáció – szülők és gyerekek – él egy fedél alatt. És végül a talán legfontosabb szempont, melyet fentebb már részben érintettünk: az érintett közösség akaratát, valamint a folyamatban való tudatos és tevételes részvétele nélkül nyelvi revitalizáció – sem státus-, sem korpuszorientált – nem mehet végbe. Az interjúk során nyitott kérdés formájában azt is megkérdeztük adatközlőinktől, hogy szerintük mit kellene a nyelvmegmaradás érdekében tenni. A hetvenből mindösszesen hárman vélték úgy, hogy többet vagy kizárólag a nyelvjárás kellene a gyerekekkel használni, a fennmaradó 67 megkérdezett szinte egyöntetűen a több iskolai németórán látta a megoldást – tegyük hozzá: delegálta is egyszersmind a nyelvhagyományozást egyértelműen az oktatási intézményekhez, és tette ugyanakkor világossá preferenciáit a nyelvjárás vs. standardváltozat kérdésben.

Nézzük meg, hogy állnak ez utóbbi nyelvváltozat élénkítési lehetőségei! A nyelvjárással összevetve itt némileg egyszerűbbnek látszik a képlet: korpuszfejlesztésre ez esetben természetesen nincs szükség, státus-

és funkcióbővítésre azonban igen. Tekintettel a nyelvtudás vonatkozó adataira, melyek szerint még az úgynevezett „standardgeneráció” is csak közepes szinten beszéli ezt a nyelvváltozatot, ez csak a nyelvi kompetencia fejlesztésével érhető el. Erre ma már az iskolai oktatás meghatározó szerepe mellett több lehetőség is kínálkozik, s ezeket – mint arra fentebb utaltunk – a tarjaniak ki is használják. A megkérdezettek abszolút többségének standardnyelv tudása – saját bevallás szerint – az utóbbi időben pozitívan változott, ennek okai között a legtöbben a külföldi német nyelvű TV-csatornákat, az anyaországokból érkező jelentős számú német vendéget, illetve a német nyelvterületen való gyakoribb tartózkodást említették. Nem képeznek kivételt ez alól a nyelvtudásukban legbizonytalanabb 61 év feletti generáció tagjai sem, akik szinte kivétel nélkül legalább passzív nyelvkompetenciájuk növekedéséről számoltak be. A német standard nyelvváltozatnak jelentős – talán behozhatatlan – előnyei vannak a dialektussal szemben, s hogy ennek az adatközlők is tudatában vannak, azt nemcsak egyes kérdésekre adott válaszaik, de a hozzájuk fűzött gyakori magyarázatok és kommentárok is jelzik: túlregionális, teljesen kiépített szóban és írásban, magas presztízzsel bír, jól hasznosítható a hazai és nemzetközi munkaerőpiacon. Nem elhanyagolható hátránya azonban, hogy miután „idegen nyelv-jellegét” („*Fremd-Muttersprache*”) különbözteti – elsősorban (nyelv)történeti és pedagógiai-módszertani – okokból kifolyólag részben mind a mai napig megőrizte, hétköznapi interakciókban történő természetes használata egyelőre – gyakran demonstratív céllal is – főként elkötelezett, általában értelmiségi körökre jellemző. A német standardváltozat elsajátítá-

sának nyelvjárástól eltérő – irányított vs. természetes – módja azonban nem csak a használati gyakoriságra van kihatással, de jelentős elmozdulást eredményez a nyelvnek identitásában betöltött szerepében is. Alábbi grafikon egyértelműen jelzi, hogy az idős generációtól a fiatalig jelentősen csökken a magukat elsősorban anyanyelvükön keresztül németként definiálók száma, s utal egyben arra is, hogy a standardváltozat ezt a funkciót még nem tudta átvenni a nyelvjárástól (*lásd 17. ábra, 133. oldal*).

Minőségi változás ezekben a kérdésekben elsősorban akkor várható, ha a megbízható aktív kompetenciával rendelkező következő potenciális szülő-generáció megszerzett magas szintű nyelvtudását nemcsak egyéni szakmai boldogulása érdekében használja, hanem gyermekeit is tudatosan ezen a nyelven szocializálja.

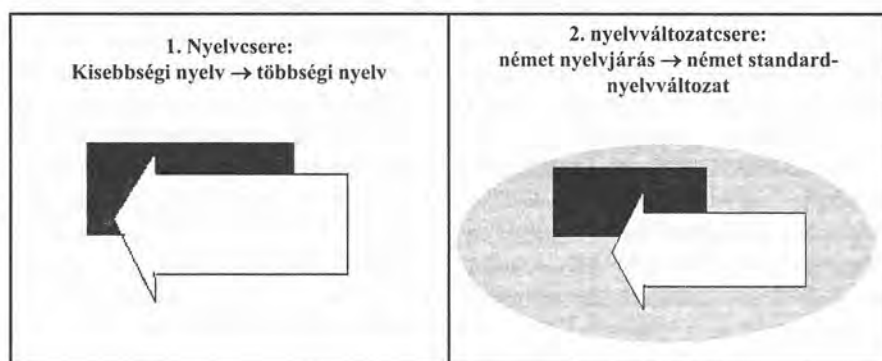
A nyelv(változat)fejlesztés két lehetséges iránya kapcsán eddig megfogalmazottak az alábbi következtetéseket engedik meg. Mivel egyrészt strukturális és funkcionális előnyei miatt – és tegyük hozzá: sajnos részben kényelmi szempontokból kifolyólag – a népcsoport túlnyomó többsége is a standard nyelvváltozatot preferálja a dialektussal szemben, másrészt mivel a nyelvélénkítésnek „csak” a státusbővítésre kell kiterjednie, eredményesebbnek látszanak a standard nyelvváltozat fejlesztésére tett erőfeszítések. A nyelvjárások revitalizációjának esélye a tények ismeretében sokkal kisebb, e nélkül pedig kihalásuk igen rövid időhatárral prognosztizálható, így a nyelvi különállóság és a nyelvmegmaradás szempontjából még fontosabb az emelkedettebb autochton nyelvváltozat sikeres beépülése a beszélők kompetenciastruktúrájába. A legideálisabb a mindkét nyelvváltozatra irányuló fejlesztés.

tés lenne, a zárt német nyelvterülethez hasonló diglossziát megcélozva (privát vs. nyilvános nyelvhasználat). Kétségtelen előnyei közé tartozna, hogy lehetőséget biztosítana a kölcsönös visszacsatolásra, mivel azonban a már az egyes nyelvváltozatok esetében is igen összetett feltételrendszerek és szükséges cselekvési programok tulajdonképpen összeadódának – sőt emellett szinkronizációjukra is megoldásokat kellene találni –, kivitelezésére nem sok esély mutatkozik.

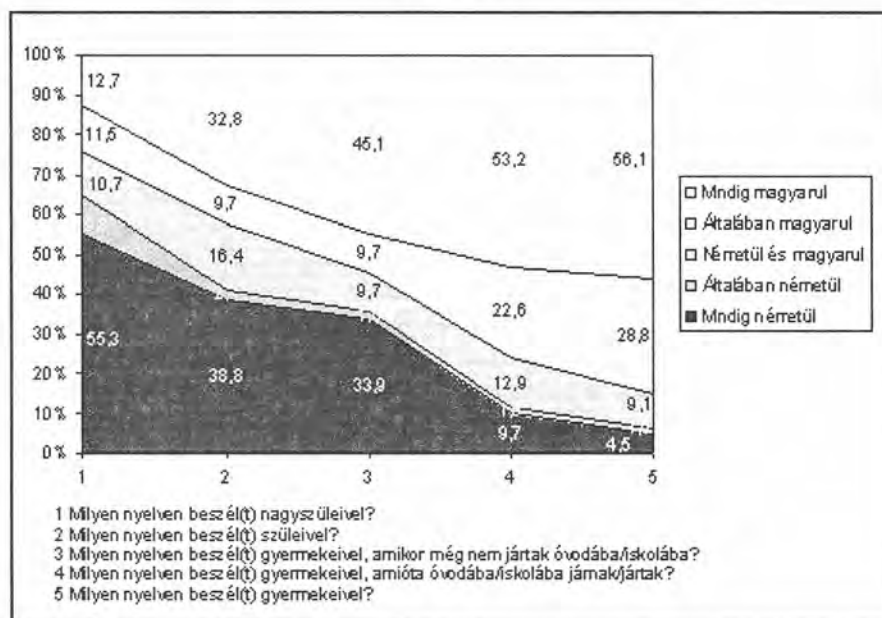
És végzetül egy személyes megjegyzés: a szociolingvisztika egyik jellemző munkamódszere a hipotézisek felállítása, prognózisok megfogalmazása. A kutatók természetesen mindig arra törekcsenek, hogy ezek vagy az adatelemzés során, vagy – folyamatjelleggel bíró problémák, illetve abszolút időben zajló vizsgálatok esetében – később, de verifikálódjanak. A magam részéről mindezekkel ellentétben azt kívánom: bárcsak bizonyulnának hamisnak a nyelvjárással kapcsolatos hipotéziseim!

* * *

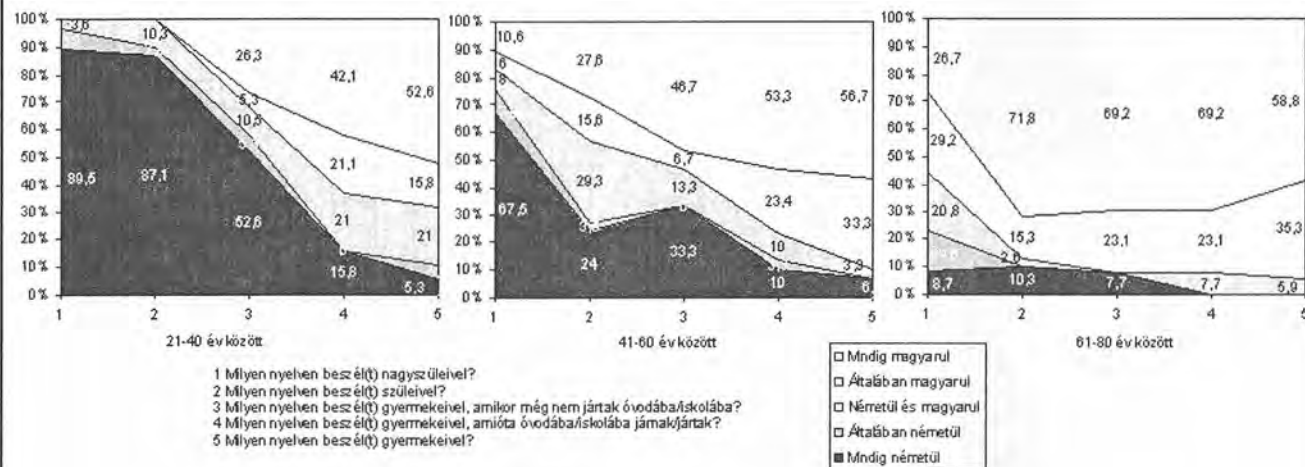
1. ábra

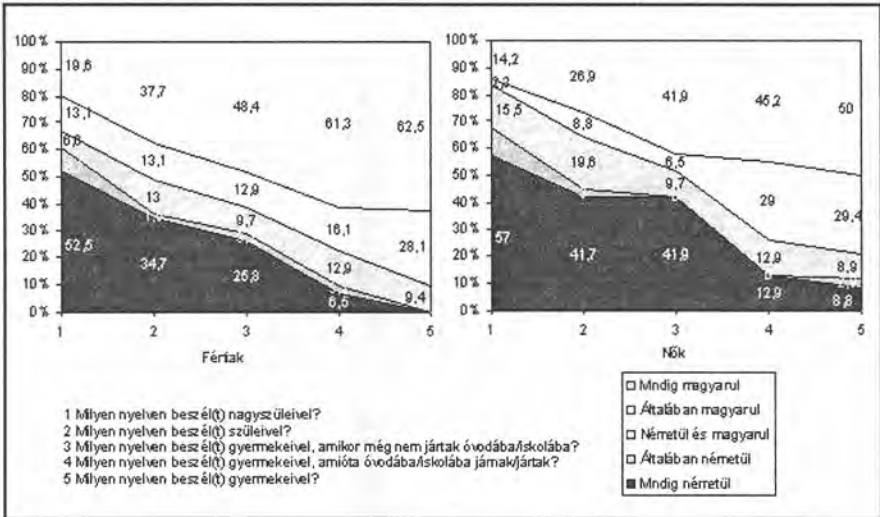
2. ábra

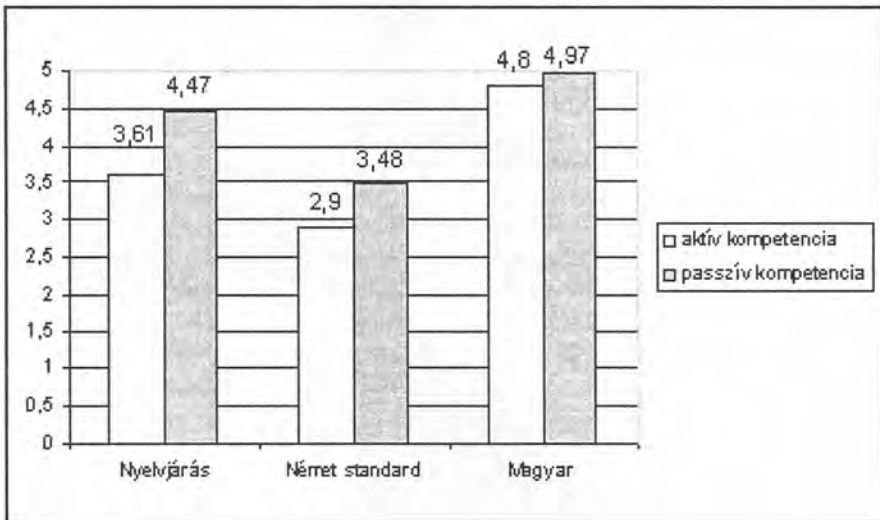
3. ábra

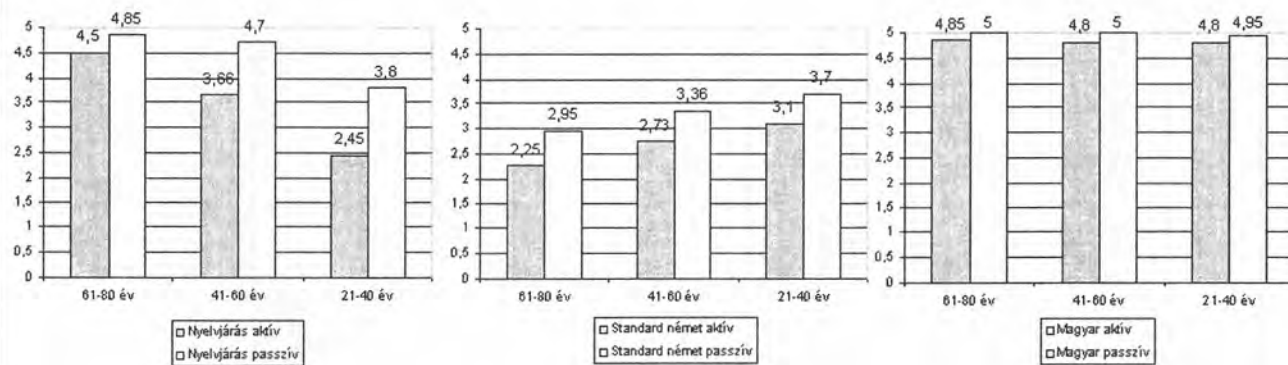
4. ábra

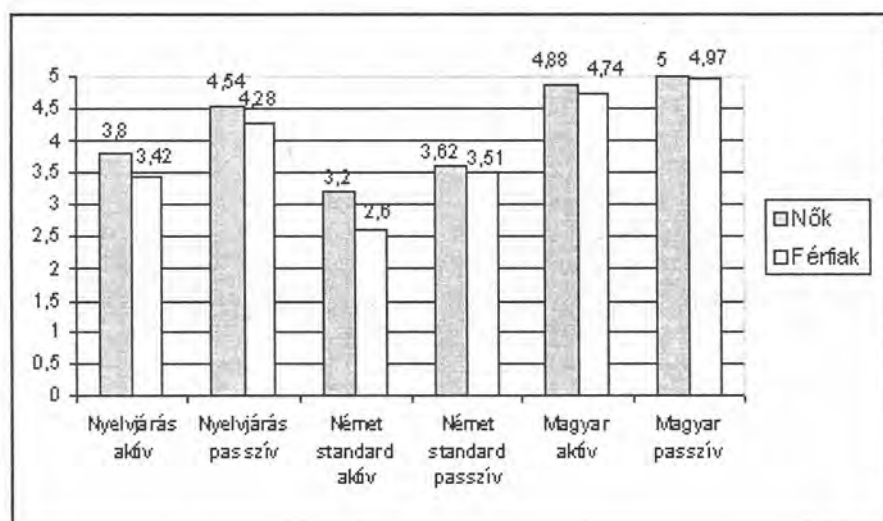
5. ábra

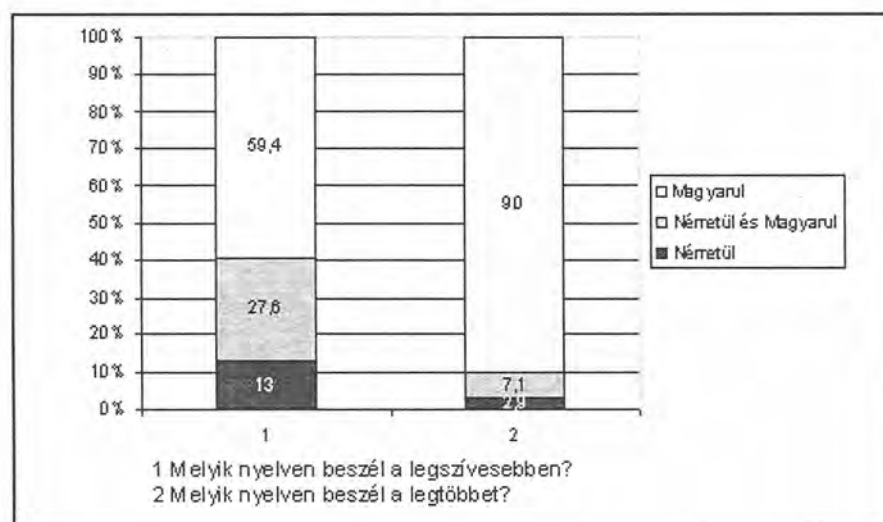
6. ábra

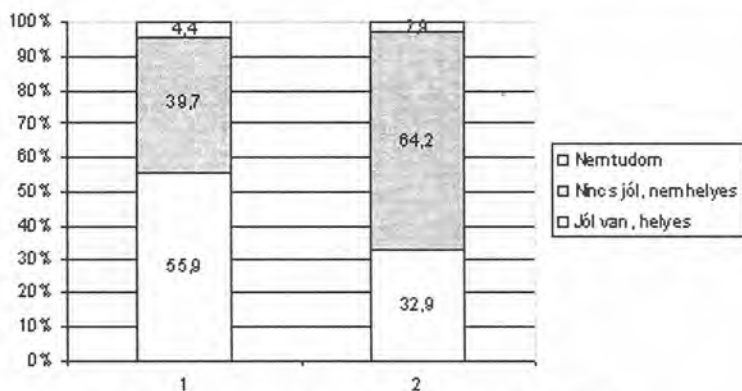
7. ábra

8. ábra

9. ábra

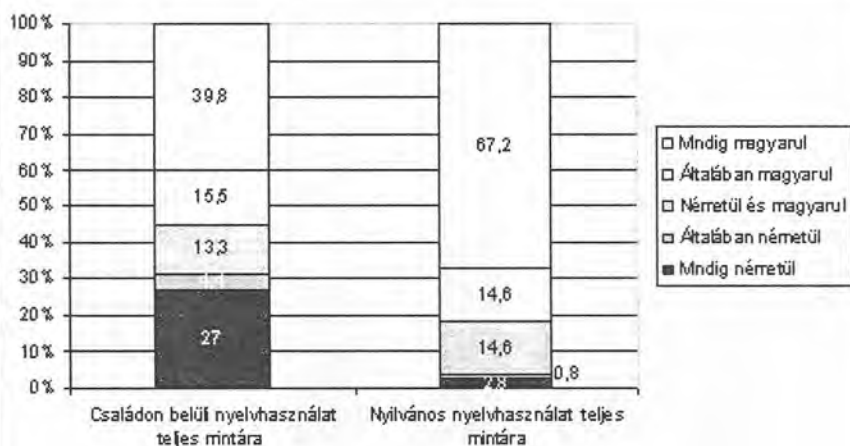

1 Van, aki ha németül beszél, egy-két magyar szót is használ német beszédében.

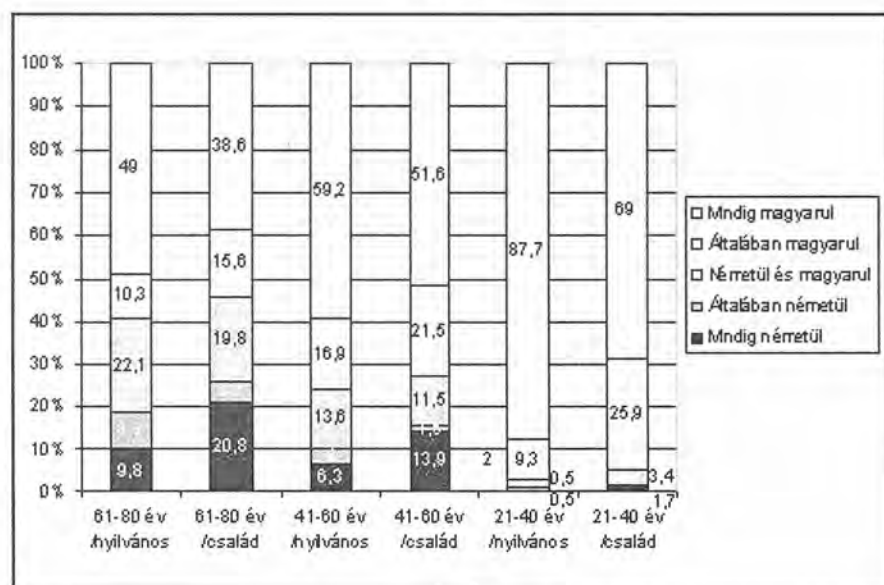
Mí a véleménye erről?

2 Van, aki sok magyar szót kever német beszédébe. Mí a véleménye erről

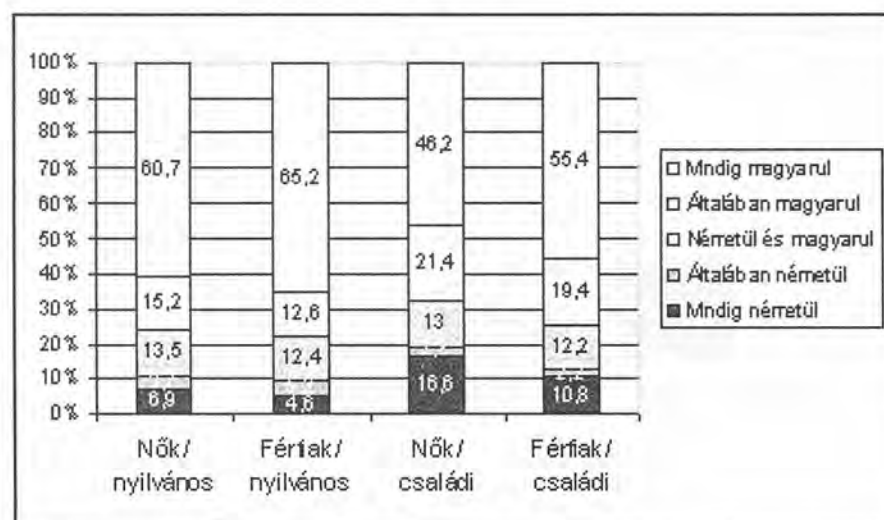
10. ábra

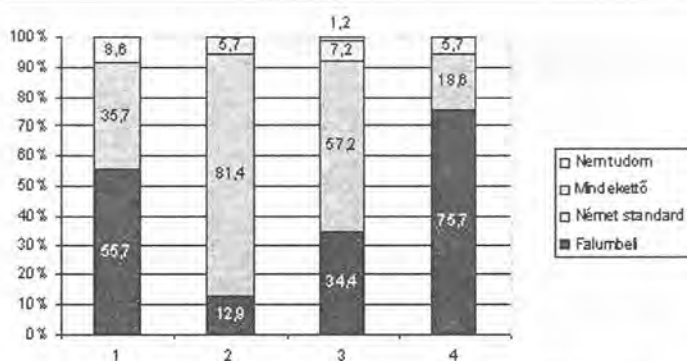
11. ábra

12. ábra

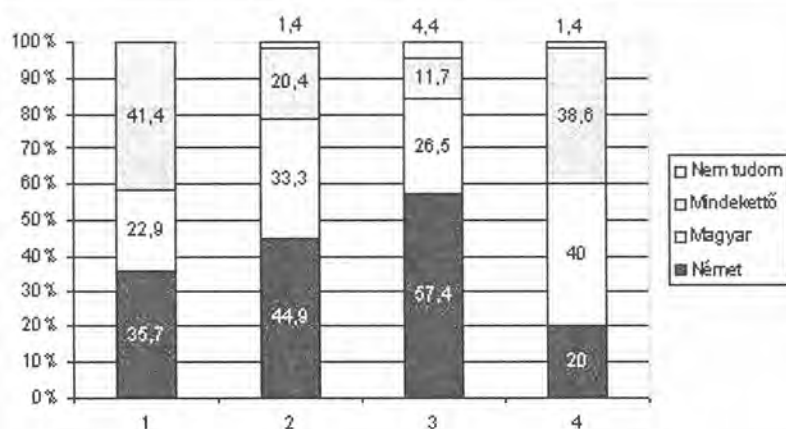

13. ábra

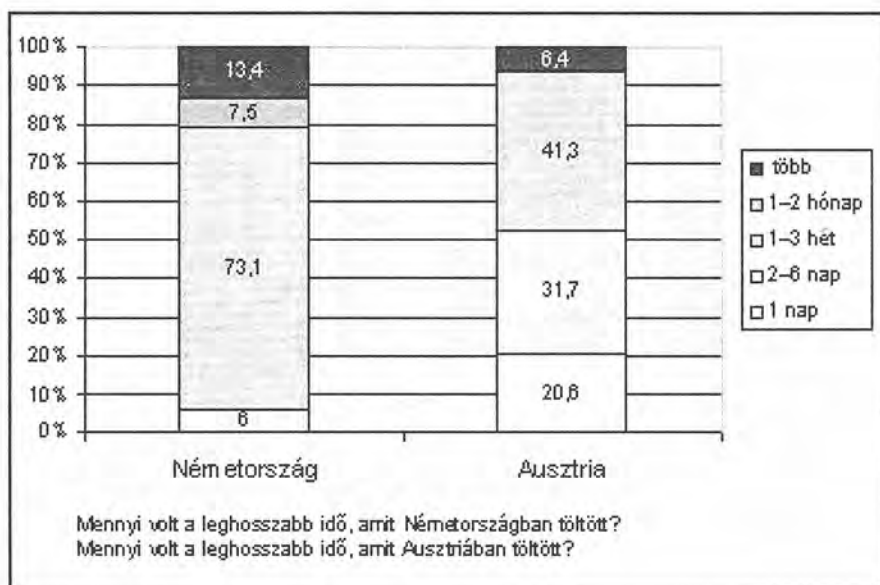
1. Ön szerint melyik a szebb nyelv, a faluban beszélt német vagy a német irodalmi nyelv (Hochdeutsch)?
2. Ön szerint melyik a hasznosabb nyelv, a faluban beszélt német vagy a német irodalmi nyelv (Hochdeutsch)?
3. Ön szerint melyik a nehezebb nyelv, a faluban beszélt német vagy a német irodalmi nyelv (Hochdeutsch)?
4. Ön melyiket szereti jobban, a faluban beszélt németet vagy a német irodalmi nyelvet (Hochdeutsch)?

14. ábra

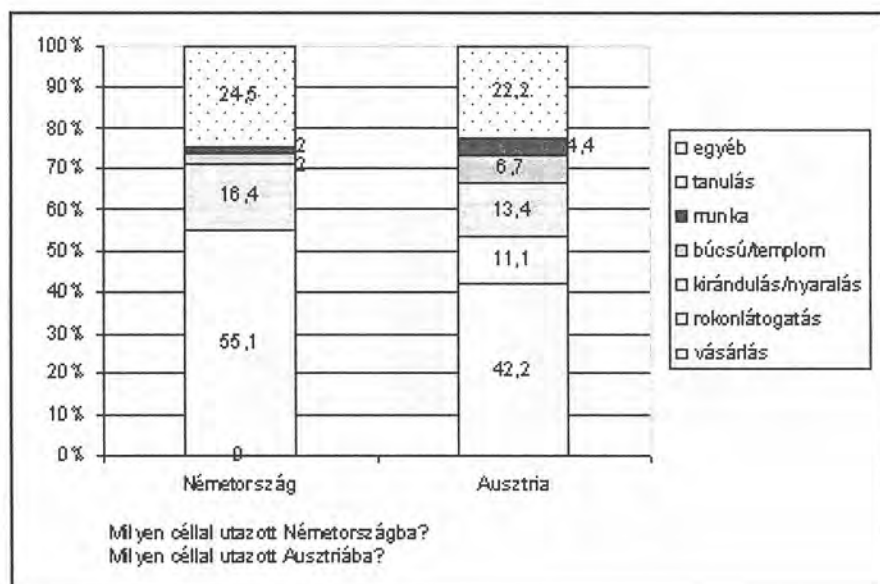

1. Ön szerint melyik a szebb nyelv, a német vagy a magyar?
2. Ön szerint melyik a hasznosabb nyelv, a német vagy a magyar?
3. Ön szerint melyik a nehezebb nyelv, a német vagy a magyar?
4. Melyiket szereti jobban, a német vagy a magyar nyelvet?

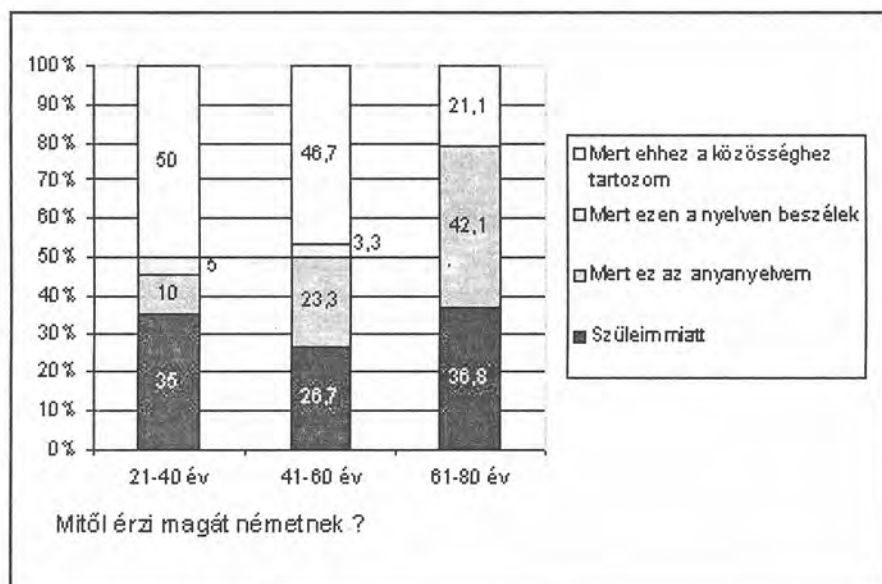
15. ábra

16. ábra

17. ábra

* * *

JEGYZETEK

¹ A nyelvcsere és a nyelvetesztés folyamatának utóbbi évtizedekben való felgyorsulása okán ugyanakkor a klasszikus nyelvjáráisleírásoknak fontos, „leletmentő” szerepük van.

² A vizsgált kisebbségek: a német, a román, a szlovák, a szerb, a roma és a horvát.

³ NKFP 5/126/2001

⁴ A hazai németeket Tarján mellett a Baranya megyei Bóly reprezentálta. Itt jegyezzük meg, hogy noha adatbázisunk a tarjáni német közösségre vonatkozik, nem csak egy szigorúan vett esettanulmány elkészítése volt a célunk. A kutatás alapelvének megfelelően minden esetben arra törekszünk, hogy a vizsgált problémákat és folyamatokat a kapott konkrét vizsgálati eredmények tükrében az egész népcsoport szintjén fogalmazzuk meg.

⁵ Tarjánban a terepmunka 2003. októbere és 2004. áprilisa között folyt.

⁶ E fejezet megírásánál adatközlőim elbeszélésein kívül nagymértékben támaszkodtam a következő falutörténeti munkákra: Treszl, Anton (1997). *Tarjan: Ein ungarndeutsches Dorf und seine Umgebung*; Mikonya József (1992). *Tarjáni krónika. Tarján község a történelem tükrében*. Utóbbi kötet szerzőjének valamint Klinger Lőrincének, a helyi Győri Sándor Általános Iskola nyugalmazott igazgatójának sokrétű segítségükért külön köszönettel is tartozom: *Vergelt's Gott!*

⁷ Az egyes településeken belüli nyelvi kiegyenlítődési folyamat („Ausgleich erster Stufe”) a következő fel- és középnémet nyelvjárásokat eredményezte: dél-bajor, valamint dunai-bajor *-ua-* és *-ui-* nyelvjárások, sváb, alemann, keleti-frank és rajnai-frank nyelvjárások. Ezeken kívül találhatunk még ún. „keverék-nyelvjárás”-okat, ide azokat soroljuk, melyek két, genetikailag különböző nyelvjárás sajátos keveredéséből jöttek létre, s mindkét nyelvjárás jegyeit magukon viselik (ilyen például Csolnok/Scholnok, Zebegény/Sebegin, Nagymaros/Großmarosch, Kismaros/Kleinmarosch, Donabogdány/Bogdan nyelvjárása, ahol rajnai-frank – azaz középnémet – elemek vegyülnek dunai-bajorokkal – felnémetekkel).

⁸ A helyi német nyelvjárások genetikai arányának függvényében valószínűsíthető egy bajor-osztrák és egy rajnai-frank – hesseni jellegű köznyelv használata.

⁹ A kontaktológiai és szociolingvisztikai szakirodalom nem egységes a terminológia vonatkozásában. Lanstyák (2002: 89) pl. különbséget tesz a *nyelvvisszaszorulás* és annak végső szakasza, a *nyelvcsere* között.

¹⁰ Ehhez minden bizonnyal hozzájárult az ún. – Budavidék településein igen elterjedt – „cseregyerek-rendszer” is, melynek keretében német szülők (is) tudatosan törekedtek arra, hogy gyermekeik el-sajátítsák a többségi nyelvet (vö. Andrásfalvy 1978). Budakeszi vonatkozásában Eszterle M. Edit szöveg érdekes adalékokkal: „A falu népe eredetileg földműveléssel, főleg pedig szőlőtermesztéssel foglalkozott. Ez a helyzet a múlt század közepéig nem változott s addig a fővárossal való közlekedés is jelentéktelen volt. De Budapest iparának fejlődése mind nagyobb vonzerőt gyakorolt a környék lakosságára; a nagyobb kereseti lehetőség nem egy kisgazdát késztetett arra, hogy foglalkozást cseréljen. Így aztán a község számottevő munkaejét lassankint [sic!] a gyárak és különböző vállalatok foglalták le. Ma már a falu népe csekély kivétellel iparos. Naponkint [sic!] száz számra keresik fel a fővárost s így érintkezésbe kerülnek magyar anyanyelvűekkel, úgy, hogy a magyar nyelv mindig nagyobb befolyást gyakorol nyik.-ra [nyelvjárásukra]. Ehhez járul, hogy a főváros közönsége a nyári hónapokban szívesen fölkeresi Budakeszit, mint gyönyörű fekvésű, közeli üdülőhelyet. Ezen az úton, vagyis a fővárosnak hatására, a magyar nyelv inkább csak a felnőttek körében terjed, a gyermekek pedig az iskolában sajátítják el, mert néhány évtized óta magyar nyelven folyik a tanítás. Így aztán Budakeszin úgyszólván mindenki beszél magyarul is.” (Eszterle 1929: 65)

¹¹ Így a budavidéki településeken, vagy pl. a Szabolcs-Szatmár megyei diaszpórákban, Mérken és Vállajon ma már csak a legidősebb generáció rendelkezik nyelvjárási kompetenciával,

¹² Az adatközlőktől származó idézeteket mindig azon a nyelven/nyelvváltozaton közlöm, amelyen elhangzottak. Magyar nyelvű fordításra a németül, illetve a nyelvjárásban megfogalmazott adatközlői vélemények esetében kerül sor.

¹³ Itt jegyeznénk meg, hogy egyrészt a nyelvjárások, másrészt a standard nyelvváltozat és a nyelvjárások között a német nyelvben sokkal jelentősebbek – és ebből következően értési nehézségeket is okoznak – a strukturális különbségek, mint a magyar nyelvben.

¹⁴ Lanstyák Miklós (2002: 89) pl. ennek alapján tesz különbséget a *nyelvvessztés* és a *nyelvcseré* – mint annak végső stádiuma – között.

¹⁵ Jespersen (1925). 225.

¹⁶ Mattheier (1980). 34.

¹⁷ Uo. 35.

¹⁸ A nyelvjárási és magyar nyelvi elemekből álló keveréknyelv mellett egyéb, a három nyelv egymásra hatásából eredő kontaktjelenségek, sőt „kontakt-változatok” használata is megfigyelhető a hazai német közösségekben: a nyelvjárási kompetenciával még rendelkezők, a standard nyelvtudásukban azonban bizonytalanabbak ez utóbbi nyelvváltozatba gyakran kevernek dialektalizmusokat, hiperkorrekt formákat, illetve magyar nyelvből vett tükörfordításokat. Sporadikusabban ugyan, de megfigyelhető ugyanez a nyelvjárás vonatkozásában is, melynek megnevezési hiányosságait bizonyos beszélői körök standard, illetve tükörfordított magyar formák beillesztésével pótolják.

FELHASZNÁLT IRODALOM (VÁLOGATÁS)

- Andrásfalvy Bertalan (1978). Die Arbeitsbeziehungen zwischen ungarischen und deutschen Dörfern in der Umgebung von Budapest. In: Weber-Kellermann, Ingeborg (Hg.), *Zur Interethnik. Donaueschwanen, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. 301–315. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Bartha Csilla (1999). *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bindorffer Györgyi (2001). *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Duna-bogdányban*. Budapest: Új Mandátum–MTA Kisebbségkutató. Int.
- Borbély Anna (2001). *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest: MTA Nyelvtud. Int.
- Erb, Maria–Knipf, Elisabeth (2000). Selbstreflexionen zum Ortsdialekt in den deutschen Ortschaften im Ofner Bergland (Ungarn). In: Greule, A.–Scheuerer, F. X.–Zehetner, L., *Vom Sturz der Diphthonge. Beiträge zur 7. Arbeitstagung für bayerisch-österreichische Dialektologie in Regensburg, 1998*. [Tübinger Beiträge zur Linguistik 450]. 217–229. Tübingen.
- Erb Mária – Knipf Erzsébet (2001). A magyarországi német kisebbség nyelve és nyelvhasználata az ezredfordulón. In: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által rendezett országos kisebbségkutató konferencia előadásairól* [Kisebbségek Kelet-Közép-Európában 5]. 311–328. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Erb, Maria–Knipf, Elisabeth (2003). Überlegungen zu den Sprachfunktionen bei Sprachinselminderheiten. In: Manherz, K. (szerk.), *Gedenktagung zu Ehren von Claus Jürgen Hutterer und Karl Mollay am 24. November 2000* [= *Budapester Beiträge zur Germanistik* 38]. 77–87. Budapest: ELTE Germanistisches Institut.
- Eszterle M. Edit (1929). *A budaörsi német nyelvjárás hangtana*. Budapest.

- Gerner, Zsuzsanna (2003). *Sprache und Identität in Nadasch/Mecseknádasd. Eine empirische Untersuchung zur Sprachkontaktsituation und Identitätsbildung in der ungarndeutschen Gemeinde Nadasch* [= Ungarndeutsches Archiv 7]. Budapest.
- Hamers, Josiane F.–Blanc, Michael, H. A. (1989). *Bilingualität und Bilingualismus*. Cambridge.
- Heuwagen, Marianne (1974). *Die Verbreitung des Dialektes in der Bundesrepublik Deutschland*. Bonn (Kézirat)
- Hutterer, C. J. (1991). Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. In: Hutterer, C. J. *Aufsätze zur deutschen Dialektologie* [= Ungarndeutsche Studien 6.], 313–344. Budapest.
- Jespersen, Otto (1925). *Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung*. Heidelberg.
- Knipf, Elisabeth–Erb, Maria (1995). Die Rolle der deutschsprachigen Massenmedien bei den Ungarndeutschen. In: Manherz, Karl (Hg.). *Ungarndeutsche Studien. Bd. 12.* 28–36. Budapest.
- Lanstyák Miklós (2002). A nyelvérintkezés szakszókincséről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből. In: Gyurgyik L.–Kocsis A. (szerk.). *Társadalom – tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport Műhelyéből.* 73–95. Pozsony.
- Mattheier, Klaus Jochen (1980). *Pragmatik und Soziologie der Dialekte. Einführung in die kommunikative Dialektologie des Deutschen* [= Uni-Taschenbücher 994]. Heidelberg.
- Mikonya József (1992). *Tarjáni krónika. Tarján község a történelem tükrében*. Esztergom.
- Seewann, Gerhard (Hg.) (1992). *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. München: Oldenbourg.
- Seewann, Gerhard (2000). *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest: Osiris.
- Treszl, Anton (1996). *Tarian/Tarján – Ein ungarndeutsches Dorf und seine Umgebung im Komitat Komorn-Gran.*

MIGRÁCIÓ ÉS MODERNIZÁCIÓ

A MAGYARORSZÁGI NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK
TÁRSADALMI-GAZDASÁGI JELLEMZŐI

Bevezető

Az európai integráció folyamata két alapvető változással jár: egyrészt szabadabbá válik az emberek, eszmék, javak mozgása az Unión belül, másrészt sokszínűbbé válik, többféle rendezőelv alapján strukturálódik a társadalom.

Mindkét momentum hordoz potenciális előnyöket a kisebbségek tagjai számára.

A mobilitás tekintetében egyrészt kevésbé lesznek rabjai a nemzetállami kizárólagosságnak, a „modern jobbágyság” alól felszabadulva választhatnak: szülőföldjük vagy nemzeti közösségük többségi helyzete jelent-e számukra nagyobb értéket, kedvezőbb életfeltételeket. Másrészt hozzájuk is könnyebben jutnak el a sajátos identitásukból eredő szükségletek kielégítését szolgáló javak.

A társadalmi szerkezet vonatkozásában az a lényeges változás, hogy miközben a nemzetállami dominancia logikája szerint a kisebbség megosztó, diszharmonikus tényező volt, addig az integráció folyamatában a nemzeti-etnikai kisebbségek az integráció alapját képező kulturális transzfer fontos tényezői lehetnek.

Az a jó helyzet, amikor a kisebbségek érdeke egybeesik a globális társadalmi célkitűzésekkel, s remény van arra, hogy az európai integráció folyamata efelé mutar.

Elemzésünk során arra keresünk választ, hogy melyek azok a megoldások, amelyek keretében ez az érdekezésség megvalósítható.

Az Európai Unió – mint az azt létrehozó nemzetállamok jól felfogott érdekeinek érvényesítését célzó integráció – valójában gazdasági alapú, amelynek most alakulnak ki egységesedő kül- és biztonságpolitikai elvei. Integrális jogi és – úgymond – „belpolitikai”, belső döntéshozatali rendszerének megszilárdulása azonban csak a történelmi léptékben középtávúnak nevezhető, néhány évtizedes jövőben képzelhető el.

A valóban tartós, szilárd közösség azonban mindig értékalapú. A keretébe tartozó embereket az tartja össze, hogy azonos vagy kompatibilis értékekért hajlandók közös erőfeszítéseket tenni, áldozatokat hozni. Ez az értékrend alapján meghatározza az emberek identitását.

Milyen is ez az „európai identitás”, melyek az Európai Unió polgárainak legjellemzőbb közös identitásjellemzői?

A kérdésre még nem dereng a válasz, és az Unió stratégiái ezt – nagyon helyesen – nem is siettetik.¹ Az azonban már bizonyos, hogy egy szupranacionális, a nemzeti identitásokat felülíró, elnyomó, „legyőző” új európai nemzet kialakításának erőltetése nem járhat eredménnyel, mint ahogy azt a nem szer-

ves fejlődés útján létrehozott többnemzetiségű föderációk széthullása is bizonyítja.

A jövőt valószínűleg a „kollektív identitások” további rétegeződése jelentheti, amely során, mint ahogy a nemzeti identitásnak is vannak regionális és lokális rétegei, a nemzetállamok által a társadalmi integráció, esetleg homogenizáció céljából kultivált „állam-nemzeti identitás” feletti, esetleg azokat helylyel-közzel átszelő felsőbb rétegek is beékelődnek a nemzet és civilizáció rétege közé annak a folyamatnak a keretében, amelyet Michael Werner a „kulturális transzfer” fogalmával jelöl.

A történelmi példák azt mutatják, hogy a kulturális transzfer akkor járulhat hozzá a társadalmi integrációhoz, ha az integráció alapját képező „domináns eszme” egyben a modernizáció eszköze is, azaz ha a kulturális transzfer, akárcsak a technológiai transzfer, eszköz a kitűzött, a közösség által autentikus, belső folyamatok során kialakított céltételezések megvalósításához.

A technológiai transzfer területéről vett példával így szemléltethetnénk a folyamatot: az iszlám világ átvette ugyan a Nyugattól a legfejlettebb kommunikációs technológiákat, a televíziót, az internetet, de egy rövid átmeneti időszak után azok nem a „kulturális imperializmus” eszközei lettek, hanem a saját kulturális-civilizációs modelljüket erősítő eszközök.

Hasonló folyamatot nevez Werner kulturális transzfernek, amikor azt mondja: „a hatás fogalma mindig valamiféle dominancia-viszonyt is feltételez. (...) a mi célunk éppen a beolvasztás momentumának hangsúlyozása volt: a hatásvizsgálat hagyományos látásmódjához képest ez a megközelítés látni engedi, hogy az importált dolgok asszimilálódnak is egyidőben. Átalakulnak,

és csak a befogadási szituáció elemzéséből értelmezhetők, ami magyarázatot nyújt arra, miért az adott külföldi kultúra iránt volt érdeklődés, s hogy aztán miért egy bizonyos módon történt a behozatal értelmezése.”²

Azt még nem tudjuk, hogy a „közlekedő edények törvényének” érvényesülése során a migráció vonatkozásában milyen mértékben esik latba az anyagi-gazdasági, és milyenben a szellemi-kulturális szempont. A migráció költség-haszon elemzése során a migrációból eredő „veszteség” rovatba elkönyvelésre kerül a nemzeti-etnikai identitás tétele is, csak az a kérdés, hogy e tétel mekkora súllyal bír a migráns értékrendszerében. Ez különbözik egyénenként, országonként, és természetesen nemzetenként is.

E kérdések elemzésére, a jövőbeni folyamatok alakulásának mérlegelésére különösen alkalmas „kísérleti terep” Kelet-Közép-Európa és a Balkán, ahol a nemzetek különböző történelmi időszakokban különböző államjogi helyzeteket éltek meg, a kiirtásra és beolvasztásra ítélt kisebbségtől a kulturális és területi autonómián meg a föderális és konföderális státuson át egészen a nemzetállamiság helyzetéig. A nemzet, a nemzeti identitás természetéről, viselkedéséről és szerkezetéről csak akkor tudhatunk meg többet, ha azt több dimenzióban, több oldalról, és a maga dinamizmusában szemléljük.

Jelen elemzésünk során a fenti kérdéseket a magyarországi kisebbségek vonatkozásában vesszük górcső alá.

Magyarország mai területe a trianoni békeszerződés, a holokauszt, a németek kitelepítése és a magyar-szlovák lakosságcsere nyomán nemzetiségi vonatkozásban szinte teljesen homogénné vált. Tovább fokozta ezt a helyzetet a fél évszázados kommunista

rendszer, amely egyrészt általában törekedett a társadalmi szerkezet uniformizálására, másrészt a trianoni trauma feldolgozása helyett annak elnyomása mellett döntött, és a nemzeti-etnikai kérdést a magyarországi kisebbségek vonatkozásában is igyekezett elfojtani. Így történhetett meg, hogy az 1970. évi népszámlálás során, szakítva a hagyománnyal, a kérdezetteknek a nemzetiséget még a 25%-os reprezentatív adatfelvétel során sem jegyezték fel, az 1980. évi összeírás „műszertani előkészítése” pedig oda vezetett, hogy a hivatalos eredmény szerint mindössze 6404 személyt írtak össze cigány nemzetiségűként.

A rendszerváltást követő fordulat, a magyarországi nemzeti-etnikai kisebbségek kérdésének a figyelem előterébe való kerülését egyesek azzal magyarázzák, hogy helyzetük példaértékű szabályozásával az akkori kormányzat hivatkozási alapot kívánt létrehozni a határon túli magyarok ügyében tett nemzetközi és államközi fellépésekhez.

Kétségtelen, hogy a '90-es évek első felében voltak politikusok, akik ilyen megfontolásokat is melengették a szívükben. Csakhamar kiderült azonban, hogy ez járhatatlan út: a nemzeti identitás állampolitikai instrumentalizálása során elvszerű államközi párbeszédet folytatni nem lehet ott, ahol a nemzeti részrehajlás a hazafiság mutatója. Másrészt a nemzetállamok között is szinte teljes volt az egyetértés a nemzetközi fórumokon, hogy nem kívánják saját szuverenitásukat „aláásni” a nemzetiségi kérdés jogi szabályozásának túlzott kiterjesztésével (a balkáni vérengzések sorozata mutatta meg, hogy a szuverenitás elvének ilyen értelmezése hova vezethet), s a magyarországi politikai elit is mindinkább saját pozícióinak ve-

szélyeztetését látta a határon túli magyarság autonómiatörekvéseiben.

A nemzetiségi kérdés példamutató magyarországi szabályozásának azonban más szempontokból rendkívül nagy a jelentősége.

Egyrészt megmutatkozott, hogy a nemzetűdatt sokkal tartósabb, szívósabb identitásjellemző, mint azt az osztályszempont kizárólagosságának hirdetői szerették volna: már egy évtizeddel a rendszerváltás után, a 2001. évi népszámlálás során a kisebbségi kötődést – ahogy a szakirodalomban egyesek fogalmazzák – „bevallók” száma megközelítette a félmilliót, a társadalmi kategorizáció, a környezet megítélése terén végzett kutatások szerint pedig a magyarországi társadalom már csupán a cigányság létszámát ennél többre becsülte. A nemzeti identitás tehát ott munkál a „fecsegő felszín” alatt, s mint releváns társadalomformáló tényezőt megnyugtató módon kell becsatornázni a társadalmi érdekérvényesítés intézményes rendszerébe.

Másrészt Magyarország egyik jelentős gondja a népességfogyás, amelyet egyebek között úgy lehet enyhíteni, ha az ország a migráció vonatkozásában mindinkább befogadóvá válik. Jelenleg a határon túli magyarság jelentős migrációs tartalékot képez, köréből kerül ki a Magyarországra vándorlók több mint háromnegyede, de már most is érkeznek olyanok, akik Magyarországon kívánják életüket tartósan folytatni, de ragaszkodnak nem (vagy nem csak) magyar nemzeti identitásukhoz is. Az ő beilleszkedésükhöz is fontos az intézményes keret.

Harmadrészt ugyancsak figyelmeztető jel, hogy miközben az ország regionális fejlettsége igencsak egyenetlen, a nemzeti-etnikai kisebbségek tagjainak jelentős hányada a fejletlen vidékeken él. Az országban egy-

szerre van munkaerőhiány a fejlett és munkanélküliség a fejletlen vidékeken, a belső migráció pedig nem töltheti be kiegyenlítő szerepét, mivel a munkaerő képzettségi profilja nem felel meg a korszerű termelési követelményeknek. Ennél még aggasztóbbak a gazdasági aktivitás alacsony mutatói a fejletlen vidékeken. Ugyanakkor a cigányság, de kisebb mértékben más kisebbségek esetében is a modernizációs deficit fékezi társadalmi integrációjukat és affirmációjukat.

Az urbanizálódó kisebbség is meg tudja tartani identitását, mert ehhez a városi lét intézményrendszere hozzásegíti. Ugyanakkor a modernizáció akkor fájdalommentes, ha nem kell érte nagy migrációs távolságokat leküzdeni. Előfeltételezésünk az, hogy Magyarországon a közbülső állapot jelenti a kisebbségek számára identitásuk megőrzése tekintetében a legnagyobb kihívást: amikor kiszakadnak hagyományos településterületek kisebbségi környezetéből, de még nem tudják egyrészt kisebbségi önképüket modernizálni, másrészt szétszórtságukban, a vidéki városokban ezt intézményi feltételek se támogatják. Jól szemléltetik ezt azok az adatok, amelyek szerint a kisebbségek tagjai közül egyrészt azoknak a legszilárdabb az identitása, akik szülőhelyükön élnek, másrészt azoknak, akik Budapestre költöztek. És itt nem kizárólag a főként Budapesten megtelepedő bevándorlókról van szó.

Amellett érvelünk tehát, hogy az olyan (nem kizárólag településhez kötött) kisebbségvédelmi intézményrendszer fejlesztését kell támogatni, és olyan területfejlesztési politikát kell érvényesíteni, amely közelebb viszi a kisebbségekhez a modernizáció eszközrendszerét.

S miközben a lehetséges megoldásokat mérlegeljük, azt tartjuk szem előtt, hogy az

Európai Unióban mindannyian kisebbségek leszünk: az integráció folyamatának sikeres folytatása esetén megkerülhetetlenül szükséges lesz a nemzeti-etnikai identitás kérdéskörének összehangolt kezelése, és azok a megoldások, amelyeket ma a nemzetállamok meghonosítanak a saját területükön élő kisebbségek ügyében, holnap már vonatkoznak a többségi helyzetben élőkre is.

Nemzeti-etnikai kisebbségek Magyarországon

A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi 77. törvény a Magyarországon élő kisebbségek közül tizenhármat (bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán) az alkotmányban és a törvényben szavatolt emberi és állampolgári jog-egyenlőség keretén túl más – egyebek között önkormányzati – jogosultságokkal is felruházott. Ezeket nevezzük a továbbiakban röviden nevesített kisebbségeknek.

A 2001. évi magyarországi népszámlálás során 422 780 olyan személyt írtak össze, aki a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó négy kérdés legalább egyike esetében jelezte egy vagy több nevesített kisebbséghez való tartozását (a válaszok száma 442 739). Mint ismeretes, ez volt az első alkalom, hogy a korábbi népszámlálások során feltett két kérdés – az anyanyelvet, illetve a nemzetiséget tudakoló – mellett azt is megkérdezték, hogy az illető családi, baráti közösségben milyen nyelven beszél, valamint hogy mely nemzet kulturális értékeihez kötődik. A kérdezett e kérdések mind-egyikére akár három választ is adhatott, illetve megtagadhatta a válaszádat.

A kisebbségi kötődésűek mintegy fele cigány (205 720 fő, az ország össznépességének két százaléka), negyede pedig német kötődésű volt (120 344 fő, 1,2 százalék). A legtöbben (314 060 fő) nemzetiségűk, a legkevesebben (135 788 fő) anyanyelvük alapján fejezték ki valamely kisebbséghez való tartozásukat. Kisebbségenként 14 és 43 százalék között mozgott azoknak az aránya, akik a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó mind-egyik kérdés esetében az adott kisebbséghez tartozónak vallották magukat.

Bár erre maga a kisebbségi törvény is lehetőséget ad, és volt is néhány ilyen irányú kísérlet, a nevesített kisebbségek száma 1993 óta nem változott.

A 2001. évi népszámlálás során a magyarsághoz, valamint a 13 nevesített kisebbség valamelyikéhez való tartozás mellett lehetőség volt más nemzeti-etnikai kötődést is megjelölni, illetve megtagadni a választ.

A más – nem nevesített – kisebbséghez tartozást vallók száma a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó négy kérdés keretében 16 ezer (nemzetiség és anyanyelv) és 28 ezer (családi, baráti közösségben beszélt nyelv) között alakult. Velük ennek az elemzésnek a keretében nem foglalkozunk.

A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek

A kisebbségi kötődésűek mintegy nyolc százaléka bevándorló, vagyis nem a mai országterületen született. A külföldön született kisebbségi kötődésűekkel már részletesen foglalkoztunk *Határok és identitás* című elemzésünkben³, így itt csak a velük kapcsolatos legalapvetőbb tények közlésére szorítkozunk.

A bevándorlónak a kisebbségeken belüli aránya nagyon eltérő: míg a népszámlálás során ruszin kötődést vallók 52 százaléka született külföldön, addig a cigányság esetében ez az arány a fél százalékot sem éri el (932 fő).

A kisebbségi kötődésűek jelentős aránya azokból az országokból érkezett, amelyekben anyanyelvük hivatalos használatban van, és amelyekben rendelkezésükre állt a nemzeti identitásuk ápolására szolgáló teljes intézményrendszer. Így természetes, hogy többségüknek sokkal kompaktabb az identitása, mint a Magyarországon születetteknek, akik körében az elmúlt évtizedekben erőre kapott a nyelvvesztés folyamata.

Miután kutatásunk arra irányul, hogy a belső migráció és társadalmi–gazdasági modernizáció hogyan hat ki az egyes kisebbségek identitásjellemzőire, elemzésünk keretében kizárólag a Magyarországon született 407 696 kisebbségi kötődésű személyre összpontosítunk (*lásd 1. táblázat, 159. oldal*).

A népességmozgás

A népesség mobilitásának három válfaját különböztetjük meg.

- Ingázásnak nevezzük a lakóhely és a munkahely települése közötti időszakos mozgást, amely során, akár napi, akár távolsági ingázásról beszélünk, az ingázó megtartja folyamatos kapcsolatait állandó lakhelyével.
- Költözésnek a településhatáron belüli lakásváltoztatást nevezzük.
- Vándorlásnak a településhatárt átlépő lakóhely-változtatást értjük.

Bár a népesség mobilitása szempontjából a költözések száma – különösen az 1970-es évek óta – jelentősen meghaladja a vándorlások számát, témánk szempontjából alapvetően a vándorlás a fontos: az a körülmény ugyanis, amely objektív értelemben is megnehezíti, vagy lehetetlenné teszi az egyes kisebbségek tagjainak számára a hagyományos környezettel, az ott kialakult intézményekkel, és nem utolsósorban a családi, baráti közösségükkel való folyamatos kapcsolattartást.

A migráció mértékét általában az éves előfordulások számával szokták mérni. Ez ad képet a társadalom migrációs jellemzőinek alakulásáról.

Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy Magyarországon az 1960-as évektől a vándorlások száma évről évre csökken.

A vándorlás mértéke a rendszerváltás éveiben – az általános bizonytalanság következtében – még gyorsabb ütemben csökkent, 1991-ben minden korábbinál alacsonyabb szintre süllyedt, majd fokozatosan, de igen lassan emelkedni kezdett, ami azért is lényeges, mert a vándorlás, a horizontális mobilitás az egyik fontos mutatója a társadalmi szerkezet átalakításának, a vertikális mobilitásnak.

Számunkra azonban most elsődlegesen nem a társadalom, hanem az egyén, méghozzá a nemzeti-etnikai kisebbségek valamelyikéhez való tartozást deklaráló egyén mobilitásának mértéke és iránya a lényeges, ezért más megközelítést alkalmazunk.

Magyarországon a nemzeti-etnikai jellemzőket a migrációs jellemzőkkel összekapcsoló egyetlen hivatalos nyilvántartás a népszámlálás.⁴ Anonimitása folytán azonban a népszámlálási adatokat nem lehet összekapcsolni más, például népmozgalmi adatokkal. Így az egyén migrációs jellemzői

tekintetében csak a népszámlálás során róla feljegyzett négy jellemző áll rendelkezésünkre:

1. Születési helye,
2. Egy évvel korábbi lakhelye,
3. Legutóbbi lakhelye,
4. Az összeírás időpontjában jegyzett lakhelye.

A népszámlálási adatokból azt is meg tudjuk állapítani, hogy a kérdezett időközben elhagyta-e születési helyét, ha születési helye és összeíráskori lakhelye megegyezett.

Elemzésünk jelenlegi szakaszában a migrációs jellemzőket a kisebbségi kötődésű személy születési helyének és lakóhelyének viszonya alapján határozzuk meg, vállalva azt a kockázatot, hogy a visszaköltözések valamelyest torzíthatják a mobilitási indexét.

A vándorlás irányai

Megyeközi vándorlás

E fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy a 2001. évi népszámlálás során összeírt kisebbségi kötődésűek mely megyékben születtek, s melyekben írták őket össze a lakónépesség keretében. Ezen megyeközi migrációs jellemzőik alapján vizsgáljuk meg majd végül az egyes kategóriák identitásjelműzőiben mutatkozó eltéréseket.

A vizsgálat céljából előzetesen két adattáblát hoztunk létre.

Az egyik azt mutatja meg, hogy az egyes megyék a magyarországi össznépesség milyen arányát ölelik fel, s ez az arány hogyan viszonyul az egyes megyékben született, illetve lakó kisebbségi kötődésűek arányá-

hoz. Ennek alapján határozzuk meg az egyes kisebbségek megyei szintű „kompaktságának” arányát.

A másik adatállomány a megyék fejlettségi szintjét tükrözi, annak felmérése érdekében, hogy milyen különbség mutatkozik a kibocsátó és befogadó megyék fejlettsége közötti különbség vonatkozásában.

A MEGYÉK FEJLETTSÉGE

A megyék fejlettségi sorrendjét a 2001-ben egy főre jutó GDP alapján határoztuk meg.⁵ Ellenőrzésként megvizsgáltuk e mutató 1995 és 2002 közötti alakulását, megállapítva, hogy a rangsorban igazán jelentős elmozdulás csak Pest megye vonatkozásában tapasztalható, amely az 1995. évi 18. helyről 2001–2002-ben a 6. helyre került. Budapest viszont biztosan őrzi 1., Győr-Moson-Sopron pedig 2. helyezését, és Fejér meg Vas megye esetében is csak egy-két hely az évi elmozdulás mértéke. Ugyanígy a táblázat alsó felében Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg folyamatosan váltja egymást az utolsó helyen. E jellemzők tehát alkalmasak az elemzésünk céljaira való felhasználásra.

A megyéket 2001. évi fejlettségi sorrendjük szerint négy kategóriába soroltuk: az 1. kategóriába az öt legfejlettebbet, a 4. kategóriába pedig az öt legfejletlenebbet. Ezeket az értékeket rendeljük majd hozzá a migrációs irányok statisztikai elemzéseéhez.

A felosztás reális alapot ad az összehasonlításhoz, miután a tíz legfejlettebb és a tíz legfejletlenebb megyében az ország össznépességének megoszlása nagyjából fele-fele arányú (55,6–44,4%) (lásd 2. táblázat, 159–160. oldal)

AZ ÖSSZNÉPESSÉG TERÜLETI MEGOSZLÁSA MEGYÉNKÉNT

A 2001. évi népszámlálás során a népesség 17,4%-át az ország területének alig fél százalékát kitevő fővárosban irták össze. Ez azt jelenti, hogy Budapesten a népsűrűség az országos átlag több mint 30-szorosa, illetve a Somogy megyei több mint 60-szorosa. (lásd 3. táblázat, 160. oldal).

A KISEBBSÉGI KÖTÖDÉSÜEK TERÜLETI MEGOSZLÁSA MEGYÉNKÉNT

Ha tehát azt kívánjuk megvizsgálni, hogy egy-egy kisebbség tagjainak településterülete megyei szinten mennyire kompakt, azaz milyen mértékben élnek tömbben, akkor az adott területen élő össznépességnek az ország össznépességében képviselt hányadát össze kell hasonlítaniunk azzal, hogy az ugyanazon a területen élő adott kisebbséghez tartozók kisebbségük országos összlétszámának milyen hányadát képezik. Még hozzá két elv szerint: a kisebbségi kötődésük születési helye, majd pedig a 2001. évi népszámlálás során jelzett lakóhelye szerint.

Megoszlás születési hely szerint

A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek többsége az ország kevésbé fejlett megyéiben látta meg a világot. Az átlagra alapvetően az nyomja rá bélyegét, hogy a kisebbségi kötődésűek felét képező cigányok közül több mint 77 ezren a legfejletlenebb megyék közé tartozó Borsod-Abaúj-Zemplénben és Szabolcs-Szatmár-Beregben születtek (lásd 4. táblázat, 161. oldal).

Hasonló módon kedvezőtlenek a román kötődésűek mutatói is: majd kétharmaduk született az ugyancsak a fejlettség 4., legalso kategóriájába sorolt Békés megyében, és alig 17%-uk a fejlettségi lista felső felében (1. és 2. kategória), ami az összes kisebbség közül a legalacsonyabb érték. A hagyományos településterülettel rendelkező kisebbségek közül egyedül a szlovénok helyzete kedvező: 52%-uk a legfejlettebbek közé tartozó Vas megyében látta meg a világot, és az öt legfejletlenebb megyében születettek aránya a 16%-ot sem éri el (lásd 5. táblázat, 162. oldal).

Ha összevetjük, hogy az egyes kisebbségek esetében milyen az arány a fejlett, illetve fejletlen megyékben születettek hányada és az azokban élő össznépesség hányada között, akkor azt tapasztaljuk, hogy elsősorban a románok és szlovákok, illetve a cigányok és ruszinok születtek bele kedvezőtlen „tömb-helyzetbe” Békés, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, ami azt jelenti, hogy a területen a koncentrációjuk az átlagnál jelentősen nagyobb, a terület pedig az átlagosnál jelentősen fejletlenebb (lásd 6. táblázat, 163. oldal).

Megoszlás lakóhely szerint

Tekintsük most át ugyanezeket az adatokat a kisebbségi kötődésűek 2001-ben jegyzett lakóhelye szerint (lásd 7–8. táblázat, 164–165. oldal).

Ha összehasonlítjuk az egyes megyékben született és az ott lakó kisebbségi kötődésűek hányadát, megállapíthatjuk, hogy a megyeközi migráció minden kisebbség esetében javított a környezeti mutatókon, nagyobb arányuk lakik fejlettebb megyékben,

mint amennyi azokban született. Viszont éppen azok a kisebbségek esetében mutatkozott a legkisebb változás, amelyek helyzete a legkedvezőtlenebb volt a születési, és maradt a lakóhelyi mutatók alapján egyaránt. Az ukránok esetében 16%-kal többen laktak fejlett megyékben, mint amennyien azokban születtek, s ez a növekedés az örömenyek amúgy sem kedvezőtlen helyzetében is több mint 10% (lásd 9. táblázat, 166. oldal).

Ugyanakkor a Magyarországon született horvátok körében a 2%-ot sem éri el azok aránya, akik kedvezőtlen gazdasági helyzetű megyében születve a gazdagabbak valamelyikébe költöztek volna át, és ez az arány a cigányok esetében is csak 2,9%. A két kisebbség esetében az általános megyeközi migrációs index is rendkívül alacsony: a 2001-es népszámlálás során mindkét esetben abban a megyében írták össze 87,6–87,7 százalékukat, amelyekben születtek (lásd 10. táblázat, 167. oldal).

AZ EGYES KISEBBSÉGEK MEGYEKÖZI VÁNDORLÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI

A fejezet keresztábláiban azt mutatjuk meg, hogy egy-egy kisebbség Magyarországon született tagjainak száma hogyan oszlik meg aszerint, hogy az egyes megyékben születtek a 2001. évi népszámlálás időpontjában mely megyékben laktak, és fordítva.

A sorok a születési hely, az oszlopok a lakóhely adatait tartalmazzák. Helymegtakarítás végett a megyék megnevezése helyett azok kódszámát és fejlettségi kódját tüntettük fel a 2001-ben egy főre jutó GDP alapján. A kódok jelentését az elemzés végén található mellékletben oldottuk fel.

A táblázatok legalsó sorában (megye-szül%) azt mutattuk ki, hogy az egyes megyében lakó adott kisebbségi kötődésű közül hány százalék született ugyanabban a megyében (ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy e személyek születésük óta elvándoroltak, majd visszavándoroltak).

A táblázatok utolsó oszlopában (kül.) feltüntettük, hogy az adott megyében hány fővel többen vagy kevesebben laktak, mint amennyien születtek. Ezen értékek pozitív különbözeteit összeadva és az adott kisebbség Magyarországon született összlétszámával elosztva megkapjuk a megyeközi migrációs indexet, amely a jobb alsó mezőben található (lásd 11–23. táblázat, 168–180. oldal).

Bolgárok

Az 1339 Magyarországon született bolgár kötődésű 75%-át (1004 fő) abban a megyében írták össze, amelyben született. A legnagyobb befogadó Budapest és Pest megye, 30-nál nagyobb számban csak Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből telepedtek át más megyébe.

Cigányok

Az 204 788 Magyarországon született cigány kötődésű 87,7%-át írták össze születési megyéjében, a helybenmaradtak aránya Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében volt a legmagasabb (96,8 és 95,1%). Ugyanakkor a Budapesten lakó cigányok mindössze 53%-a született a fővárosban.

Görögök

Az 5329 Magyarországon született görög kötődésű nem egész 70%-át írták össze születési megyéjében. Elsősorban

Budapest és Pest megye fogadta be a fejletlen megyékből oda költözőket.

Horvátok

A 23 680 Magyarországon született horvát rendkívül nagy hányada, 87,6%-a a 2001. évi népszámlálás során is születése megyéjében élt. Esetükben is tapasztalható a fejletlenebb megyékből a fejlettebbekbe való vándorlás, de jelentős a fejlettség alsóközép kategóriájába tartozó Baranya megye pozitív vándorlási különbözete is, ahol 253 Somogyban és 134 Bács-Kiskunban született horvátot is összeírtak.

Lengyelek

A 2982 magyarországi születésű lengyel 70,3%-a élt 2001-ben születése megyéjében, és esetükben is csak Budapest meg Pest megye vonatkozásában tapasztalhatunk számottevőbb bevándorlást szinte minden megyéből, de elsősorban Borsodból és Szabolcsból.

Németek

A Magyarországon született német kötődésűek megyeközi vándorlásának legnagyobb része a főváros és Pest megye között bonyolódott, méghozzá mindkét irányban: 1898 budapesti születésűt írtak össze Pest megyében, és 1156 Pest megyei születésűt Budapesten. Ugyancsak jelentős a Baranya és Tolna megye közötti, szintén hasonló arányú vándorlás.

Örmények

A mindössze 799 fős magyarországi születésű örménység több mint fele Budapesten él, háromnegyedük ott is született.

A megyenként összeírt néhány tucatnyi örmény esetében is tapasztalható a Közpén-Magyarország felé vándorlás.

Románok

A magyarországi születésű románok megyeközi vándorlási indexe igen alacsony: a Békés megyében született mintegy 4800 román közül mindössze 71 költözött Budapestre és 24 Pest megyébe, ugyanakkor az odavándorlás is csak Hajdú-Biharból haladja meg a 60 főt. Országos szinten 85,7%-ukat írták össze születésük megyéjében.

Ruszinok

A 937 Magyarországon született ruszinból 589-et írtak össze születése megyéjében (62,9%). Elsősorban Borsodból költöztek Budapestre.

Szerbek

A 4542 magyarországi születésű szerb 72,5%-át írták össze születése megyéjében, elsősorban Pest megyében (878). A fejletlenebb megyéket (pl. Békést) elhagyók mindenekelőtt Budapestre és Csongrád megyébe költöztek.

Szlovákok

A 36 906 fő magyarországi születésű szlovák kötődésű 84,9%-át írták össze abban a megyében, amelyben született. Megyeközi migrációjuk mértéke kisebb ugyan, mint az ország össznépességének átlaga, de mozgékonyabbak, mint a románok, horvátok, cigányok.

Szlovének

A 4525 magyarországi születésű szlovén 83,9%-a lakott a 2001. évi összeírás

időpontjában abban a megyében, amelyben született. Vas megyében, ahol a magyarországi születésű szlovének 52%-a született és 48%-a lakik, az ott lakó szlovének 98,2%-a a megyében is született. Megyei szinten ez a legkompaktabb közösség a magyarországi kisebbségek közül.

Ukránok

A 3725 magyarországi születésű ukrán mindössze 73,1 százalékát írták össze születése megyéjében, amely mindenekelőtt Budapest és Pest megye, de ide vándorolnak a többi megyékben születettek is. 10,8-as megyeközi migrációs indexük csak a magukat ruszinoknak, illetve ukránoknak vallóknál alacsonyabb.

Településtípusok közötti vándorlás

E fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy az egyes kisebbségek tagjai milyen arányban születtek az egyes településtípusokban, milyen arányban éltek azokban a 2001. évi népszámlálás időpontjában, és a két arány között milyen a különbség.

Eközben azt is szem előtt tartjuk, hogy ezek az arányok hogyan viszonyulnak az ország össznépességének jellemzőihez.

AZ ÖSSZNEPESÉG ARÁNYAI

A 2001. évi népszámlálás időpontjában Magyarországon a lakónépesség valamivel több mint egyharmada lakott a 2898 községben, és nem egész kétharmada a városokban. A városokat a statisztika három ka-

tegoriába sorolta: külön kezelte a népesség több mint 17 százalékát magába foglaló fővárost, a 22 megyei jogú várost, valamint a 214 többi várost (*lásd 24–25. táblázat, 181. oldal*).

Míg a községekben lakók aránya Közép-Magyarországon (Budapest és Pest megye) alig éri el a 20%-ot, addig a Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyéket magába foglaló Észak-Magyarország lakosságának több mint fele községekben él (*lásd 1. ábra, 190. oldal*).

A NEVESÍTETT KISEBBSÉGEK ÖSSZLÉTSÁMA

A nevesített kisebbségekhez tartozók a lakott település típusa szerinti megoszlás alapján két világosan elkülönülő csoportba sorolhatók: a nagyobb létszámú, hagyományos településterülettel rendelkező nemzeti kisebbségek sokkal magasabb aránya lakik községekben, mint az össznépesség (a horvátok vonatkozásában a különbség majdnem kétszeres), és az ország északkeleti, fejetlen megyéiben nagyobb számban élő cigányság is ebbe a kategóriába tartozik. Másrészt a kis létszámú, szórványban élő kisebbségek alapvetően városiakok, s e körülményt még inkább fokozza, hogy körükben jelentős a bevándoroltak aránya, akik többségükben városban telepednek le (*lásd 26. táblázat, 181–182. oldal*).

Amennyiben tehát az egyes kisebbségek településtípusok közötti migrációs készségét és képességét, majd e tényezőnek az identitásra gyakorolt hatását kívánjuk elemezni, vizsgálatunkat ez esetben is a Magyarországon születettek körére kell korlátoznunk.

A SZÜLETÉSI HELY TELEPÜLÉSTÍPUSA SZERINTI MEGOSZLÁS

A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek igen nagy hányada született községekben, pontosabban mondván olyan településeken, amelyek 2001-ben községnek számítottak. Meg kell jegyezni ugyanis, hogy a magyarországi településszerkezet is jelentősen változott az elmúlt évtizedekben, tehát azon települések egy része, amelyek ma városként vannak nyilvántartva, az illető kisebbségi születésének időpontjában még községnek számított (*lásd 27–28. táblázat, 182–183. oldal*).

A LAKÓHELY TELEPÜLÉSTÍPUSA SZERINTI MEGOSZLÁS

A lakott település típusa szerint ugyanúgy a horvát kisebbség a legkevésbé urbanizált, mint a születési hely típusa szerint, és a második helyen is megmaradt a románság. Jelentős változás következett be viszont a harmadik helyen: míg a szlovének több mint 62%-a született községben, addig a népszámlálás során már csak 47%-ukat írták össze ilyen településen, ami több mint 15%-os arányváltozás. Eközben a községekben született és az ott lakó cigányság aránya alig fél százalékkal változott (*lásd 29. táblázat, 183. oldal*).

A SZÜLETÉSI HELY ÉS A LAKÓHELY TELEPÜLÉSTÍPUSA KÖZÖTTI KÜLÖNBΣÉG

Az urbanizáció mértékének és folyamatának összehasonlítása céljából az alábbi táblázatban azt hasonlítjuk össze, hogy a köz-

ségben születettek és a községben lakók hányada milyen arányban áll egymással. A községben lakók esetében a 3. oszlopban a Magyarországon születettek, a 4. oszlopban pedig az összes kisebbségi kötődésűek adatait tüntettük fel, utóbbi esetben beszámítva a külföldön születetteket (bevándorlókat) is.

A születési hely és lakóhely közötti urbanizációs eltérésnek természetesen két teljesen eltérő oka lehet: az örmények, görögök, lengyelek, bolgárok több mint háromnegyede már beleszületett a városi létbe, így természetes, hogy a lakóhely településtípusának adatai igen kis mértékben különböznek, bár még az ő esetükben sem tapasztalható re-ruralizáció.

Más a helyzet a szlovákokkal, és különösen a cigányokkal. Esetükben születésükkor is magas volt, és az is maradt a falusiak aránya. Ráadásul körükben kicsi a bevándorlók részesedése, nem úgy, mint a románoknál és ruszinoknál, akik esetében a Magyarországon születettek mérsékelt urbanizálódása mellett jelentős változást hozott a városokban letelepedő bevándorlók jelentős száma is (lásd 30. táblázat, 184. oldal).

Mint a 30. táblázat 5. számmal jelölt oszlopa (a községben születettek összlétszámából kivontuk azon magyarországi születésűek arányát, akik a népszámlálás időpontjában is községben laktak) mutatja, „önerőből” a szlovének és a horvátok urbanizálódtak a legnagyobb mértékben: 14-15%-kal kisebb a községben lakók aránya, mint a községben születetteké. A városlakó külföldön születettek – különösen a szlovének esetében – ehhez nem sokban járultak hozzá (a táblázat 6. oszlopa szerint mindössze 1,49%-kal), és esetükben az sem jellemző, hogy faluról egyenesen Budapestre költöztek volna nagyobb arányban. A köz-

séget elhagyók a szlovének esetében telepedtek meg legnagyobb arányban egyéb városban, a horvátok esetében pedig megyei jogú városban (lásd 2. ábra, 190. oldal).

A TELEPÜLÉSTÍPUSOK KÖZÖTTI MIGRÁCIÓ IRÁNYA

A következő táblázaton (31. táblázat, 184. oldal) a Magyarországon született kisebbségi kötődésűek születési hely és lakóhely közötti migrációjának településtípusok szerinti irányát szemléltetjük.

A táblázat első oszlopa a születési hely, a második oszlop a lakóhely településtípusának kódját tartalmazza (a kódok feloldását lásd a mellékletben: Településtípusok kódjai). A további oszlopokban annak arányát tüntetjük fel, hogy az adott kisebbség Magyarországon született összlétszámából hány százalékra vonatkozik az adott településtípus-közi migráció.

Példa: a Budapesten született és valamely kisvárosban lakó (1, 3 kód) cigányok a Magyarországon született cigány kötődésűeknek mindössze 0,4%-át teszik ki, miközben ezek aránya az örmények esetében 2,9%.

A táblázat utolsó sorából kiolvashatjuk, hogy nem a cigányok körében a legnagyobb azoknak az aránya, akik községben születtek és a népszámlálás időpontjában is községben éltek (vagy születésük községében, vagy másik, ugyancsak községi típusú településen). A horvátoknál ez az arány majdnem 63%, a románoknál több mint 55%. Ugyanakkor a cigányok körében mindössze 3,4%-ot tett ki azok aránya, akik községben

születtek, de egyéb városban éltek, ez az arány viszont a horvátoknál kétszeres, a románoknál háromszoros, a szlovéneknek viszont majdnem négyszeres. Ugyanakkor a cigányok esetében a legmagasabb – majdnem 23% – azoknak az aránya, akik egyéb városban születtek és ugyancsak az egyéb város kategóriába tartozó településtípuson írták össze őket, de köztudottan nagy százalékban a településen belül elszigetelt településrészen.

E táblázat megmutatja a településtípusok közötti mozgás irányait, de nem kapunk belőle képet a migráció távolságairól, tehát arról, hogy az egyes kisebbségek szülőfalujukat elhagyva a szomszédos megyeközpontba, vagy az ország túlsó felén lévő faluba költöztek el. A migrációnak ezzel a vonatkozásával foglalkozunk a következő fejezetben.

A vándorlás távolságai

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a kisebbségi kötődésűek körében milyen különbségek mutatkoznak a vándorlás távolsága tekintetében, vagyis, hogy a népszámlálás időpontjában milyen arányuk élt ugyanazon a településen, amelyen született, milyen arányuk költözött születési megyéje valamely más településére, illetve hogy milyen arányú a más megyébe vándoroltak aránya. Emellett egyes kisebbségek között jelentős különbség mutatkozik a külföldön születettek arányában is (lásd 32. táblázat, 185. oldal).

A kisebbségi kötődésűek összlétszámát (pontosabban mondva, a kisebbségi válasszók összegét) tekintve azt mondhatnánk, hogy szinte alig térnek el az országos arányoktól: az össznépesség keretében valami-

vel magasabb a megyeközi migráció aránya, és a kisebbségi kötődésűek több mint kétszer akkora hányada született külföldön. Az átlag azonban ez esetben is jelentős különbségeket takar.

Mint azt az alábbi diagram szemlélteti, a ruszinok körében a külföldön születettek már most többségben vannak, az ukránok és románok körében pedig megközelítik az 50%-ot.

Ugyanakkor a születésük településén összeírtak aránya csak a cigányok és a szlovákok esetében haladja meg az országos átlagot (lásd 3. ábra, 191. oldal).

Ha azonban a magyarországi kisebbségek belső migrációs készségeit és képességeit akarjuk felmérni, akkor az arányokat a külföldön születettek torzító hatása nélkül kell megvizsgálnunk. Ha tehát erre a célra kizárjuk a vizsgálatból a mintegy 35 ezer külföldön született kisebbségi kötődésű személyt, akkor a belső migráció távolságának arányai kisebbségenként a 33. táblázatban (185. oldal) látható módon alakulnak.

A településen születettek

Az elmúlt évszázad második felében Magyarországon folyamatosan nőtt azoknak az aránya, akik életüket születési helyük településén éltek le, vagy arra visszavándoroltak. Míg 1949-ben a népesség 57%-át képezték, addig 1990-re ez az arány 60%-ra emelkedett, a 2001. évi népszámlálás adatai szerint valamelyest, 58,5%-ra csökkent.

A kisebbségi kötődésűek összlétszámát tekintve ez az arány 2001-ben a cigányok és a szlovákok körében volt a legmagasabb: 69, illetve 63 százalék.

A németek, szlovének, horvátok esetében 51 és 57 százalék közötti a születési he-

lyükön összeirtak aránya, a többiekénél pedig nem éri el az egyharmadot.

Ha a Magyarországon született kisebbségek adatait vesszük szemügyre, valamelyest módosul a kép a bevándorlók arányában mutatkozó nagy különbség miatt, de még mindig azt mondhatjuk, hogy a cigányok és szlovákok mellett még csak a románok és a horvátok településközi mobilitása alacsonyabb az össznépesség átlagánál, amely, ugyancsak a Magyarországon születettekre számítva, 60,1% (lásd 34. táblázat, 186. oldal).

A megye más településén születettek

A születési megyén belüli migráció tekintetében az örmények és a görögök állnak az élen, míg a szlovákok esetében ez az arány még a minden értelemben rendkívül alacsony mobilitású cigányokénál is alacsonyabb (lásd 35. táblázat, 186. oldal).

Más megyében születettek

A megyeközi migráció tekintetében a legmagasabb, 41%-os arány a ruszinokra jellemző, míg a horvátoknak alig valamivel nagyobb hányada hagyta el születése megyéjét, mint a cigányok (lásd 36. táblázat, 186. oldal).

A vándorlás és az identitásjellemzők összefüggése

Fogalmi meghatározások

A továbbiakban azt vesszük szemügyre, hogy az egyes kisebbségek fentebb ismertetett migrációs jellemzői milyen összefü-

gésben állnak identitásjellemzőikkel, amelyek tekintetében szintén jelentősek köztük a különbségek.

Mindenekelőtt tisztázni kell, hogy ennek az elemzésnek a keretében mit értünk identitásjellemzőkön.

Az egyén identitását meghatározhatatlan számú jellemző összehatása alakítja ki. Ez elmondható az identitás nemzeti-etnikai elemére is. Elemzésünk során azt a négy jellemzőt nevezzük identitáskategóriáknak, amelyekkel a kérdezett a 2001. évi népszámlálás négy kérdése során kifejezte (kifejezhette) nemzeti-etnikai kötődését. Ezek a következők:

1. Nemzetiség (nemz);
2. Kulturális kötődés (kult);
3. Anyanyelv (any);
4. Családi, baráti közösségben beszélt nyelv (csbeny).

Kisebbségi kötődésűeknek azokat nevezzük, akik a négy népszámlálási kérdés legalább egyike esetében jelezték az adott kisebbséghez való tartozásukat.

A kisebbségi kötődés jelölésének mértéke népszámlálási kérdésenként és kisebbségenként is rendkívül eltérő. A több mint 442 ezer kisebbségi kötődésű közül alig több mint 135 ezer személy vallotta anyanyelvének a 13 nevesített kisebbség nyelvének valamelyikét, de több mint 314 ezren nyilatkoztak nemzetiség szerint a nevesített kisebbségek valamelyikéhez tartozónak (lásd 4. ábra, 191. oldal).

Miközben a cigány kötődésűek több mint 92%-a vallotta magát cigány nemzeti-ségűnek és csak 24 százaléka mondta anyanyelvének a cigányság valamelyik nyelvét (három előnyomtatott lehetőség volt: cigány, romani, beás), addig az ukrán kötődé-

sűek több mint kétharmadának volt anyanyelve az ukrán, a görög kötődésűeknek pedig alig több mint egyharmada tekintette magát görög nemzetiségűnek (lásd 5. ábra, 192. oldal).

A 2001. évi népszámlálás – akárcsak a korábbiak – kérdezte a nyelvismeretet is. Ezt azonban csak akkor tekintettük a nemzeti-etnikai identitás összetevőjének, ha a kérdezett nemzetiség vagy kulturális kötődés (illetve mindkettő) vonatkozásában valamely kisebbséghez tartozónak vallotta magát, de úgy nyilatkozott, hogy az illető kisebbség nyelve nem az anyanyelve, és azt nem is használja családi, baráti környezetben.

A négy identitáskategória lehetséges kombinációit, a nyelvismeretre vonatkozó három opcióval kiegészítve, a továbbiakban röviden válaszkombinációknak nevezzük (lásd 37. táblázat, 187. oldal).

Mint látható, a kisebbségi kötődés népszámlálási deklarálására összesen 18 kombináció lehetséges, miután a táblázatban az 5. számú kombináció kimaradt. Ez az a kombináció, amely keretében a kérdezett a nevezett négy kérdés mindegyikére tagadólag válaszolt. Ekkor be sem került volna a kisebbségi kötődésűek csoportjába, viszont mégis szükség van rá.

Mint ismeretes, a 2001. évi népszámlálásnak nem csak az volt az újdonsága, hogy az addigi kettő (a nemzetiségre és az anyanyelvre vonatkozó) mellett még két kérdés szerepelt a kérdőívben, hanem az is, hogy a négy kérdés mindegyikére akár három-három válasz is adható volt. A három választ adók száma statisztikailag elhanyagolható, azok viszont, akik egy-egy kérdésre két választ adtak, egyik válaszként alapvetően a magyart jelölték meg. Az 5. válaszkombináció tehát a többes kötődés elemzésekor

hasznos, annak elemzésére, hogy az illető kisebbségi kötődésű személy jelölt-e magyar kötődést, avagy sem.

Elemzésünk során a leggyakrabban a 14. számú válaszkombinációt emlegetjük. Azok jelölték ezt, akik úgy nyilatkoztak, hogy az identitásra vonatkozó mind a négy kérdés vonatkozásában egy meghatározott kisebbséghez tartozónak vallják magukat. Az így nyilatkozók aránya kisebbségenként rendkívül eltérő, és ezt az arányt nevezzük az identitáskategóriák kompaktságának (lásd 6. ábra, 192. oldal).

Emellett természetesen nem mellékes, hogy a nem kompakt identitást jelölők (a három, kettő, vagy csak egy kérdés kapcsán magukat valamely kisebbséghez tartozónak vallók) esetében milyen az identitáskategóriák aránya, és milyen mértékű azok átfedése. Ezen arányok elemzésével vizsgáljuk meg a továbbiakban, hogy a migráció különböző irányai és távolságai milyen módon befolyásolták a kisebbségi kötődésűek nemzeti-etnikai identitását.

Ha azt hasonlítjuk össze, hogy a horvát és a szlovák kötődést vallók esetében milyen arányban részesednek az egyes identitáskategóriák, a megállapítás egyértelmű: a horvátok körében minden vonatkozásban nagyobb az identitás kompaktsága, a sugár diagramnak mind a négy pontján az övéké a magasabb érték. Különösen kirívó a különbség az anyanyelv esetében: miközben a szlovákoknak alig 30%-a vallotta anyanyelvének a szlovák nyelvet, addig a horvátoknál ez az arány több mint 55% (lásd 7. ábra, 193. oldal).

Nem ennyire egyértelmű a helyzet a német és a cigány kötődésűek ezen jellemzőinek összehasonlítása esetén. Látjuk, hogy a német kötődésűek identitása a cigányokénál

valamivel kompaktabbnak bizonyul az anyanyelv, a kulturális kötődés, és még inkább a családi, baráti közösségekben beszélt nyelv vonatkozásában. A legnagyobb eltérés viszont a „szubjektív” identitáskategória, a nemzetiségi hovatartozás megvallása tekintetében mutatkozik: miközben a cigány kötődésűek 92%-a vallotta magát cigány nemzetiségűnek, addig a németek esetében ez az arány csak 52% (lásd 8. ábra, 193. oldal).

A vándorlás távolsága és az identitás kompaktsága

A 32. táblázatban (illetve 3. ábrán) megmutattuk, hogy az egyes kisebbségek esetében hányan éltek születési helyükön, hányan születési megyéjük más településén, mennyien vándoroltak más megyébe, illetve milyen arányú a külföldről bevándoroltak aránya.

Ha lekérdezzük, hogy ugyanezek a kategóriákon belül milyen a kompakt identitásúak (a 14. számú válaszkombinációt jelölők) aránya a kategória összlétszámához viszonyítva, kisebbségenként a 38. táblázatban (187. oldal) látható arányokat kapjuk.

Megfigyelhetjük, hogy kisebbségenként rendkívül nagy a „kompakt identitásúak” hányada közötti különbség. Míg a szlovén és ukrán kötődésűek 40–43%-a az identitásra vonatkozó népszámlálási kérdés mindegyike esetében jelölte az adott kisebbséghez való tartozását, addig a szlovákoknál és az örményeknél nem éri el, a németeknél pedig éppen csak meghaladja a 15%-ot.

Ha a belső migrációnak a kisebbségek identitására gyakorolt hatását akarjuk vizsgálni, ismét semlegesíteni kell a külső migráció hatását, tehát a Magyarországon szü-

letettekre kell a vizsgálatot korlátozni. Ebben az esetben, mint az alábbi táblázat mutatja, a következő arányokat kapjuk: miközben a Magyarországon született németek 55,4%-a lakott a népszámlálás időpontjában születési helyén, addig a 14. válaszkombinációt jelölő németek több mint 66%-át írták össze ugyanazon a településen, amelyen született. A valamivel több mint 10 százaléknyi eltérés lényegében középtérték (a rendkívül kis esetszámú örmény adattól eltekintve). A megyén belül migrálók körében nagyjából ugyanolyan a kompakt identitásúak aránya, mint a Magyarországon született németek egészében, viszont már jóval kisebb azok körében, akik elhagyták születési megyéjük határát.

Az egyes kisebbségek adatait összehasonlítva azt mondhatnánk, hogy a németek kötődésűek identitását jobban „megviseli” a vándorlás, mint a cigányokét vagy a görögökét, de nem annyira, mint a románokét, a szlovákokét vagy a szerbekét. A kompakt identitásúak aránya a megyeközi vándorlók-nál valamivel nagyobb arányban csökken, mint azoknál, akik születési megyéjükön belül váltottak lakóhelyet, ami statisztikailag elsősorban a nagyobb létszámú, hagyományos településterülettel rendelkező kisebbségeknél mutatkozik meg (lásd 39. táblázat, 188. oldal).

E vizsgálati módszer a cigányság migrációs és identitásjellemzői összefüggéseinek vizsgálatára csak részben felel meg, miután a cigány kötődésűek mindössze 15%-a vallotta anyanyelvénél csak a cigányság valamelyik nyelvét, viszont 84%-uk anyanyelvénél megjelölte a magyart (vagy azt is). Ugyanakkor a cigány kötődésűek az összes kisebbség közül a legnagyobb arányban, 92%-ban mondták magukat cigány nemze-

tiségűnek. E körülmény is mutatja a cigányság kérdésének sajátos voltát, amivel a gazdasági fejlettséget elemző fejezetben foglalkozunk részletesen.

A vándorlás iránya és az identitás kompaktsága

A vándorlás irányát többféleképpen értelmezhetjük: vizsgálhatjuk földrajzi értelemben, amely szerint az ország össznépességének demográfiai súlypontja keletről nyugatra mozdul el, elsősorban a keleti (fejletlen) megyékből Közép-Magyarországra vándorlók jelentős száma folytán. Ugyanakkor értelmezhetjük a vándorlás irányát a településtípusok vonatkozásában is, amely keretében a községekből a városokba (és jóval kisebb mértékben fordított irányba) vándorlók arányait elemezzük. Most ez utóbbi értelmezés szerint vizsgáljuk meg a vándorlás irányának, a településtípusok közötti migrációnak az identitásra gyakorolt hatását.

A 31. táblázatban megmutattuk, hogy kisebbségenként milyen a településtípusok közötti migráció aránya. A 30. táblázatban és a 2. ábrán látható, hogy minden kisebbség esetében nagyobb a községi típusú településeken születettek, mint az azokon lakók aránya, tehát mindegyikre jellemző az urbanizáció bizonyos foka. Most azt vesszük szemügyre, hogy ez az urbanizáció milyen hatással van az identitásra.

Az arányokat a német kötődésűek példáján tudjuk a legszemléletesebben bemutatni.

A népszámlálás során összeírt 120 344 német kötődésű 15,16%-a vallotta magát a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó négy kérdés mindegyike esetében a németiséghez

tartozónak. Közülük 9768 született külföldön, és körükben több mint 40% jelölte a 14. válasszombinációt, így a Magyarországon születettek körében a kompakt identitásúak aránya 12,9%-ra csökkent, ez tehát az átlag. Hogyan alakultak ez utóbbi 110 ezer személynek a mutatói a településtípusok közötti vándorlás során?

Az 40. táblázatból (188. oldal) látjuk, hogy a kompakt identitásúak aránya azok körében volt a legmagasabb, akik községben születtek, és a népszámlálás időpontjában ugyancsak ilyen típusú településen laktak. Ez a 45 ezer fő a Magyarországon született németiség mintegy 40%-át képezi. Ahogy a táblázat utolsó sorában jobbról balra haladunk, ahogy nő a város, amelybe a községben születettek költöztek, úgy csökken azoknak az aránya, akik német anyanyelvüként a nyelvet a családban is beszélik, s a németiséghez nemzetiségük és kulturális kötődésük alapján is tartozónak vallják magukat. Azt is megfigyelhetjük, hogy az azonos kategóriák metszéspontjában (átlósan) az értékek viszonylag magasak, mert magukban foglalják a helyben maradtak adatait is, ugyanakkor felfelé haladva itt is csökkennek az arányok. A fővárosban született és ott is összeírt német kötődésűek mutatói azonban így is kedvezőbbek, mint azoké, akik vagy azonos, vagy eltérő kategóriába sorolt városok között vándoroltak. A valamelyik megyei jogú városban született és Budapestre költözött mintegy 1300 német kötődésű közül már csak 29-en jelölték meg mind a négy népszámlálási kérdés esetében a németet.

Hasonló tendenciák figyelhetők meg a többi nemzeti kisebbség esetében, legalábbis azokéban, amelyeknél a megfelelő eset-szám még statisztikailag értelmezhető, ter-

mészetiesen azzal a kikötéssel, hogy – mint már rámutattunk – az egyes kisebbségekhez tartozók között nagy a különbség a kompakt identitásúak aránya tekintetében (lásd 41–42. táblázat, 188–189. oldal).

Valamelyest eltérő a helyzet a cigányság esetében, ahol a községekben születettek, de még inkább a községekben lakók körében sokkal kisebb a kompakt identitást vallók aránya, mint a városban születettek és ott is lakók körében (lásd 43. táblázat, 189. oldal).

A vándorlás gazdasági vonatkozásai

Tudnak-e a kisebbségi kötődésűek migrációval javítani társadalmi-gazdasági helyzetükön? Kétségtelenül tudnak. Az országos átlagnál kedvezőbb társadalmi-gazdasági környezetben az adott kisebbséghez tartozók helyzete is kedvezőbb a kisebbség átlagához viszonyítva. Ez a társadalmi környezet integratív jellegének mértékéről is tanúskodik.

Vizsgáljuk meg a két szélsőséges esetet, a németekét és a cigányokét az egyik leglényegesebb mutató, a gazdasági aktivitás alapján.

A népszámlálás adatai alapján 2001-ben a lakónépesség 36,2%-a volt foglalkoztatott, 4,1%-a pedig munkanélküli. Az inaktív keresők (elsősorban nyugdíjasok) részesedése majd 5%-kal volt magasabb, mint az eltartottaké, ahova többek között a gyermekkorúakat soroljuk. A nemzeti kisebbségek mutatói nem sokban térnek el ezektől az arányoktól, a németek és ukránok esetében a foglalkoztatottság még magasabb is, az elöregedett szlovák népességben az inaktív keresők magas arányát az eltartottak alacsony részesedése ellentételezi. Az egyetlen

markáns eltérést a cigányság mutatói képezik: körükben a munkanélküliség 11,8%-os volt, magasabb, mint a foglalkoztatottak aránya (lásd 9. ábra, 194. oldal).

A magyar és német kötődésűek körében a foglalkoztatottak arányában a legtöbb megye esetében nincs jelentősebb eltérés: a német kötődésűek körében a foglalkoztatottak aránya mindenütt valamivel magasabb, Bács-Kiskun megye kivételével. Ahogy azonban a magyar kötődésűek körében a foglalkoztatottsági arányszám csökken, a németeké növekedik, vagy legalábbis a többi megyével azonos szinten marad. Heves megyében mutatkozik a legnagyobb különbség, ahol a német kötődésűek körében majd 13%-kal magasabb a foglalkoztatottak aránya, mint a magyar kötődésűek esetében (lásd 10. ábra, 194. oldal).

A cigány kötődésűek gazdasági aktivitás szerinti megoszlását megyei bontásban szemlélve látjuk, hogy a különbségek leképezik az egyes megyék fejlettsége közötti különbségeket, de a legkedvezőbb esetben sem érik el a magyarság legkedvezőtlenebb arányát (lásd 11. ábra, 195. oldal).

Láttuk, hogy az identitás kompaktságát alapvetően meghatározza a migráció iránya, és még inkább távolsága.

Ha tehát a kisebbség tagja számára a modernizáció egyedüli útja a migráció, ez identitása megőrzése szempontjából töle pótlólagos erőfeszítéseket követel, ugyanakkor a fejlettség bizonyos szintje alatt már a migrációra is képtelen.

Ezért fontos megvizsgálni, milyen az a társadalmi-gazdasági környezet, amelybe az adott kisebbséghez tartozók beleszülettek, illetve amelyben élnek.

Születési helyük és lakóhelyük fejlettségi szintjét összevetve általánosságban el-

mondhatjuk, hogy a pozitív irányba való elmozdulás minden kisebbség esetében megmutatkozik: a kisebbségek nagyobb hányada él fejlettebb térségekben, mint amekkora hányada az ilyenekben született.

Ugyanakkor az össznépességhez viszonyítva még mindig nagyobb a stagnáló vagy lemaradó megyékben, kistérségekben és településeken élő szlovákok, románok, és különösképpen a cigányok aránya.

A társadalmi-gazdasági környezet hatásának vizsgálatára legalkalmasabb terület-szervezési szint a kistérség. Kisebbségek a terület keretében tapasztalható fejlettségi különbségek, mint mondjuk a megye legfejlettebb és legfejletlenebb települése között, ugyanakkor a kistérségen belüli mobilitás lehetővé teszi a „hagyományos” környezettel való kapcsolattartást.

Egy térség társadalmi-gazdasági fejlettsége nagyon sok összetevőtől függ. Hatással van rá a demográfiai helyzet, a gazdasági tevékenység mennyisége és minősége, az intézményi-infrastrukturális ellátottság, és nem utolsósorban a közlekedési viszonyok.

A Központi Statisztikai Hivatal 19 mutató alapján 5 fejlettségi kategóriába sorolta a kistérségeket: a komplex mutató 2002. évi értékeit vesszük alapul, arányba állítva az egyes kistérségeknek a 2001. évi népszámlálás nemzetiségi összetételével.

A komplex mutató besorolása szerint Magyarország össznépességének mintegy 10-10 százaléka él a lemaradó, illetve stagnáló (1. és 2. kategória), és mintegy 40%-a a legfejlettebb, dinamikusan fejlődő kistérségekben (5. kategória) (lásd 44. táblázat, 189. oldal).

A legfejletlenebb kategória részesedése csak a cigányok és a románok esetében nagyobb az össznépesség átlagánál, de esetük-

ben ez az eltérés kirívó. A horvátok esetében az átlagnál valamivel nagyobb a stagnáló kistérségekben élők száma, ugyanakkor azonban nagyobb a legfejlettebb kistérségek részesedése is. A szlovének és szlovákok esetében az átlagosnál kisebb az 5. kategória részesedése, de a különbséget bőven ellentételezi a fejlődő kistérségek igen nagy részesedése.

Az ember közérzetét a helyzeténél is jobban befolyásolják a kilátásai. Ilyen értelemben nem mellékes, hogy a kisebbségek által nagyobb arányban lakott területeknek a fejlettsége mellett milyen a versenyképessége, milyenek a fejlődési tendenciák. Ezért hasznos megvizsgálni, hogy az ország jelenlegi területfejlesztési tervei alapján hogyan alakulna a kisebbségek lakóhelyének társadalmi-gazdasági helyzete, ha nem vándorolnának.

Az MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpontja egy 40 változóból álló komplex mutatót dolgozott ki a kistérségek fejlettségének és versenyképességének mérésére.⁶ Az eredmények mindössze 5 kistérség besorolásában térnek el egy-egy kategóriával a KSH értékeitől. Ugyanezen változókat alapul véve elkészítették a kistérségek fejlettségének 2012. évi prognózisát, amelynek megvalósulása esetében a legnagyobb mértékben a cigányok helyzete módosulna: a lemaradó községekben 10%-uk élne, annyi, mint 2002-ben az össznépesség aránya. Ugyanakkor a románok helyzete jóval kisebb mértékben javulna, a horvátoké pedig lényegében stagnálna (lásd 12. ábra, 195. oldal).

Következtetések és javaslatok

A migráció és a modernizáció fogalma szorosan összefügg. A fejlődés feltétele az erőfor-

rások felhasználásának optimalizálása, s ebben a munkaerő allokációja ugyanúgy jelentős szerepet játszik, mint a tőkekihelyezés. A fejlődésnek azonban ugyanilyen fontos feltétele a stabil, kiegyensúlyozott társadalmi szerkezet, ami elképzelhetetlen tagjainak stabil, kiegyensúlyozott, konfliktusmentes identitása nélkül.

Rövid távon a munkaerő mozgatása olcsóbbnak, egyszerűbbnek tűnik, mint a termelőeszközöké. Ugyanakkor, mint láttuk, a nagyfokú migráció jelentős változásokkal jár az identitásra nézve, megbolygatja a társadalmi szerkezetet.

Azt kell tehát eldönteni, hogy a kiegyensúlyozás érdekében mely esetekben és milyen arányokban részesítjük előnyben, serkentjük a társadalmi tervezés során az „embert az eszközhöz” vagy az „eszközt az emberhez” módszert.

Magyarország vonatkozásában mindkettő tekintetében van pótolnivaló: egyrészt még mindig rendkívül alacsony a vándorlás mértéke, másrészt még mindig meglehetősen nagyok a regionális különbségek a társadalmi-gazdasági fejlettség terén. Tehát ugyanúgy indokolt lenne serkenteni a nagyobb mobilitást, mint támogatni a beruházást a fejletlenebb területekre.

Elemzésünk során a kisebbségek vonatkozásában a következő megállapításokra jutottunk:

1. Magyarországon nemzetközi összehasonlításban alacsony a népességszomszomszág: miközben a rendszerváltás óta a külső migráció nőtt (a korábbi állapotokhoz képest radikálisan, de nemzetközi összehasonlításban mérsékelten), addig a belső vándorlás csökkent: a tényleges vándorlási arányszám 3-as értéke a Nyugat-Európainak a fele, az

USA-belinek nagyjából egyharmada. Ugyanakkor a magyarországi népesség külső migrációs potenciálja is szerény: az 1990-es évek felmérései folyamatosan azt jelzik, hogy a népesség 1-2%-a élne, 3-4%-a vállalna munkát külföldön, ami a többi kelet-európai országban mért értékek fele-harmada.

2. A belső vándorlás az országos átlagot tekintve keletről nyugatra, a falvakból a városokba, a gazdaságilag kedvezőtlen környezetből a kedvezőbbbe irányul.
3. A kisebbségek migrációs mutatói az össznépesség átlagánál magasabbak, a cigányok és a szlovákok kivételével.
4. A kisebbségek esetében a migráció iránya és távolsága az össznépesség-nél tapasztalt jellemzőkkel párhuzamosan alakul.
5. A vándorlás távolsága egyenes arányban áll az identitás kompaktságának csökkenésével.

Ezek alapján a következő javaslatok fogalmazódtak meg:

1. A kisebbségek vonatkozásában a modernizáció során az „eszközt az emberhez” módszert kell nagyobb mértékben előnyben részesíteni, még akkor is, ha ez a nehezebb feladat. Ez jó az ország kiegyensúlyozott területi fejlettsége, és a nemzeti kisebbségek identitásának megőrzése szempontjából is.
2. Amennyiben nagyobb lenne a magyarországi kisebbségek érdekérvényesítő képessége, joggal követelhetnék, hogy a területfejlesztési tervekben nagyobb súllyal essenek latba sa-

ját szempontjaik, mert a nagyobb számban és arányban kisebbségek által lakott területek a horvátok, románok, szlovákok, és végképp a cigányok vonatkozásában a kevésbé fejlettek, stagnálók vagy lemaradók közé tartoznak.

3. Célszerű lenne kialakítani a kisebbségi helyzetben élő nemzeti-etnikai közösségek társadalmi-gazdasági fejlettségének komplex mutatóját, amely az általános összetevők mellett olyan szempontokat is figyelembe vesz, mint az anyanyelvű oktatás lehetősége, a kulturális infrastruktúra, az azonos nyelvi-kulturális környezettel való kapcsolattartás lehetősége, stb.
4. Az európai integráció során a külső és belső migráció közötti kategoriális különbség csökken: az állam sok értelemben csak egy területszervezési szint lesz a derogációk megszűnése után. Ami tehát ma vonatkozik a magyarországi belső vándorlás kisebbségeket érintő hatására, ugyanaz lesz holnap érvényes a határon túli magyarság vonatkozásában is: itt is az „eszközt az emberhez” és az „embert az eszközhöz” alternatíva optimális hatásfokú kombinációját kell megtalálni. Miután a határon túli magyar-

ság az európai integráció során a magyarországi mobilitás megkerülhetetlen forrása lesz, még inkább célszerű a magyarországi kisebbségek modernizációs problémáit helyben megoldani. Ugyanakkor a nemzeti identitás kérdését nem lehet csak belső, nemzetállami keretben szemlélni, ezért célszerű már most szorgalmazni az azonos módszertannal végzett összehasonlító elemzéseket.

5. Az új kihívások közepette a kisebbségi közösségek is csak úgy tudnak fennmaradni, versenyképesek maradni, ha maguk is megtalálják saját identitásuk modernizációjának forrásait, együvértartozásuk korszerű létalapját. Ez az a feladat, amelyet a többségi társadalom nem tud, nem is hivatott elvégezni helyettük.

Röviden: csak az elyszerű politika lehet hosszú távon jó politika. A magyar állam érdeke az erőforrások optimális felhasználását elősegítő kiegyensúlyozott területi fejlettség és a kisebbségeknek a társadalomba való harmonikus beilleszkedését támogató stabil identitás. Ugyanez lényegében a magyar nemzet egészének érdeke is, amely – kontinensünk hosszabb távú integrációs folyamatát tekintve – valójában ugyancsak egy nemzeti kisebbség az egyesülő Európában.

Kódok és rövidítések

Az alábbiakban közöljük a táblázatokon és ábrákon helymegtakarítás céljából alkalmazott kódok és rövidítések feloldását.

1. Megyenevek

Kód	Megyenév
01	Budapest
02	Bács-Kiskun
03	Baranya
04	Békés
05	Borsod-Abaúj-Zemplén
06	Csongrád
07	Fejér
08	Győr-Moson-Sopron
09	Hajdú-Bihar
10	Heves
11	Jász-Nagykun-Szolnok
12	Komárom-Esztergom
13	Nógrád
14	Pest
15	Somogy
16	Szabolcs-Szatmár-Bereg
17	Tolna
18	Vas
19	Veszprém
20	Zala

2. A megyék fejlettségi kategóriái*

Számkód	Betűkód	Fejlettség
1	a	Legfejlettebb
2	b	Kevésbé fejlett
3	c	Kevésbé fejletlen
4	d	Legfejletlenebb

* Négy fejlettségi kategória azonos esetszám szerint a 2001-ben egy főre jutó GDP alapján

3. A kistérségek fejlettségi kategóriái

Számkód	Fejlettség
1	Lemaradó
2	Stagnáló
3	Felzárkózó
4	Fejlődő
5	Dinamikusan fejlődő

4. Településtípusok

Számkód	Településtípus megnevezése
1	Főváros
2	Megyei jogú város
3	Egyéb város
4	Község

5. Identitáskategóriák

Rövidítés	Identitáskategória megnevezése
anye	Anyanyelv
nemz	Nemzetiség
kult	Kulturális kötődés
csbeny	Családi, baráti közösségben beszélt nyelv

1. táblázat: A Magyarországon és a külföldön született
kisebbségi kötődésűek száma és aránya

Kisebbség	Összesen	Külföldön született	Magyarországon született
bolgár	2 316	977	1 339
cigány	205 720	932	204 788
görög	6 619	1 290	5 329
horvát	25 730	2 050	23 680
lengyel	5 144	2 162	2 982
német	120 344	9 756	110 588
örmény	1 165	366	799
román	14 781	7 286	7 495
ruszin	2 079	1 081	998
szerb	7 350	2 808	4 542
szlovák	39 266	2 360	36 906
szlovén	4 832	307	4 525
ukrán	7 393	3 668	3 725
mind	442 739	35 043	407 696
arány	100,00	7,92	92,08

2. táblázat: A megyék fejlettségi sorrendje az egy főre jutó GDP alapján,
1995–2002

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	Kate- gória
Budapest	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Győr-Moson-Sopron	2	2	4	3	2	2	2	2	1
Fejér	4	4	2	2	4	3	3	4	1
Vas	3	3	3	4	3	4	4	3	1
Komárom-Esztergom	8	8	7	8	8	7	5	5	1
Pest	18	17	11	11	10	10	6	6	2
Zala	7	5	5	5	5	6	7	7	2
Veszprém	9	9	9	9	9	5	8	8	2
Tolna	6	7	8	7	6	9	9	9	2
Csongrád	5	6	6	6	7	8	10	10	2
Heves	17	16	15	13	12	13	11	12	3
Hajdú-Bihar	13	10	12	12	13	12	12	13	3
Baranya	10	11	10	10	11	11	13	11	3
Jász-Nagykun-Szolnok	14	13	13	14	17	16	14	16	3

A táblázat folytatódik!

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	Kategória
Somogy	15	15	17	17	15	14	15	15	3
Bács-Kiskun	11	14	14	15	14	15	16	14	4
Békés	12	12	16	16	16	17	17	18	4
Borsod-Abaúj-Zemplén	16	18	18	18	18	18	18	17	4
Szabolcs-Szatmár-Bereg	19	19	19	20	20	20	19	20	4
Nógrád	20	20	20	19	19	19	20	19	4

3. táblázat: A lakónépesség megyék közötti megoszlása
(2001)

Megye	Terület (ha)	Népesség	Terület%	Népesség%	1 km ² -re
Budapest	52 516	1 777 921	0,56	17,43	3385,48
Bács-Kiskun	844 515	546 517	9,08	5,36	64,71
Baranya	442 951	407 448	4,76	4,00	91,98
Békés	563 105	397 791	6,05	3,90	70,64
Borsod-Abaúj-Zemplén	724 717	744 404	7,79	7,30	102,72
Csongrád	426 268	433 344	4,58	4,25	101,66
Fejér	435 876	434 317	4,69	4,26	99,64
Győr-Moson-Sopron	408 870	434 706	4,40	4,26	106,32
Hajdú-Bihar	621 056	552 998	6,68	5,42	89,04
Heves	363 741	325 727	3,91	3,19	89,55
Jász-Nagykun-Szolnok	558 171	415 917	6,00	4,08	74,51
Komárom-Esztergom	226 508	316 590	2,43	3,10	139,77
Nógrád	254 418	220 261	2,73	2,16	86,57
Pest	639 351	1 083 877	6,87	10,63	169,53
Somogy	603 586	335 237	6,49	3,29	55,54
Szabolcs-Szatmár-Bereg	593 645	582 256	6,38	5,71	98,08
Tolna	370 331	249 683	3,98	2,45	67,42
Vas	333 620	268 123	3,59	2,63	80,37
Veszprém	461 259	373 794	4,96	3,67	81,04
Zala	378 411	297 404	4,07	2,92	78,59
Összesen	9 302 915	10 198 315	100,00	100,00	109,62

4. táblázat: Az egyes megyékben született kisebbségi kötődésűek száma

Megye			Magyarországon született kisebbségi kötődésű												össze- sen	
			bolgár	cigány	görög	horvát	lengyel	német	örmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén		ukrán
született	1	Budapest	556	9600	2281	582	1038	12902	376	423	185	596	3125	371	718	32753
	4	Bács-Kiskun	38	6513	152	3377	114	7951	23	90	25	676	1706	121	242	21028
	3	Baranya	55	10689	164	6468	134	22456	33	149	16	504	102	106	144	41020
	4	Békés	51	5635	169	58	94	2405	18	4794	24	579	10950	284	173	25234
	4	Borsod-A-Z	72	48230	304	56	287	2442	25	94	357	42	2250	153	273	54585
	2	Csongrád	41	2778	166	92	104	1050	20	323	14	541	700	55	140	6024
	1	Fejér	30	3987	370	87	94	4786	25	53	20	94	219	57	125	9947
	1	Győr-M-S	18	1552	108	3336	79	4708	12	33	15	30	110	56	141	10198
	3	Hajdú-Bihar	57	12297	180	48	123	1024	44	762	35	25	244	68	187	15094
	3	Heves	12	12767	87	24	68	641	12	33	10	9	678	29	96	14466
	3	Jász-N-Sz	29	12819	153	49	75	886	17	83	28	42	287	60	176	14704
	1	Kom-Eszl	37	2470	144	39	126	9054	27	50	21	38	4751	111	106	16974
	4	Nógrád	17	10066	53	26	38	1249	6	47	10	23	3529	75	83	15222
	2	Pest	149	11290	377	533	217	15033	32	154	60	1037	7228	311	317	36738
	3	Somogy	41	10510	103	1403	64	1836	34	95	23	60	87	63	121	14440
	4	Szabolcs-Sz-B	68	29091	147	46	73	1495	28	77	33	27	512	81	287	31965
	2	Tolna	17	5279	97	117	67	11443	20	101	9	113	114	64	98	17539
	1	Vas	12	1710	71	3271	34	2312	9	40	9	25	98	2353	80	10024
	2	Veszprém	13	2433	132	91	93	5901	28	54	26	36	138	40	122	9107
	2	Zala	26	5072	71	3977	60	1014	10	40	17	45	78	67	96	10573
összesen			1339	204788	5329	23680	2982	110588	799	7495	937	4542	36906	4525	3725	407635
lakómegeében született			1004	179526	3700	20733	2096	89846	535	6423	589	3292	31341	3795	2722	345602
megeében lakók %-a			75,0	87,7	69,4	87,6	70,3	81,2	67,0	85,7	62,9	72,5	84,9	83,9	73,1	84,8

5. táblázat: Az egyes megyékben született kisebbségi kötődésűek hányada a Magyarországon születettek összlétszámából

Megye			Magyarországon született kisebbségi kötődésű													népes- ség %
			bolgár	cigány	görög	horvát	lengyel	német	örmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén	ukrán	
született	1	Budapest	41,5	4,7	42,8	2,5	34,8	11,7	47,1	5,6	19,7	13,1	8,5	8,2	19,3	17,4
	4	Bács-Kiskun	2,8	3,2	2,9	14,3	3,8	7,2	2,9	1,2	2,7	14,9	4,6	2,7	6,5	5,4
	3	Baranya	4,1	5,2	3,1	27,3	4,5	20,3	4,1	2,0	1,7	11,1	0,3	2,3	3,9	4,0
	4	Békés	3,8	2,8	3,2	0,2	3,2	2,2	2,3	64,0	2,6	12,7	29,7	6,3	4,6	3,9
	4	Borsod-A-Z	5,4	23,6	5,7	0,2	9,6	2,2	3,1	1,3	38,1	0,9	6,1	3,4	7,3	7,3
	2	Csongrád	3,1	1,4	3,1	0,4	3,5	0,9	2,5	4,3	1,5	11,9	1,9	1,2	3,8	4,2
	1	Fejér	2,2	1,9	6,9	0,4	3,2	4,3	3,1	0,7	2,1	2,1	0,6	1,3	3,4	4,3
	1	Győr-M-S	1,3	0,8	2,0	14,1	2,6	4,3	1,5	0,4	1,6	0,7	0,3	1,2	3,8	4,3
	3	Hajdú-Bihar	4,3	6,0	3,4	0,2	4,1	0,9	5,5	10,2	3,7	0,6	0,7	1,5	5,0	5,4
	3	Heves	0,9	6,2	1,6	0,1	2,3	0,6	1,5	0,4	1,1	0,2	1,8	0,6	2,6	3,2
	3	Jász-N-Sz	2,2	6,3	2,9	0,2	2,5	0,8	2,1	1,1	3,0	0,9	0,8	1,3	4,7	4,1
	1	Kom-Esz	2,8	1,2	2,7	0,2	4,2	8,2	3,4	0,7	2,2	0,8	12,9	2,5	2,8	3,1
	4	Nógrád	1,3	4,9	1,0	0,1	1,3	1,1	0,8	0,6	1,1	0,5	9,6	1,7	2,2	2,2
	2	Pest	11,1	5,5	7,1	2,3	7,3	13,6	4,0	2,1	6,4	22,8	19,6	6,9	8,5	10,6
	3	Somogy	3,1	5,1	1,9	5,9	2,1	1,7	4,3	1,3	2,5	1,3	0,2	1,4	3,2	3,3
	4	Szabolcs-Sz-B	5,1	14,2	2,8	0,2	2,4	1,4	3,5	1,0	3,5	0,6	1,4	1,8	7,7	5,7
	2	Tolna	1,3	2,6	1,8	0,5	2,2	10,3	2,5	1,3	1,0	2,5	0,3	1,4	2,6	2,4
	1	Vas	0,9	0,8	1,3	13,8	1,1	2,1	1,1	0,5	1,0	0,6	0,3	52,0	2,1	2,6
	2	Veszprém	1,0	1,2	2,5	0,4	3,1	5,3	3,5	0,7	2,8	0,8	0,4	0,9	3,3	3,7
	2	Zala	1,9	2,5	1,3	16,8	2,0	0,9	1,3	0,5	1,8	1,0	0,2	1,5	2,6	2,9
összesen			100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100,0
1+2 fejlettségi kategória			67,1	22,5	71,6	51,2	64,1	61,7	70,0	17,0	40,1	56,3	44,9	77,0	52,2	55,6
3+4 fejlettségi kategória			32,9	77,5	28,4	48,8	35,9	38,3	30,0	83,0	59,9	43,7	55,1	23,0	47,8	44,4

6. táblázat: Az adott megyében élő lakónépesség és a megyében született kisebbség hányada közötti különbség

Megye			Magyarországon született kisebbségi kötődésű												
			bolgár	cigány	görög	horvát	lengyel	német	örmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén	ukrán
született	1	Budapest	24,1	-12,7	25,4	-15,0	17,4	-5,8	29,6	-11,8	2,3	-4,3	-9,0	-9,2	1,8
	4	Bács-Kiskun	-2,5	-2,2	-2,5	8,9	-1,5	1,8	-2,5	-4,2	-2,7	9,5	-0,7	-2,7	1,1
	3	Baranya	0,1	1,2	-0,9	23,3	0,5	16,3	0,1	-2,0	-2,3	7,1	-3,7	-1,7	-0,1
	4	Békés	-0,1	-1,1	-0,7	-3,7	-0,7	-1,7	-1,6	60,1	-1,3	8,8	25,8	2,4	0,7
	4	Borsod-A-Z	-1,9	16,3	-1,6	-7,1	2,3	-5,1	-4,2	-6,0	30,8	-6,4	-1,2	-3,9	0,0
	2	Csongrád	-1,2	-2,9	-1,1	-3,9	-0,8	-3,3	-1,7	0,1	-2,8	7,7	-2,4	-3,0	-0,5
	1	Fejér	-2,0	-2,3	2,7	-3,9	-1,1	0,1	-1,1	-3,6	-2,1	-2,2	-3,7	-3,0	-0,9
	1	Győr-M-S	-2,9	-3,5	-2,2	9,8	-1,6	0,0	-2,8	-3,8	-2,7	-3,6	-4,0	-3,0	-0,5
	3	Hajdú-Bihar	-1,2	0,6	-2,0	-5,2	-1,3	-4,5	0,1	4,7	-1,7	-4,9	-4,8	-3,9	-0,4
	3	Heves	-2,3	3,0	-1,6	-3,1	-0,9	-2,6	-1,7	-2,8	-2,1	-3,0	-1,4	-2,6	-0,6
	3	Jász-N-Sz	-1,9	2,2	-1,2	-3,9	-1,6	-3,3	-2,0	-3,0	-1,1	-3,2	-3,3	-2,8	0,6
	1	Kom-Eszt	-0,3	-1,9	-0,4	-2,9	1,1	5,1	0,3	-2,4	-0,9	-2,3	9,8	-0,7	-0,3
	4	Nógrád	-0,9	2,8	-1,2	-2,0	-0,9	-1,0	-1,4	-1,5	-1,1	-1,7	7,4	-0,5	0,1
	2	Pest	0,5	-5,1	-3,6	-8,4	-3,4	3,0	-6,6	-8,6	-4,2	12,2	9,0	-3,8	-2,1
	3	Somogy	-0,2	1,8	-1,4	2,6	-1,1	-1,6	1,0	-2,0	-0,8	-2,0	-3,1	-1,9	0,0
	4	Szabolcs-Sz-B	-0,6	8,5	-3,0	-5,5	-3,3	-4,4	-2,2	-4,7	-2,2	-5,1	-4,3	-3,9	2,0
	2	Tolna	-1,2	0,1	-0,6	-2,0	-0,2	7,9	0,1	-1,1	-1,5	0,0	-2,1	-1,0	0,2
	1	Vas	-1,7	-1,8	-1,3	11,2	-1,5	-0,5	-1,5	-2,1	-1,7	-2,1	-2,4	49,4	-0,5
	2	Veszprém	-2,7	-2,5	-1,2	-3,3	-0,5	1,7	-0,2	-2,9	-0,9	-2,9	-3,3	-2,8	-0,4
	2	Zala	-1,0	-0,4	-1,6	13,9	-0,9	-2,0	-1,7	-2,4	-1,1	-1,9	-2,7	-1,4	-0,3

7. táblázat: A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek lakóhely szerinti megoszlása

Megye			Magyarországon született kisebbségi kötődésű												össze- sen	
			bolgár	cigány	görög	horvát	lengye	német	örmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén		ukrán
lakik	1	Budapest	618	13813	2599	1134	1178	15414	433	585	309	882	4320	536	967	42788
	4	Bács-Kiskun	33	6728	108	2976	87	7199	14	91	25	508	1622	107	236	19734
	3	Baranya	55	10591	171	6659	149	22040	31	141	15	493	99	113	150	40707
	4	Békés	36	5492	121	26	59	1975	8	4659	18	432	10128	258	137	23349
	4	Borsod-A-Z	61	46568	233	32	241	1928	10	80	264	26	2006	119	225	51793
	2	Csongrád	35	3094	179	114	105	1190	26	395	20	556	748	62	130	6654
	1	Fejér	26	4296	345	122	111	4815	20	60	14	104	176	69	144	10302
	1	Győr-M-S	15	1652	106	3417	82	4855	11	48	16	30	82	115	120	10549
	3	Hajdú-Bihar	67	11710	129	17	109	689	30	673	21	19	84	46	153	13747
	3	Heves	7	12609	79	18	60	490	7	39	13	16	659	30	83	14110
	3	Jász-N-Sz	24	12289	94	20	49	453	7	63	12	23	98	40	134	13306
	1	Kom-Eszt	35	2642	161	56	125	8986	22	59	24	50	4839	123	111	17233
	4	Nógrád	15	9913	35	12	28	1088	7	38	8	9	3369	69	70	14661
	2	Pest	188	12377	543	655	310	17049	86	225	95	1154	8038	355	439	41514
	3	Somogy	34	10317	75	1347	68	1685	30	79	24	39	49	64	106	13917
	4	Szabolcs-Sz-B	35	26546	59	8	26	886	11	35	11	11	290	59	188	28165
	2	Tolna	15	5421	92	116	46	11167	16	103	4	114	110	57	83	17344
	1	Vas	6	1567	50	3076	22	2049	6	26	10	20	53	2178	57	9120
	2	Veszprém	16	2395	105	112	86	5695	18	64	25	37	101	60	120	8834
	2	Zala	18	4768	45	3763	41	935	6	32	9	19	35	65	72	9808
összesen			1339	204788	5329	23680	2982	110588	799	7495	937	4542	36906	4525	3725	407635
lakómegyében született			1004	179526	3700	20733	2096	89846	535	6423	589	3292	31341	3795	2722	
megyében lakók %-a			75,0	87,7	69,4	87,6	70,3	81,2	67,0	85,7	62,9	72,5	84,9	83,9	73,1	

8. táblázat: Az egyes megyékben lakó kisebbségi kötődésűek hányada az összes Magyarországon születettekből

Megye			Magyarországon született kisebbségi kötődésű													népes- ség
			bolgár	cigány	görög	horvát	lengyel	német	örmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén	ukrán	
lakik	1	Budapest	46,2	6,7	48,8	4,8	39,5	13,9	54,2	7,8	33,0	19,4	11,7	11,8	26,0	17,4
	4	Bács-Kiskun	2,5	3,3	2,0	12,6	2,9	6,5	1,8	1,2	2,7	11,2	4,4	2,4	6,3	5,4
	3	Baranya	4,1	5,2	3,2	28,1	5,0	19,9	3,9	1,9	1,6	10,9	0,3	2,5	4,0	4,0
	4	Békés	2,7	2,7	2,3	0,1	2,0	1,8	1,0	62,2	1,9	9,5	27,4	5,7	3,7	3,9
	4	Borsod-A-Z	4,6	22,7	4,4	0,1	8,1	1,7	1,3	1,1	28,2	0,6	5,4	2,6	6,0	7,3
	2	Csongrád	2,6	1,5	3,4	0,5	3,5	1,1	3,3	5,3	2,1	12,2	2,0	1,4	3,5	4,2
	1	Fejér	1,9	2,1	6,5	0,5	3,7	4,4	2,5	0,8	1,5	2,3	0,5	1,5	3,9	4,3
	1	Győr-M-S	1,1	0,8	2,0	14,4	2,7	4,4	1,4	0,6	1,7	0,7	0,2	2,5	3,2	4,3
	3	Hajdú-Bihar	5,0	5,7	2,4	0,1	3,7	0,6	3,8	9,0	2,2	0,4	0,2	1,0	4,1	5,4
	3	Heves	0,5	6,2	1,5	0,1	2,0	0,4	0,9	0,5	1,4	0,4	1,8	0,7	2,2	3,2
	3	Jász-N-Sz	1,8	6,0	1,8	0,1	1,6	0,4	0,9	0,8	1,3	0,5	0,3	0,9	3,6	4,1
	1	Kom-Eszl	2,6	1,3	3,0	0,2	4,2	8,1	2,8	0,8	2,6	1,1	13,1	2,7	3,0	3,1
	4	Nógrád	1,1	4,8	0,7	0,1	0,9	1,0	0,9	0,5	0,9	0,2	9,1	1,5	1,9	2,2
	2	Pest	14,0	6,0	10,2	2,8	10,4	15,4	10,8	3,0	10,1	25,4	21,8	7,8	11,8	10,6
	3	Somogy	2,5	5,0	1,4	5,7	2,3	1,5	3,8	1,1	2,6	0,9	0,1	1,4	2,8	3,3
	4	Szabolcs-Sz-B	2,6	13,0	1,1	0,0	0,9	0,8	1,4	0,5	1,2	0,2	0,8	1,3	5,0	5,7
	2	Tolna	1,1	2,6	1,7	0,5	1,5	10,1	2,0	1,4	0,4	2,5	0,3	1,3	2,2	2,4
	1	Vas	0,4	0,8	0,9	13,0	0,7	1,9	0,8	0,3	1,1	0,4	0,1	48,1	1,5	2,6
	2	Veszprém	1,2	1,2	2,0	0,5	2,9	5,1	2,3	0,9	2,7	0,8	0,3	1,3	3,2	3,7
	2	Zala	1,3	2,3	0,8	15,9	1,4	0,8	0,8	0,4	1,0	0,4	0,1	1,4	1,9	2,9
összesen			100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

9. táblázat: Az adott megyében élő lakónépesség és a megyében lakó kisebbség hányada közötti különbség

Megye			Magyarországon született kisebbségi kötődésű												
			bolgár	cigány	görög	horvát	lengye	német	örmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén	ukrán
lakik	1	Budapest	28,7	-10,7	31,3	-12,6	22,1	-3,5	36,8	-9,6	15,5	2,0	-5,7	-5,6	8,5
	4	Bács-Kiskun	-2,9	-2,1	-3,3	7,2	-2,4	1,2	-3,6	-4,1	-2,7	5,8	-1,0	-3,0	1,0
	3	Baranya	0,1	1,2	-0,8	24,1	1,0	15,9	-0,1	-2,1	-2,4	6,9	-3,7	-1,5	0,0
	4	Békés	-1,2	-1,2	-1,6	-3,8	-1,9	-2,1	-2,9	58,3	-2,0	5,6	23,5	1,8	-0,2
	4	Borsod-A-Z	-2,7	15,4	-2,9	-7,2	0,8	-5,6	-6,0	-6,2	20,9	-6,7	-1,9	-4,7	-1,3
	2	Csongrád	-1,6	-2,7	-0,9	-3,8	-0,7	-3,2	-1,0	1,0	-2,1	8,0	-2,2	-2,9	-0,8
	1	Fejér	-2,3	-2,2	2,2	-3,7	-0,5	0,1	-1,8	-3,5	-2,8	-2,0	-3,8	-2,7	-0,4
	1	Győr-M-S	-3,1	-3,5	-2,3	10,2	-1,5	0,1	-2,9	-3,6	-2,6	-3,6	-4,0	-1,7	-1,0
	3	Hajdú-Bihar	-0,4	0,3	-3,0	-5,4	-1,8	-4,8	-1,7	3,6	-3,2	-5,0	-5,2	-4,4	-1,3
	3	Heves	-2,7	3,0	-1,7	-3,1	-1,2	-2,8	-2,3	-2,7	-1,8	-2,8	-1,4	-2,5	-1,0
	3	Jász-N-Sz	-2,3	1,9	-2,3	-4,0	-2,4	-3,7	-3,2	-3,2	-2,8	-3,6	-3,8	-3,2	-0,5
	1	Kom-Eszt	-0,5	-1,8	-0,1	-2,9	1,1	5,0	-0,4	-2,3	-0,5	-2,0	10,0	-0,4	-0,1
	4	Nógrád	-1,0	2,7	-1,5	-2,1	-1,2	-1,2	-1,3	-1,7	-1,3	-2,0	7,0	-0,6	-0,3
	2	Pest	3,4	-4,6	-0,4	-7,9	-0,2	4,8	0,1	-7,6	-0,5	14,8	11,2	-2,8	1,2
	3	Somogy	-0,7	1,8	-1,9	2,4	-1,0	-1,8	0,5	-2,2	-0,7	-2,4	-3,2	-1,9	-0,4
	4	Szabolcs-Sz-B	-3,1	7,3	-4,6	-5,7	-4,8	-4,9	-4,3	-5,2	-4,5	-5,5	-4,9	-4,4	-0,7
	2	Tolna	-1,3	0,2	-0,7	-2,0	-0,9	7,6	-0,4	-1,1	-2,0	0,1	-2,2	-1,2	-0,2
	1	Vas	-2,2	-1,9	-1,7	10,4	-1,9	-0,8	-1,9	-2,3	-1,6	-2,2	-2,5	45,5	-1,1
	2	Veszprém	-2,5	-2,5	-1,7	-3,2	-0,8	1,5	-1,4	-2,8	-1,0	-2,9	-3,4	-2,3	-0,4
	2	Zala	-1,6	-0,6	-2,1	13,0	-1,5	-2,1	-2,2	-2,5	-2,0	-2,5	-2,8	-1,5	-1,0

10. táblázat: A megyében született és az ott lakó kisebbségi kötődésűek hányada közötti különbség

Megye			Magyarországon született kisebbségi kötődésű												
			bolgár	cigány	görög	horvát	lengyel	német	örmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén	ukrán
különbség: lakik-született	1	Budapest	4,6	2,1	6,0	2,3	4,7	2,3	7,1	2,2	13,2	6,3	3,2	3,6	6,7
	4	Bács-Kiskun	-0,4	0,1	-0,8	-1,7	-0,9	-0,7	-1,1	0,0	0,0	-3,7	-0,2	-0,3	-0,2
	3	Baranya	0,0	0,0	0,1	0,8	0,5	-0,4	-0,3	-0,1	-0,1	-0,2	0,0	0,2	0,2
	4	Békés	-1,1	-0,1	-0,9	-0,1	-1,2	-0,4	-1,3	-1,8	-0,6	-3,2	-2,2	-0,6	-1,0
	4	Borsod-A-Z	-0,8	-0,8	-1,3	-0,1	-1,5	-0,5	-1,9	-0,2	-9,9	-0,4	-0,7	-0,8	-1,3
	2	Csongrád	-0,4	0,2	0,2	0,1	0,0	0,1	0,8	1,0	0,6	0,3	0,1	0,2	-0,3
	1	Fejér	-0,3	0,2	-0,5	0,1	0,6	0,0	-0,6	0,1	-0,6	0,2	-0,1	0,3	0,5
	1	Győr-M-S	-0,2	0,0	0,0	0,3	0,1	0,1	-0,1	0,2	0,1	0,0	-0,1	1,3	-0,6
	3	Hajdú-Bihar	0,7	-0,3	-1,0	-0,1	-0,5	-0,3	-1,8	-1,2	-1,5	-0,1	-0,4	-0,5	-0,9
	3	Heves	-0,4	-0,1	-0,2	0,0	-0,3	-0,1	-0,6	0,1	0,3	0,2	-0,1	0,0	-0,3
	3	Jász-N-Sz	-0,4	-0,3	-1,1	-0,1	-0,9	-0,4	-1,3	-0,3	-1,7	-0,4	-0,5	-0,4	-1,1
	1	Kom-Eszt	-0,1	0,1	0,3	0,1	0,0	-0,1	-0,6	0,1	0,3	0,3	0,2	0,3	0,1
	4	Nógrád	-0,1	-0,1	-0,3	-0,1	-0,3	-0,1	0,1	-0,1	-0,2	-0,3	-0,4	-0,1	-0,3
	2	Pest	2,9	0,5	3,1	0,5	3,1	1,8	6,8	0,9	3,7	2,6	2,2	1,0	3,3
	3	Somogy	-0,5	-0,1	-0,5	-0,2	0,1	-0,1	-0,5	-0,2	0,1	-0,5	-0,1	0,0	-0,4
	4	Szabolcs-Sz-B	-2,5	-1,2	-1,7	-0,2	-1,6	-0,6	-2,1	-0,6	-2,3	-0,4	-0,6	-0,5	-2,7
	2	Tolna	-0,1	0,1	-0,1	0,0	-0,7	-0,2	-0,5	0,0	-0,5	0,0	0,0	-0,2	-0,4
	1	Vas	-0,4	-0,1	-0,4	-0,8	-0,4	-0,2	-0,4	-0,2	0,1	-0,1	-0,1	-3,9	-0,6
	2	Veszprém	0,2	0,0	-0,5	0,1	-0,2	-0,2	-1,3	0,1	-0,1	0,0	-0,1	0,4	-0,1
	2	Zala	-0,6	-0,1	-0,5	-0,9	-0,6	-0,1	-0,5	-0,1	-0,9	-0,6	-0,1	0,0	-0,6
összesen			0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
1+2 fejlettségi kategória			5,5	2,9	7,7	1,9	6,5	3,6	10,6	4,3	16,0	9,0	5,3	3,0	8,1
3+4 fejlettségi kategória			-5,5	-2,9	-7,7	-1,9	-6,5	-3,6	-10,6	-4,3	-16,0	-9,0	-5,3	-3,0	-8,1

11. táblázat: A Magyarországon született bolgár kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye		lakik																			szül. össz	lakik össz	kül.	
		01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b				20b
született	01a	481	3	1	2	1	2		3	2		3		51		3	1	1	1	1	556	618	62	
	02d	6	22	4			3			1				1			1				38	33	-5	
	03c	6	1	40			1				1			3	1		1		1		55	55	0	
	04d	7	1	1	29	2	4				1			5					1		51	36	-15	
	05d	9				55	1			2	2	1				1			1		72	61	-11	
	06b	11	1	2	2	1	22							1					1		41	35	-6	
	07a	4	1					21							3			1			30	26	-4	
	08a	6							9	1					2						18	15	-3	
	09c	5			2	1				47					2						57	67	10	
	10c	3	1							1	4	1			2						12	7	-5	
	11c	5						1				20	2		1						29	24	-5	
	12a	8						1					28								37	35	-2	
	13d	1									1			14	1						17	15	-2	
	14b	32	1				1							1	112					2	149	188	39	
	15c	4		2				1				1				32		1			41	34	-7	
	16d	18	1		1	1			1	13					2		31				68	35	-33	
17b	2	1	3				1										10			17	15	-2		
18a	5							2										3	1	12	6	-6		
19b	2		1				1					1							8	13	16	3		
20b	3		1			1								2	1			2		16	26	18	-8	
lakik össz.		618	33	55	36	61	35	26	15	67	7	24	35	15	188	34	35	15	6	16	18	1339		114
megyeszül		481	22	40	29	55	22	21	9	47	4	20	28	14	112	32	31	10	3	8	16	1004		-114
megyeszül%		77,8	66,7	72,7	80,6	90,2	62,9	80,8	60,0	70,1	57,1	83,3	80,0	93,3	59,6	94,1	88,6	66,7	50,0	50,0	88,9	75,0		8,5

12. táblázat: A Magyarországon született cigány kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

	Megye	lakik																				szül. össz	lakik össz	kül
		01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b			
született	01a	7301	48	28	41	281	29	74	19	98	118	152	54	81	763	56	395	22	18	16	6	9600	13813	4213
	02d	101	5734	47	16	25	129	28	9	12	4	41	13	13	176	9	30	120	1	3	2	6513	6728	215
	03c	53	81	9646	4	12	12	77	12	6	4	7	10	4	58	368	11	298	1	5	20	10689	10591	-98
	04d	133	23	6	5005	21	191	10	2	52	12	68	13	7	62	2	19	5		3	1	5635	5492	-143
	05d	1245	57	23	35	45074	35	146	14	196	472	68	152	103	212	8	329	9	5	42	5	48230	46568	-1662
	06b	54	97	9	70	14	2404	14		10	10	41	6	2	26	4	11	4	1	1		2778	3094	316
	07a	136	51	17	5	18	10	3201	24	11	14	9	58	17	115	37	29	164	5	54	12	3987	4296	309
	08a	54	7	2	1	8	2	33	1263	9	2	6	19	3	16	5	7	2	57	46	10	1552	1652	100
	09c	465	67	11	116	153	45	17	7	10810	57	78	38	18	181	17	190	12	1	10	4	12297	11710	-587
	10c	396	11	9	19	298	17	39	8	30	11119	222	73	247	229	1	30	8	4	6	1	12767	12609	-158
	11c	442	115	12	97	54	80	33	1	80	216	11254	28	23	288	7	59	19	1	6	4	12819	12289	-530
	12a	144	7	3	6	25	6	46	60	28	20	7	1936	19	82	9	36	3	4	23	6	2470	2642	172
	13d	249	8	3	3	45	5	13	3	7	235	32	25	9066	317	4	13	33	2	2	1	10066	9913	-153
	14b	831	139	18	16	68	45	100	9	36	184	180	91	211	9226	15	79	37	6	9	10	11290	12377	1087
	15c	90	22	396	9	5	11	110	31	8	10	5	14	9	46	9303	9	176	7	64	185	10510	10317	-193
	16d	1907	99	13	29	430	50	83	8	299	89	103	58	75	475	52	25255	16	9	16	25	29091	26546	-2545
	17b	54	120	273	12	5	14	127	5	7	5	2	9	4	43	111	8	4440	14	23	3	5279	5421	142
	18a	49	9	10	3	12	1	18	56	4	6	6	5	5	13	10	2	6	1317	81	97	1710	1567	-143
	19b	56	19	17	2	14	1	67	64	5	5	3	26	4	22	64	24	27	35	1887	91	2433	2395	-38
	20b	53	14	48	3	6	7	60	57	2	47	5	14	2	27	235	10	20	79	98	4285	5072	4768	-304
lakik össz		13813	6728	10591	5492	46568	3094	4296	1652	11710	12609	12289	2642	9913	12377	10317	26546	5421	1567	2395	4768	204788		6554
megyeszül		7301	5734	9646	5005	45074	2404	3201	1263	10810	11119	11254	1936	9066	9226	9303	25255	4440	1317	1887	4285	179526		-6554
megyeszül%		52,9	85,2	91,1	91,1	96,8	77,7	74,5	76,5	92,3	88,2	91,6	73,3	91,5	74,5	90,2	95,1	81,9	84,0	78,8	89,9	87,7		3,2

13. táblázat: A Magyarországon született görög kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye		lakik																				szül. össz.	lakik össz.	kül.
		01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b			
született	01a	1926	9	12	1	6	9	42	5	4	8	6	18	2	201	4	6	6	4	9	3	2281	2599	318
	02d	37	79	5	2	1	9	2				1	1		9		1	4		1		152	108	-44
	03c	20	3	121		1		1	4				1		2	6		2		3		164	171	7
	04d	29	1	4	95	1	13	4		1	2	3	2	2	9		1	1		1		169	121	-48
	05d	55		3	1	202	1	2	1	6	11	3	2	2	9		4	1			1	304	233	-71
	06b	23	4	2	4		116	1	2	1	1	2	1		7					2		166	179	13
	07a	73	1	1	1		2	254	3		2	1	2		23			6		1		370	345	-25
	08a	17	1	2		2	2	2	64			3	5		1			2	3	3	1	108	106	-2
	09c	44		1	7	3	3	2	2	101	3		3		8			1		2		180	129	-51
	10c	19	1	1	1	6	1	2	2		41		5		5		1	1		1		87	79	-8
	11c	46	2	1	5		6	5	1	1	4	61	3		13				1	3	1	153	94	-59
	12a	18		1		1	2	3	4			4	104		2	1		2		1	1	144	161	17
	13d	14	1				1	2	2		4			27	2							53	35	-18
	14b	123	2	1	2	1	6	3	5	1		8	4	2	215	3			1			377	543	166
	15c	24		4			1	5	1						7	52		2	1	2	4	103	75	-28
	16d	53	2			6	5	5	1	12			5		11		45		1	1		147	59	-88
	17b	16		5		1		3					2		5	4		60		1		97	92	-5
	18a	15	2	3	1			2	4				1		2			1	37	1	2	71	50	-21
	19b	31		1	1	2	1	2	3	2	1	1			7	3	1	2	2	70	2	132	105	-27
	20b	16		3			1	3	2		2	1	2		5	2		1		3	30	71	45	-26
lakik össz.		2599	108	171	121	233	179	345	106	129	79	94	161	35	543	75	59	92	50	105	45	5329		521
megyeszül		1926	79	121	95	202	116	254	64	101	41	61	104	27	215	52	45	60	37	70	30	3700		-521
megyeszül%		74,1	73,1	70,8	78,5	86,7	64,8	73,6	60,4	78,3	51,9	64,9	64,6	77,1	39,6	69,3	76,3	65,2	74,0	66,7	66,7	69,4		9,8

14. táblázat: A Magyarországon született horvát kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye		lakik																				szül. össz.	lakik össz.	kül.	
		01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b				
született	01a	420	10	20	1		2	5	22	2	1	3	6		56	11	3	1	10	2	7	582	1134	552	
	02d	194	2869	134	1	4	36	12	11			3	7	2	43	13		19	6	6	17	3377	2976	-401	
	03c	77	40	6020	3	5	9	14	18	3	4	2	5	1	37	166		24	8	6	26	6468	6659	191	
	04d	6	4	14	15		1		5				1		2	4		2	2	1	1	58	26	-32	
	05d	9		5		16	1	2	4	1	1				1	4		1	4	1	6	56	32	-24	
	06b	9	9	8	1		42	1	5				1	1	5	3			4	1	2	92	114	22	
	07a	12	7	13	1		1	39	3				1		3	2			3	1	1	87	122	35	
	08a	54	3	12	2	2	4	4	3168				3	1	13		1		62	7		3336	3417	81	
	09c	3	3	9			1		3	11	1	1			5	5					2	4	48	17	-31
	10c	7		1					2		8				1	1		1	3			24	18	-6	
	11c	8	3	6				1	10			6			5	4		1	1	2	2	49	20	-29	
	12a	5		4				1	4				15			2			5	2	1	39	56	17	
	13d	5	1	9			1		2					4	2				1	1		26	12	-14	
	14b	59	1	12		1	4	5	7				1		427	4		1	1		10	533	655	122	
	15c	33	7	253	1		2	4	8				1		8	1048	1	3	5	5	24	1403	1347	-56	
	16d	13	2	9		1	1	1	7			1				2	3		2	1	3	46	8	-38	
	17b	7	4	34			1	1	2				1		1	12		50			4	117	116	-1	
	18a	111	4	18		1	4	9	104		1	1	5	1	18	5		1	2932	21	35	3271	3076	-195	
	19b	7	3	4				2	22						7				8	29	9	91	112	21	
	20b	95	6	74	1	2	4	21	10		2	3	9	2	28	54		12	19	24	3611	3977	3763	-214	
lakik össz.		1134	2976	6659	26	32	114	122	3417	17	18	20	56	12	655	1347	8	116	3076	112	3763	23680		1041	
megyeszül		420	2869	6020	15	16	42	39	3168	11	8	6	15	4	427	1048	3	50	2932	29	3611	20733		-1041	
megyeszül%		37,0	96,4	90,4	57,7	50,0	36,8	32,0	92,7	64,7	44,4	30,0	26,8	33,3	65,2	77,8	37,5	43,1	95,3	25,9	96,0	87,6		4,4	

15. táblázat: A Magyarországon született lengyel kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye	lakik																				szül. össz.	lakik össz.	kül.
	01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b			
született	01a	866	8	8	1	3	6	14	5	6	4		11	4	89	6	2	3		2	1038	1178	140
	02d	17	64	3	1	1	3	5	2	1	1		3	1	7	1		2		2	114	87	-27
	03c	11	1	107					1	1					4	6		2		1	134	149	15
	04d	15	2	2	45	1	11		1	4	1	3			7			1	1		94	59	-35
	05d	26	2	1	1	218	2	5	2	5	3	2	2	2	14				2		287	241	-46
	06b	13	1	2	6	1	73	1				1			2	2		1	1		104	105	1
	07a	18	1	2		1	2	57	1	1		1		4	2			1	2	1	94	111	17
	08a	14				1		2	56			1		2				1	2		79	82	3
	09c	23		1	1	2	1	1	1	78	2	1	1	2	6		2	1			123	109	-14
	10c	15		1		3				1	40	1	2	2	3						68	60	-8
	11c	20	1	1	2		2	2	1	4	1	37			4						75	49	-26
	12a	12		1		2	1	6	3		1		92	2	4			1	1		126	125	-1
	13d	16						2	1	1	2	1		11	2	1			1		38	28	-10
	14b	47	3		1	2	1	9	1			2	2	146		1	2				217	310	93
	15c	6		7				1	1			1		2	42			2	2		64	68	4
	16d	20	1		1	6	1		1	7	2	3	2	1	4	1	21			2	73	26	-47
	17b	13	2	6			2							5	5		33		1		67	46	-21
	18a	8		1				2		1	1	2					1	13	3	2	34	22	-12
	19b	10	1	4			1	2	3			3	1	2	1				62	3	93	86	-7
	20b	8		2			1	2	1		1		1		3	1			4	35	60	41	-19
lakik össz.	1178	87	149	59	241	105	111	82	109	60	49	125	28	310	68	26	46	22	86	41	2982		273
megyeszül	866	64	107	45	218	73	57	56	78	40	37	92	11	146	42	21	33	13	62	35	2096		-273
megyeszül%	73,5	73,6	71,8	76,3	90,5	69,5	51,4	68,3	71,6	66,7	75,5	73,6	39,3	47,1	61,8	80,8	71,7	59,1	72,1	85,4	70,3		9,2

16. táblázat: A Magyarországon született német kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye	lakik																				szül össz	lakik össz	kül	
	01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b				
született	01a	9427	114	126	45	34	58	207	136	32	34	26	231	31	1898	72	19	144	73	133	62	12902	15414	2512
	02d	434	6633	203	19	5	129	95	29	2	6	9	23	8	171	24	4	100	10	30	17	7951	7199	-752
	03c	466	137	20243	12	11	69	65	64	6	8	11	36	2	136	201	4	870	19	66	30	22456	22040	-416
	04d	214	12	35	1707	10	95	28	28	11	6	12	41	4	116	11	3	37	7	22	6	2405	1975	-430
	05d	287	16	38	11	1704	16	24	45	35	34	5	29	3	108	6	17	24	7	24	9	2442	1928	-514
	06b	156	25	53	42	5	596	11	20	2	4	7	11	2	63	12	2	13	5	17	4	1050	1190	140
	07a	342	17	45	9	6	10	3739	43	5	8	8	185	2	167	25	3	75	10	77	10	4786	4815	29
	08a	268	15	44	4	11	17	36	3943	1	5	5	97	3	84	17	2	17	49	67	23	4708	4855	147
	09c	185	21	34	22	21	12	17	24	457	13	7	38	3	88	8	21	23	3	21	6	1024	689	-335
	10c	141	7	10	3	18	5	17	10	5	290	7	17	8	68	5	1	13	7	8	1	641	490	-151
	11c	225	19	23	15	12	31	16	33	13	20	306	22	5	94	4	3	12	13	15	5	886	453	-433
	12a	427	15	33	12	8	18	145	96	6	7	7	7947	2	207	17	1	20	20	60	6	9054	8986	-68
	13d	89	7	14	5	4	9	12	7	2	8	5	12	948	103	3	2	8	5	4	2	1249	1086	-161
	14b	1156	45	36	20	23	27	79	42	17	12	19	158	52	13217	26	6	47	8	33	10	15033	17049	2016
	15c	226	13	199	7	2	7	35	26	2	0	1	12	1	65	1054	1	106	13	29	35	1836	1685	-151
	16d	269	12	35	17	29	13	29	24	71	14	8	26	4	112	7	792	12	4	13	4	1495	886	-609
17b	445	67	729	14	5	44	115	30	8	13	4	23	3	161	123	3	9579	10	45	22	11443	11167	-276	
18a	182	6	45	2	11	9	35	116	3	2	0	20	1	48	16	0	14	1730	47	25	2312	2049	-263	
19b	319	17	51	7	6	20	91	114	10	4	6	44	4	108	25	2	36	35	4939	63	5901	5695	-206	
20b	154	1	44	2	3	5	19	25	1	2	0	14	2	35	29	0	17	21	45	595	1014	935	-79	
lakik össz	15414	7199	22040	1975	1928	1190	4815	4855	689	490	453	8986	1088	17049	1685	886	11167	2049	5695	935	110588		4844	
megyeszül	9427	6633	20243	1707	1704	596	3739	3943	457	290	306	7947	948	13217	1054	792	9579	1730	4939	595	89846		-4844	
megyeszül%	61,2	92,1	91,8	86,4	88,4	50,1	77,7	81,2	86,3	59,2	67,5	88,4	87,1	77,5	62,6	89,4	85,8	84,4	86,7	63,6	81,2		4,4	

17. táblázat: A Magyarországon született örmény kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye		lakik																				szül. össz.	lakik össz.	kül.
		01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b			
született	01a	319		1	1	1	4	4	2				2	39				1	1	1	376	433	57	
	02d	7	10		1		3	1									1				23	14	-9	
	03c	6		24										3							33	31	-2	
	04d	9			3	1	1							3						1	18	8	-10	
	05d	10			1	8				1		1	1	3							25	10	-15	
	06b	6					11							1	1					1	20	26	6	
	07a	8	1				1	12						2	1						25	20	-5	
	08a	2						7						3							12	11	-1	
	09c	14		1	1		1		1	21		1			3		1				44	30	-14	
	10c	5								1	4				2						12	7	-5	
	11c	6					2					5	1	1	1					1	17	7	-10	
	12a	3		1				2					20			1					27	22	-5	
	13d	4												2							6	7	1	
	14b	5	1				2							1	22	1					32	86	54	
	15c	6		2												24				1	34	30	-4	
	16d	8					1			5				1	2		10			1	28	11	-17	
	17b	5		2	1													12			20	16	-4	
18a	1	1					1				1							5		9	6	-3		
19b	6	1							1	2						1			15	28	18	-10		
20b	3							1	1					2	1		1			10	6	-4		
lakik össz.		433	14	31	8	10	26	20	11	30	7	7	22	7	86	30	11	16	6	18	6	799		118
megyeszül		319	10	24	3	8	11	12	7	21	4	5	20	2	22	24	10	12	5	15	1	535		-118
megyeszül%		73,7	71,4	77,4	37,5	80,0	42,3	60,0	63,6	70,0	57,1	71,4	90,9	28,6	25,6	80,0	90,9	75,0	83,3	83,3	16,7	67,0		14,8

18. táblázat: A Magyarországon született román kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye	lakik																				szül.	lakik	kül.	
	01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b	össz.	össz.		
született	01a	317	1	2	17	3	6	6	5	13	3		3	4	32	1	1	2		5	2	423	585	162
	02d	13	56	4	3	1	3	1		1		3			3			2				90	91	1
	03c	8	5	104	2	1	6	4	1	1				1	6	6	1	3				149	141	-8
	04d	71	10	4	4503	13	90	7	7	20	5	10	3	2	24	4	3	7	3	7	1	4794	4659	-135
	05d	16			1	53	3	2		3	4		1		6		3	1		1		94	80	-14
	06b	11	2	2	36		262			2		1			5				1		1	323	395	72
	07a	8			4	3	1	21		1		1	3		5			4		2		53	60	7
	08a	1	1		1		1		26						1	1			1			33	48	15
	09c	27	2	3	63	1	9	3	1	618	3	5	4		16		3	2		2		762	673	-89
	10c	8			1		1	1			16		1		5							33	39	6
	11c	20	2	1	6	1	1		2	3	2	38			7							83	63	-20
	12a	6	1	1	2		2			1	1		35		1							50	59	9
	13d	9			2			1				1	1	29	1	1		2				47	38	-9
	14b	22	2	2	6		1	4	1	1	2	3	1	2	102			5				154	225	71
	15c	8	2	11	2	1		2	1						1	61		3		1	2	95	79	-16
	16d	21	1		8	2	4		1	8	2		2		3		24			1		77	35	-42
	17b	5	5	6	1		1	6	1						3	2		71				101	103	2
	18a	7			1		1		1				2		3	1			20	3	1	40	26	-14
	19b	2				1		2		1		1	1		1	1		1	1	42		54	64	10
	20b	5	1	1			3		1		1		2			1					25	40	32	-8
lakik össz.	585	91	141	4659	80	395	60	48	673	39	63	59	38	225	79	35	103	26	64	32	7495		355	
megyeszül	317	56	104	4503	53	262	21	26	618	16	38	35	29	102	61	24	71	20	42	25	6423		-355	
megyeszül%	54,2	61,5	73,8	96,7	66,3	66,3	35,0	54,2	91,8	41,0	60,3	59,3	76,3	45,3	77,2	68,6	68,9	76,9	65,6	78,1	85,7		4,7	

19. táblázat: A Magyarországon született ruszin kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye		lakik																				szül. össz	lakik össz	kül.
		01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b			
született	01a	146	1			1		1		1			3		24	5	1			2	185	309	124	
	02d	3	15				2					1			2	1			1		25	25	0	
	03c	5	1	6		1					1				1		1				16	15	-1	
	04d	5			15	1	1								2						24	18	-6	
	05d	67	3			1	248	2	3	3	2	3	2	3	5	8	3	2		1	1	357	264	-93
	06b	2	1					9								1	1					14	20	6
	07a	9					1	7							1				2			20	14	-6
	08a	1							11				1			2						15	16	1
	09c	8				1	3		1		17					3	2					35	21	-14
	10c	2					1				7											10	13	3
	11c	11	3				1	1			1	5	2		3					1		28	12	-16
	12a	7					1	1					11			1						21	24	3
	13d	3					1				1			3	1					1		10	8	-2
	14b	13			1		3					1	1		41							60	95	35
	15c	4	1	2		1	1		1				1	1		9				2		23	24	1
	16d	12			2		2	1			1	1		1		5		7		1		33	11	-22
	17b	1			1				1										4	1	1		9	4
18a	1													2					5	1		9	10	1
19b	6					1				1		2	1							15		26	25	-1
20b	3			3			1								1				1		8	17	9	-8
lakik össz.		309	25	15	18	264	20	14	16	21	13	12	24	8	95	24	11	4	10	25	9	937		174
megyeszül.		146	15	6	15	248	9	7	11	17	7	5	11	3	41	9	7	4	5	15	8	589		-174
megyeszül%		47,2	60,0	40,0	83,3	93,9	45,0	50,0	68,8	81,0	53,8	41,7	45,8	37,5	43,2	37,5	63,6	100,0	50,0	60,0	88,9	62,9		18,6

20. táblázat: A Magyarországon született szerb kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye		lakik																				szül össz	lakik össz	kül.
		01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b			
született	01a	448	4	5	0	1	7	4	1	2	3	1	3	0	100	1	2	3	2	5	4	596	882	286
	02d	85	447	31	5	1	24	12	1	1	0	2	3	0	39	1		15	2	3	4	676	508	-168
	03c	36	14	393	3	0	5	7	3	1	1	0	1		22	8		8	2	0	0	504	493	-11
	04d	48	7	8	405		70	5			2	3	1	1	17	4	2	4	0	2	0	579	432	-147
	05d	8	1	1		20	2	1	0	0	2			1	5	0	0	0	0	1	0	42	26	-16
	06b	43	12	8	12		429	1		1	1	1	3		25	2		2		1		541	556	15
	07a	14	2	2				56			1				15		1	2		1		94	104	10
	08a	4		1			1	1	18				2		3							30	30	0
	09c	2	2	1						11		1			7	1						25	19	-6
	10c	1		1							6				1							9	16	7
	11c	10	3	1	1		2		1			13			4	1		3	1	2		42	23	-19
	12a	2	1	1					1				28		5							38	50	12
	13d	6		1	1		2							7	6							23	9	-14
	14b	119	3	5	1	1	6	9		1		2	5		878	1		5			1	1037	1154	117
15c	13	2	14	1	1	1	2							5	18		1	1	1		60	39	-21	
16d	8	2	1	2				1	2					5		5	1				27	11	-16	
17b	8	5	10			1	3	2			1			11	1		70	1			113	114	1	
18a	5		5		2						1					1		10		1	25	20	-5	
19b	6	2	1	1		1	2	1						1					21		36	37	1	
20b	16	1	3			5	1	1				2		5	1			1		9	45	19	-26	
lakik össz.		882	508	493	432	26	556	104	30	19	16	23	50	9	1154	39	11	114	20	37	19	4542		449
megyeszül		448	447	393	405	20	429	56	18	11	6	13	28	7	878	18	5	70	10	21	9	3292		-449
megyeszül%		50,8	88,0	79,7	93,8	76,9	77,2	53,8	60,0	57,9	37,5	56,5	56,0	77,8	76,1	46,2	45,5	61,4	50,0	56,8	47,4	72,5		9,9

21. táblázat: A Magyarországon született szlovák kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye		lakik																				szül.	lakik	kül.	
		01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b	össz	össz		
született	01a	2431	24	2	26	14	7	10	4	4	4	4	61	18	491	4	5	8	1	5	2	3125	4320	1195	
	02d	82	1454	6	21	2	17	22	2	1	6	1	22	4	49		1	14	1		1	1706	1622	-84	
	03c	33	6	32	5	1	2				1		3	5	7	1		5		1		102	99	-3	
	04d	374	43	30	9811	23	253	23	16	27	25	41	36	17	158	13	5	21	6	18	10	10950	10128	-822	
	05d	147	6	6	8	1896	4	3	6	11	31	5	25	13	68	5	10		4	1	1	2250	2006	-244	
	06b	72	17	1	113	2	431	3	2	3	2	2	5	5	31	4		3	1	1	2	700	748	48	
	07a	60	6	2	5		1	70	2	1	1		18	2	39	2		2			5	3	219	176	-43
	08a	43	2		2	1			29				9	1	20	3							110	82	-28
	09c	75	3		30	12	4	2		17	5	1	22		67	4	2						244	84	-160
	10c	57	3		3	11	4				535	4	4	13	35		3		2		4	678	659	-19	
	11c	93	2		40	3	4	2	1	3	4	36	17	8	69			3		1	1	287	98	-189	
	12a	104	3	3	8	3	5	14	8	2			4449	6	130			6	1	7	2	4751	4839	88	
	13d	120	5	3	10	5	7	7	4	5	24	2	13	3190	129	1	1			3		3529	3369	-160	
	14b	354	24	8	22	11	8	13	5	1	12		105	72	6571	3	4	7	4	2	2	7228	8038	810	
	15c	38	3	2	4	1			1				5	1	21	7		3		1		87	49	-38	
	16d	107	6	1	10	16	1	1		6	4	1	18	6	73		258		1	3		512	290	-222	
	17b	35	8	1	3	2		1	1		1		5	3	17			37				114	110	-4	
18a	30	3	1	1	1			1		1	1	5	1	17	1	1	1	30	2	1	98	53	-45		
19b	31	2		5			5					9	2	30	1				2	51	138	101	-37		
20b	34	2	1	1	2					3	3		8	2	16					6	78	35	-43		
lakik össz.		4320	1622	99	10128	2006	748	176	82	84	659	98	4839	3369	8038	49	290	110	53	101	35	36906		2141	
megyeszül.		2431	1454	32	9811	1896	431	70	29	17	535	36	4449	3190	6571	7	258	37	30	51	6	31341		-2141	
megyeszül%		56,3	89,6	32,3	96,9	94,5	57,6	39,8	35,4	20,2	81,2	36,7	91,9	94,7	81,7	14,3	89,0	33,6	56,6	50,5	17,1	84,9		5,8	

22. táblázat: A Magyarországon született szlovén kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye		lakik																				szül.	lakik	kül.
		01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b	össz.	össz.	
született	01a	297	1	3	1	1	1	4	1			4	4	2	38	1	1		9	1	2	371	536	165
	02d	10	93	1	1			3	3			1			1	3			4	1		121	107	-14
	03c	8	1	88				1							1			2	3		2	106	113	7
	04d	11	2	1	241		12					3	3		6	1		1	1	2		284	258	-26
	05d	19		1		110		1	2	1	4		1		7	1	2	1	2		1	153	119	-34
	06b	2	1	1	3		39	1		2	2				3				1			55	62	7
	07a	8	1	1				39							3			1		3	1	57	69	12
	08a	1					1	1	46				1						4	2		56	115	59
	09c	13			3	2				1	40			2		4		1		2		68	46	-22
	10c	5						1				22			1							29	30	1
	11c	13	1	1	2	1	1			2			31	3		2		1		2		60	40	-20
	12a	6		1				2						96		4	1			1		111	123	12
	13d	7		2				1		1	1				59	3			1			75	69	-6
	14b	37	1	1	3	1	1	1	1			1	2	5	255	1					1	311	355	44
	15c	5		1	1		1	2					1		2	44		1	4	1		63	64	1
	16d	17	2			2					1					4	1	54				81	59	-22
	17b	6	1	2	1			1							3	3		41	3		3	64	57	-7
18a	57		7	1	2	1	11	62				9	1	12	6		5	2139	20	20	2353	2178	-175	
19b	3	1					1								2		1	1	28	3	40	60	20	
20b	11	2	2	1		1		2				1		5	3			4	2	33	67	65	-2	
lakik össz.		536	107	113	258	119	62	69	115	46	30	40	123	69	355	64	59	57	2178	60	65	4525		328
megyeszül		297	93	88	241	110	39	39	46	40	22	31	96	59	255	44	54	41	2139	28	33	3795		-328
megyeszül%		55,4	86,9	77,9	93,4	92,4	62,9	56,5	40,0	87,0	73,3	77,5	78,0	85,5	71,8	68,8	91,5	71,9	98,2	46,7	50,8	83,9		7,2

23. táblázat: A Magyarországon született ukrán kötődésűek születési hely és lakóhely szerinti megyeközi vándorlása

Megye		lakik																				szül. össz.	lakik össz.	kül.
		01a	02d	03c	04d	05d	06b	07a	08a	09c	10c	11c	12a	13d	14b	15c	16d	17b	18a	19b	20b			
született	01a	601	6	3	2	2	3	4	2	2	4	1	2	2	72	2	3	2	1	2	2	718	967	249
	02d	18	183	4			8	7	1	2		1	1		12	2		2	1		242	236	-6	
	03c	6	3	115	1		3					2			3	6	1	3		1		144	150	6
	04d	22		1	120	1	3	5		1	1		3		15		1				173	137	-36	
	05d	38	4		2	198		3		6	4	2	3	1	6	1	2	1		2		273	225	-48
	06b	14	5	2	1	2	107	1		1		2		2	2					1		140	130	-10
	07a	14	2	1	1	1	1	88	3				4		4	1		3		2		125	144	19
	08a	24	2			2		2	102				3		3				2	1		141	120	-21
	09c	31	2	1	4	3		2		126	2	3			6	1	3			3		187	153	-34
	10c	10			1	2		1	2		62	4	4	2	6		1		1			96	83	-13
	11c	24	8	1	3	1	2	1		1	4	111	5	2	9			1	1	2		176	134	-42
	12a	14	1			1		1	1				82	1	2					3		106	111	5
	13d	8	1				1			2	1	2		57	10			1				83	70	-13
	14b	49	6	1	1	1		2		2		1		1	251	1				1		317	439	122
	15c	12	2	6		3		4		1					7	82		1	1		2	121	106	-15
	16d	43	7	1	1	6	2	5		8	3	4	1		21	1	176	2		5	1	287	188	-99
	17b	5		8		1		10	1				1		3	3	1	63		2		98	83	-15
	18a	9		2				2	4	1	1			1	2	1			48	7	2	80	57	-23
	19b	12	3			1		6	3			1		1	4	2			1	87	1	122	120	-2
	20b	13	1	4					1		1		2		1	3		4	1	2	63	96	72	-24
lakik össz.		967	236	150	137	225	130	144	120	153	83	134	111	70	439	106	188	83	57	120	72	3725		401
megyeszül		601	183	115	120	198	107	88	102	126	62	111	82	57	251	82	176	63	48	87	63	2722		-401
megyeszül%		62,2	77,5	76,7	87,6	88,0	82,3	61,1	85,0	82,4	74,7	82,8	73,9	81,4	57,2	77,4	93,6	75,9	84,2	72,5	87,5	73,1		10,8

24. táblázat: A lakónépesség településtípusok szerinti megoszlása régióként abszolút számban

Megnevezés	Főváros	Megyei jogú város	Többi város	Község	Összesen
Összesen	1 777 921	2 033 919	2 761 040	3 625 435	10 198 315
Közép-Magyarország	1 777 921		507 096	576 781	2 861 798
Közép-Dunántúl		296 976	345 429	482 296	1 124 701
Nyugat-Dunántúl		381 267	180 355	438 611	1 000 233
Dél-Dunántúl		267 424	286 678	438 266	992 368
Észak-Magyarország		287 420	354 492	648 480	1 290 392
Észak-Alföld		407 460	557 206	586 505	1 551 171
Dél-Alföld		393 372	529 784	454 496	1 377 652

25. táblázat: A lakónépesség településtípusok szerinti megoszlása régióként százalékban

Megnevezés	Főváros	Megyei jogú város	Többi város	Község	Összesen
Összesen	17,4	19,9	27,1	35,5	100
Közép-Magyarország	62,1	0,0	17,7	20,2	100
Közép-Dunántúl	0,0	26,4	30,7	42,9	100
Nyugat-Dunántúl	0,0	38,1	18,0	43,9	100
Dél-Dunántúl	0,0	26,9	28,9	44,2	100
Észak-Magyarország	0,0	22,3	27,5	50,3	100
Észak-Alföld	0,0	26,3	35,9	37,8	100
Dél-Alföld	0,0	28,6	38,5	33,0	100

26. táblázat: Az összes kisebbségi kötődésű megoszlása a lakott település típusa szerint

	Főváros	Megyei jogú város	Többi város	Község
össznépesség	17,43	19,94	27,07	35,55
bolgár	52,12	17,06	15,93	14,90
cigány	6,81	9,44	27,42	56,33
görög	51,52	21,09	13,05	14,34
horvát	5,93	15,22	16,19	62,66
lengyel	39,74	21,71	19,83	18,72
német	15,04	15,64	24,25	45,07

A táblázat folytatódik!

	Főváros	Megyei jogú város	Többi város	Község
örmény	56,22	19,14	12,79	11,85
román	17,84	12,83	25,00	44,33
ruszin	35,35	20,25	20,78	23,62
szerb	25,18	23,09	25,07	26,65
szlovák	12,55	16,68	24,34	46,43
szlovén	13,31	14,01	27,24	45,45
ukrán	27,80	22,29	26,67	23,24

27. táblázat: A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek megoszlása születési helyük településtípusa szerint abszolút számban

	Főváros	Megyei jogú város	Többi város	Község	Összesen
bolgár	556	216	238	329	1 339
cigány	9 600	18 404	59 849	116 935	204 788
görög	2 281	963	917	1 168	5 329
horvát	582	1 666	2 420	19 012	23 680
lengyel	1 038	584	622	738	2 982
német	12 902	11 404	23 639	62 643	110 588
örmény	376	152	118	153	799
román	423	326	1 458	5 288	7 495
ruszin	185	129	182	441	937
szerb	596	561	1 390	1 995	4 542
szlovák	3 125	5 387	9 281	19 113	36 906
szlovén	371	416	917	2 821	4 525
ukrán	718	657	945	1 405	3 725

28. táblázat: A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek megoszlása születési helyük településtípusa szerint százalékban

	Főváros	Megyei jogú város	Többi város	Község	Összesen
bolgár	41,52	16,13	17,77	24,57	100
cigány	4,69	8,99	29,22	57,10	100
görög	42,80	18,07	17,21	21,92	100
horvát	2,46	7,04	10,22	80,29	100

A táblázat folytatódik!

	Főváros	Megyei jogú város	Többi város	Község	Összesen
lengyel	34,81	19,58	20,86	24,75	100
német	11,67	10,31	21,38	56,65	100
őrmény	47,06	19,02	14,77	19,15	100
román	5,64	4,35	19,45	70,55	100
ruszin	19,74	13,77	19,42	47,07	100
szerb	13,12	12,35	30,60	43,92	100
szlovák	8,47	14,60	25,15	51,79	100
szlovén	8,20	9,19	20,27	62,34	100
ukrán	19,28	17,64	25,37	37,72	100

29. táblázat: A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek megoszlása lakóhelyük településtípusa szerint

	Főváros	Megyei jogú város	Többi város	Község	Összesen
bolgár	46,2	19,1	16,5	18,2	100
cigány	6,7	9,4	27,4	56,4	100
görög	48,8	21,7	14,8	14,7	100
horvát	4,8	14,2	15,1	65,9	100
lengyel	39,5	22,0	19,5	19,0	100
német	13,9	15,3	24,3	46,5	100
őrmény	54,2	18,5	12,6	14,6	100
román	7,8	8,0	24,4	59,7	100
ruszin	33,0	16,5	15,5	35,0	100
szerb	19,4	16,9	30,0	33,7	100
szlovák	11,7	16,3	24,3	47,8	100
szlovén	11,8	13,4	27,8	46,9	100
ukrán	26,0	21,7	25,7	26,7	100

* * *

30. táblázat: A községekben született és az azokban lakó kisebbségi kötődésűek arányának összehasonlítása

Kisebbség	Községben született	Községben lakik		Különbőség	
		Mo. szül.	mind	2-3	3-4
1	2	3	4	5	6
bolgár	24,57	18,22	14,90	6,35	3,33
cigány	57,10	56,43	56,33	0,67	0,10
görög	21,92	14,71	14,34	7,21	0,37
horvát	80,29	65,92	62,66	14,36	3,26
lengyel	24,75	19,05	18,72	5,70	0,33
német	56,65	46,47	45,07	10,17	1,40
örmény	19,15	14,64	11,85	4,51	2,80
román	70,55	59,75	44,33	10,81	15,41
ruszin	47,07	35,01	23,62	12,06	11,39
szerb	43,92	33,73	26,65	10,19	7,08
szlovák	51,79	47,75	46,43	4,04	1,32
szlovén	62,34	46,94	45,45	15,40	1,49
ukrán	37,72	26,66	23,24	11,06	3,42

31. táblázat: A településtípusok közötti migráció aránya kisebbségenként

Született	Lakik	Bolgár	Cigány	Görög	Horvát	Lengyel	Német	Örmény	Román	Ruszin	Szerb	Szlovák	Szlovén	Ukrán
1	1	35,9	3,6	36,1	1,8	29,0	8,5	39,9	4,2	15,6	9,9	6,6	6,6	16,1
1	2	0,9	0,1	1,0	0,2	1,1	0,5	1,6	0,4	0,5	0,4	0,1	0,2	0,4
1	3	2,5	0,4	2,6	0,2	2,6	1,1	2,9	0,5	1,5	1,4	0,7	0,6	1,6
1	4	2,2	0,6	3,0	0,3	2,0	1,6	2,6	0,6	2,1	1,4	1,1	0,8	1,1
2	1	2,3	0,4	2,8	0,4	3,2	1,2	5,3	0,7	3,0	1,5	1,0	0,9	2,0
2	2	11,2	6,4	12,7	4,6	13,2	7,0	9,9	2,6	7,8	7,6	11,5	7,1	12,6
2	3	1,4	0,7	1,2	0,4	1,5	0,8	1,6	0,4	0,9	1,1	0,6	0,5	1,4
2	4	1,2	1,5	1,4	1,7	1,7	1,4	2,3	0,7	2,1	2,1	1,5	0,8	1,6
3	1	3,6	1,4	4,8	0,7	3,5	1,9	5,1	1,3	6,1	3,2	1,8	1,6	3,1
3	2	2,6	1,2	3,3	1,4	3,3	2,3	3,4	1,5	3,3	3,3	1,8	2,0	3,2
3	3	10,5	22,9	7,6	6,8	11,7	14,5	4,8	13,4	7,9	20,9	18,8	14,5	16,7
3	4	1,1	3,7	1,5	1,3	2,3	2,7	1,5	3,3	2,1	3,1	2,8	2,1	2,3
4	1	4,3	1,4	5,0	2,0	3,8	2,4	3,9	1,6	8,3	4,9	2,4	2,8	4,8
4	2	4,4	1,8	4,7	8,0	4,4	5,6	3,6	3,6	4,9	5,4	2,8	4,2	5,4
4	3	2,2	3,4	3,4	7,7	3,6	7,8	3,4	10,1	5,2	6,5	4,2	12,2	5,9
4	4	13,7	50,6	8,8	62,6	12,9	40,8	8,3	55,2	28,6	27,1	42,5	43,2	21,6

32. táblázat: A kisebbségi kötődésűek megoszlása születési helyük és lakóhelyük távolsága szerint

Kisebbség	Lakik	A településen	A megye más településén	Más megyében	Külföldön
		született			
bolgár	2 316	609	395	335	977
cigány	205 720	141 584	37 942	25 262	932
görög	6 619	1 966	1 734	1 629	1 290
horvát	25 730	14 711	6 022	2 947	2 050
lengyel	5 144	1 280	816	886	2 162
német	120 344	61 309	28 537	20 742	9 756
örmény	1 165	269	266	264	366
román	14 781	4 798	1 625	1 072	7 286
ruszin	2 079	368	221	409	1 081
szerb	7 350	2 217	1 075	1 250	2 808
szlovák	39 266	24 807	6 534	5 565	2 360
szlovén	4 832	2 545	1 250	730	307
ukrán	7 393	1 793	929	1 003	3 668
mind	442 739	258 256	87 346	62 094	35 043
mind%	100,00	58,33	19,73	14,02	7,92
össznép%	100,00	58,42	19,27	19,52	2,78

33. táblázat: A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek megoszlása születési helyük és lakóhelyük távolsága szerint

Kisebbség	A településen	A megye más településén	Más megyében	Összesen
bolgár	609	395	335	1 339
cigány	141 584	37 942	25 262	204 788
görög	1 966	1 734	1 629	5 329
horvát	14 711	6 022	2 947	23 680
lengyel	1 280	816	886	2 982
német	61 309	28 537	20 742	110 588
örmény	269	266	264	799
román	4 798	1 625	1 072	7 495
ruszin	368	221	409	998
szerb	2 217	1 075	1 250	4 542
szlovák	24 807	6 534	5 565	36 906
szlovén	2 545	1 250	730	4 525
ukrán	1 793	929	1 003	3 725
mind	258 256	87 346	62 094	407 696

34. táblázat: A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek a születési helyük településén lakók arányának sorrendjében

Kisebbség	Település
cigány	69,1
szlovák	67,2
román	64,0
horvát	62,1
népesség	60,1
szlovén	56,2
német	55,4
szerb	48,8
ukrán	48,1
bolgár	45,5
lengyel	42,9
görög	36,9
ruszin	36,9
örmény	33,7

35. táblázat: A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek a születési megyéjük más településén lakók arányának sorrendjében

Kisebbség	Megyén belül
örmény	33,3
görög	32,5
bolgár	29,5
szlovén	27,6
lengyel	27,4
német	25,8
horvát	25,4
ukrán	24,9
szerb	23,7
ruszin	22,1
román	21,7
népesség	19,8
cigány	18,5
szlovák	17,7

36. táblázat: A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek a születési megyéjüktől eltérő megyében lakók arányának sorrendjében

Kisebbség	Más megye
ruszin	41,0
örmény	33,0
görög	30,6
lengyel	29,7
szerb	27,5
ukrán	26,9
bolgár	25,0
népesség	20,0
német	18,8
szlovén	16,1
szlovák	15,1
román	14,3
horvát	12,4
cigány	12,3

37. táblázat: A kisebbségi kötődés lehetséges válaszkombinációi

Kombináció	Nemzetiség	Kulturális kötődés	Anyanyelv	Családban beszélt nyelv	Nyelvtudás
01	X	–	–	–	–
02	–	X	–	–	–
03	–	–	X	–	
04	–	–	–	X	
06	X	X	–	–	–
07	X	–	X	–	
08	X	–	–	X	
09	X	–	–	–	X
10	X	–	X	X	
11	X	X	X	–	
12	X	X	–	X	
13	X	X	–	–	X
14	X	X	X	X	
15	–	X	X	–	
16	–	X	–	X	
17	–	X	–	–	X
18	–	X	X	X	
19	–	–	X	X	

38. táblázat: A 14. válaszkombinációt jelölők aránya a migráció távolsága szerinti csoportokban a kisebbségi kötődésük összlétszámában

	Összesen	Település	Megyében	Megyén belül	Más megye	Külföld
bolgár	27,5	15,9	14,2	11,6	6,9	48,2
cigány	18,0	18,2	18,0	17,2	18,1	19,8
görög	21,8	14,0	14,2	14,4	8,3	60,7
horvát	33,9	40,6	36,2	25,3	19,7	30,9
lengyel	29,1	15,1	13,1	10,0	8,4	53,1
német	15,2	15,4	14,4	12,2	6,4	40,7
őrmény	14,8	9,7	5,8	1,9	1,5	37,4
román	28,2	37,7	33,7	21,7	10,6	26,0
ruszin	22,8	13,6	12,1	9,5	10,9	32,0
szerb	30,1	38,3	32,0	18,9	23,6	30,9
szlovák	14,5	17,1	15,4	9,0	6,7	20,6
szlovén	40,3	46,2	43,5	38,0	32,2	19,9
ukrán	42,7	53,2	53,5	54,1	47,4	33,3

39. táblázat: A Magyarországon született kisebbségi kötődésűek összlétszámának és a 14. válaszkombinációt jelölőknek a megoszlása közötti különbség a belső vándorlás távolsága szerint

	Település			Megyén belül			Más megye		
	mind	14komb	kül.	mind	14komb	kül.	mind	14komb	kül.
bolgár	45,5	58,4	13,0	29,5	27,7	-1,8	25,0	13,9	-11,2
cigány	69,1	69,9	0,8	18,5	17,7	-0,8	12,3	12,4	0,1
görög	36,9	41,7	4,8	32,5	37,8	5,2	30,6	20,5	-10,1
horvát	62,1	73,9	11,8	25,4	18,9	-6,6	12,4	7,2	-5,3
lengyel	42,9	55,3	12,4	27,4	23,5	-3,9	29,7	21,2	-8,5
német	55,4	66,3	10,8	25,8	24,4	-1,4	18,8	9,4	-9,4
örmény	33,7	74,3	40,6	33,3	14,3	-19,0	33,0	11,4	-21,6
román	64,0	79,5	15,5	21,7	15,5	-6,2	14,3	5,0	-9,3
ruszin	39,3	45,9	6,6	23,6	19,3	-4,3	37,1	34,9	-2,3
szerb	48,8	63,1	14,2	23,7	15,1	-8,6	27,5	21,9	-5,6
szlovák	67,2	81,6	14,4	17,7	11,3	-6,5	15,1	7,2	-7,9
szlovén	56,2	62,3	6,1	27,6	25,2	-2,4	16,1	12,5	-3,7
ukrán	48,1	49,4	1,2	24,9	26,0	1,1	26,9	24,6	-2,3

40. táblázat: A 14. válaszkombinációt jelölők aránya a Magyarországon született német kötődésűek körében születési helyük és lakóhelyük szerint (átlag: 12,9%)

A születési hely és a lakóhely településtípusa		lakik			
		Főváros	Megyei jogú város	Egyéb város	Község
született	Főváros	5,2	4,9	4,7	5,4
	Megyei jogú város	2,2	8,8	4,3	5,4
	Egyéb város	4,4	6,3	10,1	6,9
	Község	6,6	13,3	13,9	18,8

41. táblázat: A 14. válaszkombinációt jelölők aránya a Magyarországon született szlovák kötődésűek körében születési helyük és lakóhelyük szerint (átlag: 14%)

A születési hely és a lakóhely településtípusa		lakik			
		Főváros	Megyei jogú város	Egyéb város	Község
született	Főváros	2,3	1,8	2,4	7,2
	Megyei jogú város	3,6	11,6	7,4	10,2
	Egyéb város	6,2	11,4	17,5	9,4
	Község	5,7	10,6	9,4	17,9

42. táblázat: A 14. válaszkombinációt jelölők aránya
a Magyarországon született horvát kötődésűek körében születési helyük
és lakóhelyük szerint (átlag: 34,1%)

A születési hely és a lakóhely településtípusa		lakik			
		Főváros	Megyei jogú város	Egyéb város	Község
született	Főváros	13,6	2,4	6,4	14,9
	Megyei jogú város	10,5	11,8	11,7	12,5
	Egyéb város	13,8	12,1	16,2	12,6
	Község	28,0	23,4	25,6	43,2

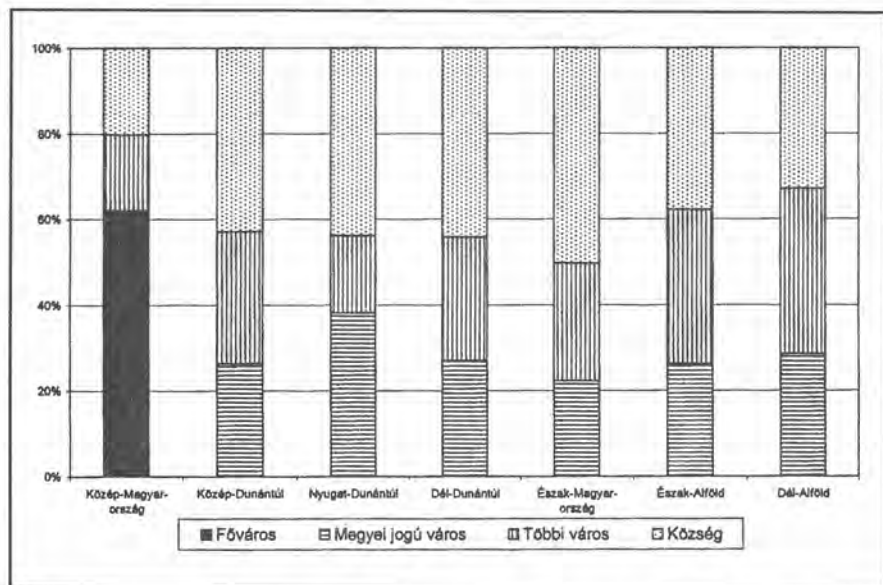
43. táblázat: A 14. válaszkombinációt jelölők aránya
a Magyarországon született cigány kötődésűek körében születési helyük
és lakóhelyük szerint (átlag: 18%)

A születési hely és a lakóhely településtípusa		lakik			
		Főváros	Megyei jogú város	Egyéb város	Község
született	Főváros	19,4	16,7	20,3	12,2
	Megyei jogú város	12,5	23,1	26,6	13,6
	Egyéb város	15,4	23,4	23,1	17,1
	Község	12,2	18,1	18,0	15,2

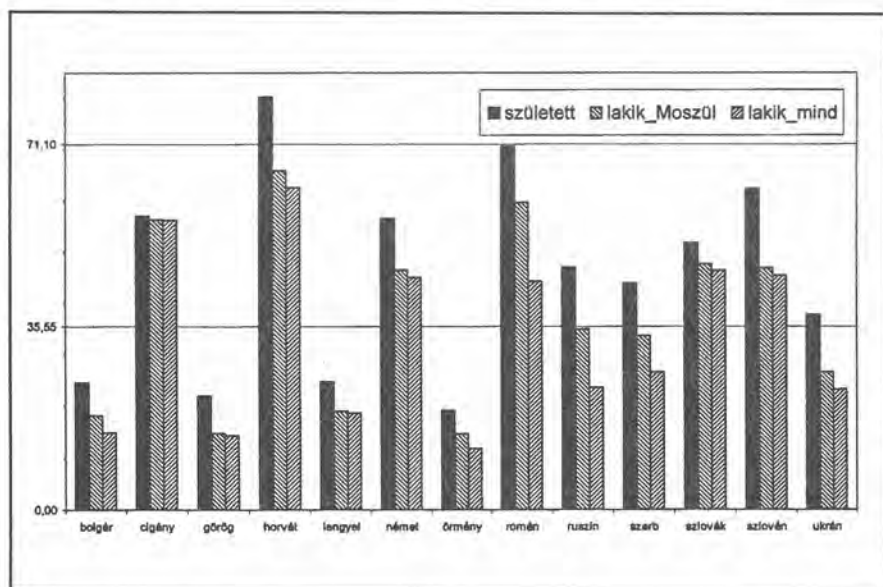
44. táblázat: A kisebbségek összlétszámának megoszlása
a lakott kistérség fejlettsége szerint

	1: lemaradó	2: stagnáló	3: felzárkózó	4: fejlődő	5: dinamikus
népesség	10,3	9,9	18,5	21,8	39,6
bolgár	2,7	2,8	6,1	15,0	73,4
cigány	32,1	16,1	17,1	18,0	16,7
görög	1,6	2,2	5,1	20,3	70,7
horvát	7,7	15,7	20,8	10,9	44,9
lengyel	3,7	4,0	10,2	17,2	64,9
német	2,5	5,2	29,3	18,8	44,3
örmény	0,7	2,9	8,0	14,7	73,7
román	22,8	3,4	11,8	29,6	32,4
ruszin	6,0	12,5	8,8	15,6	57,1
szerb	5,7	2,7	16,3	10,9	64,4
szlovák	4,8	10,6	14,6	37,3	32,6
szlovén	3,2	3,1	9,2	54,6	29,8
ukrán	9,5	7,8	16,8	17,7	48,1

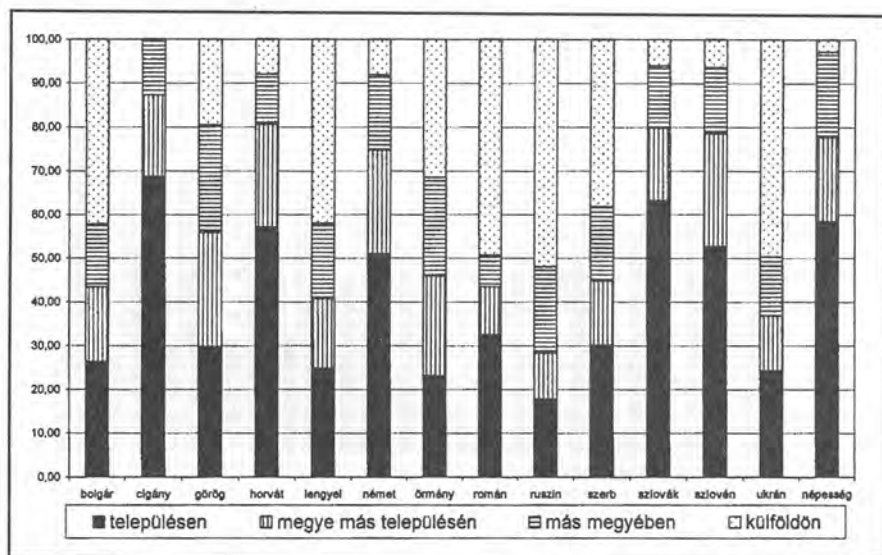
1. ábra: A lakónépesség településtípusok szerinti megoszlása régióinként

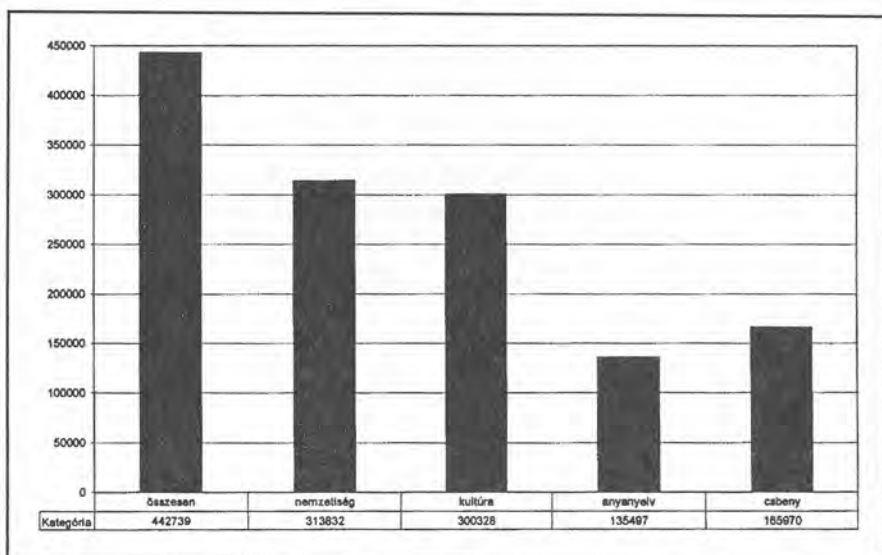
2. ábra: A községekben születettek és lakók aránya kisebbségként

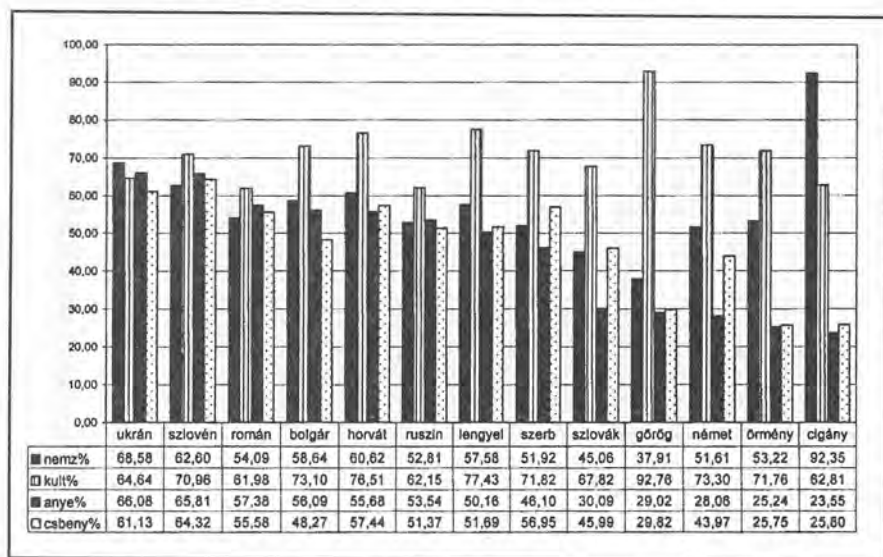
3. ábra: A kisebbségi kötődésűek megoszlása születési helyük és lakóhelyük távolsága szerint

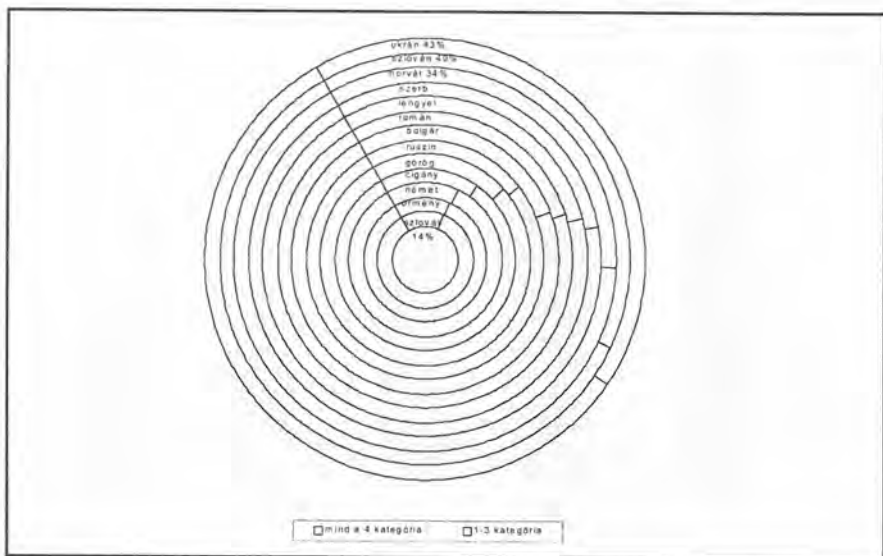
4. ábra: A nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó népszámlálási kérdésre adott válaszok száma

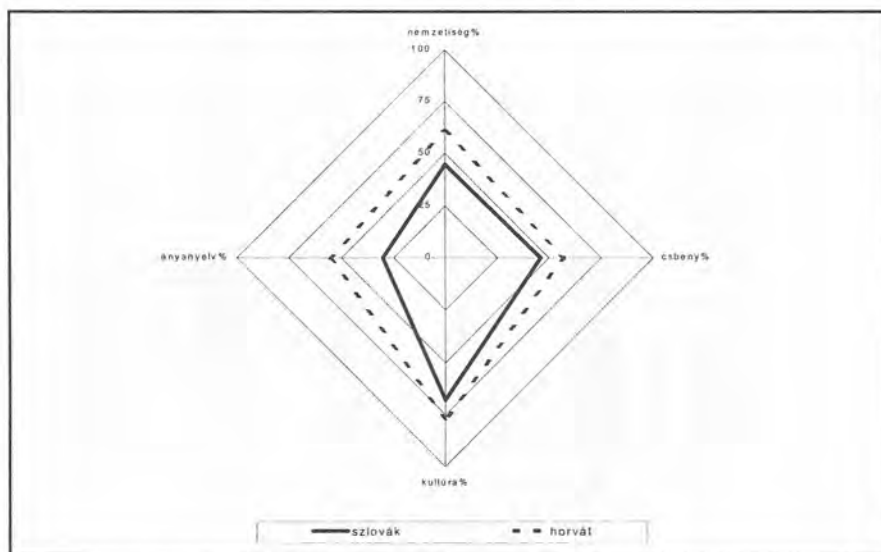
5. ábra: A nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó négy népszámlálási kérdésre adott válaszok aránya kisebbségenként az anyanyelvet jelölők arányának csökkenő sorrendjében

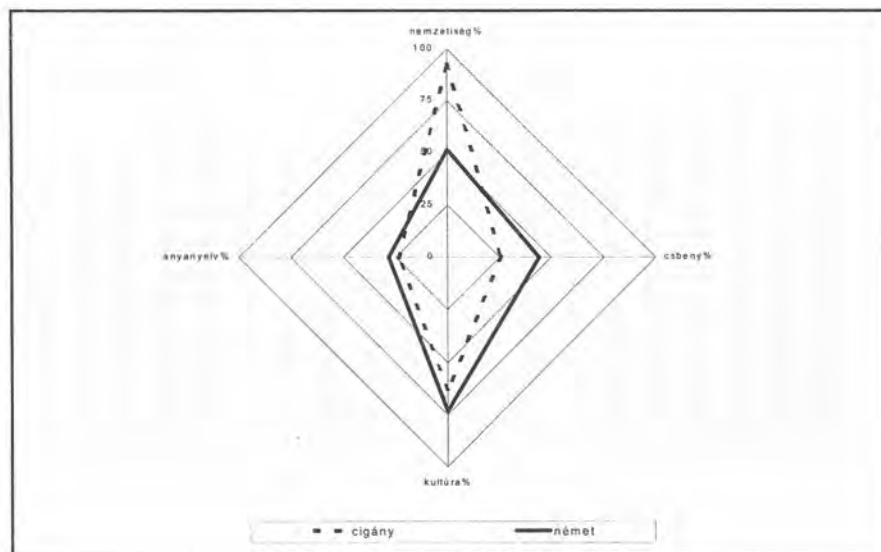
6. ábra: Az identitás kompaktága kisebbségenként

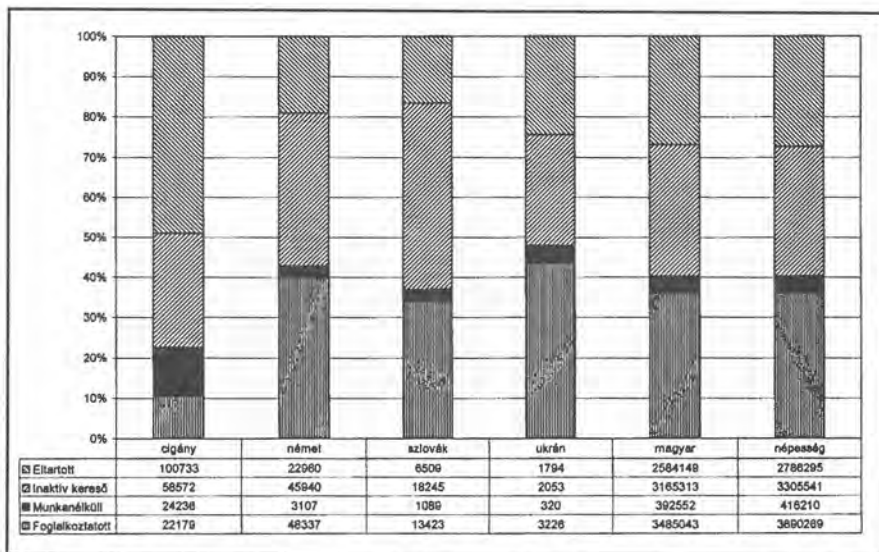
7. ábra: Az identitáskategóriák részesedésének összehasonlítása a horvát és a szlovák kötődésűek esetében

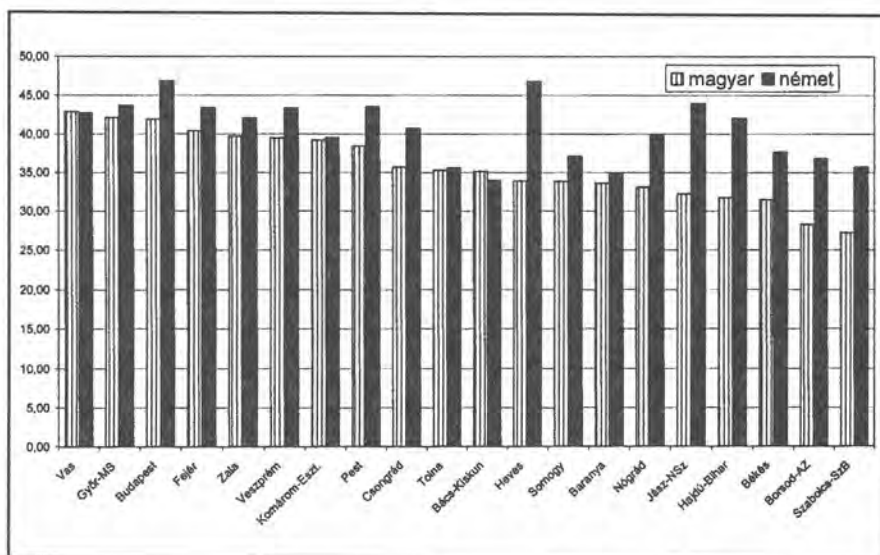
8. ábra: Az identitáskategóriák részesedésének összehasonlítása a német és a cigány kötődésűek esetében

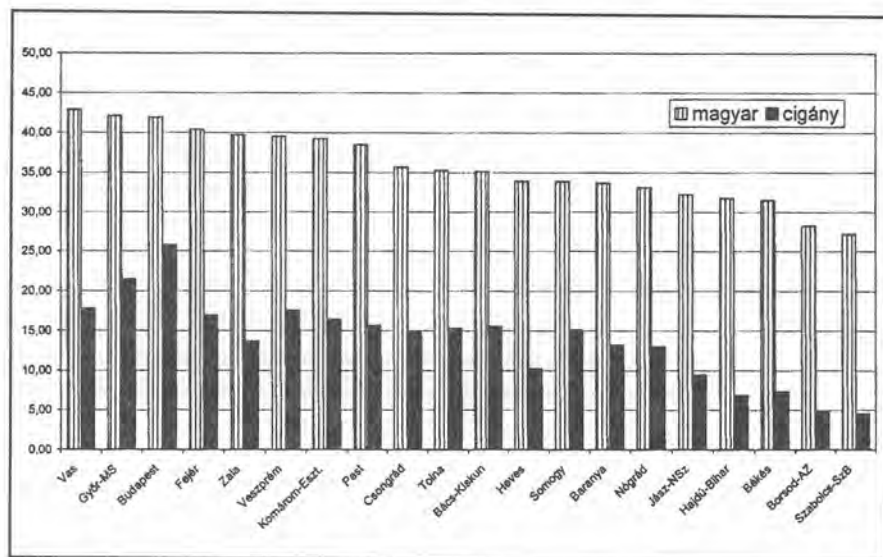
9. ábra: Az össznépeség, valamint a cigány, a német, a szlovák, az ukrán és a magyar kötődésűek megoszlása gazdasági aktivitás szerint

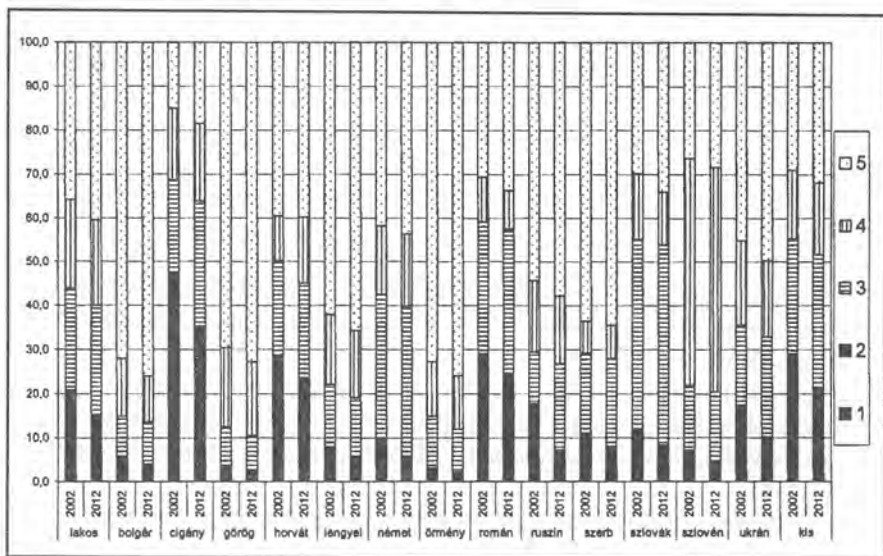
10. ábra: A foglalkoztatottak aránya a magyar és a német kötődésűek körében megyénként

11. ábra: A foglalkoztatottak aránya a magyar és a cigány kötődésűek körében megyénként

12. ábra: A kisebbségi kötődésűek megoszlása a lakott kistérség fejlettségi foka szerint 2002–2012.

JEGYZETEK

¹ A kérdés rövid áttekintése: Shennan (1998)

² Balázs (2004). A kulturális transzfer fogalmának értelmezéséről részletebben: Espagne–Werner (1987); Werner (1995).

³ Tóth – Vékás (2003)

⁴ Itt jegyezzük meg, hogy a 2001. évi magyarországi népszámlálásra vonatkozó adatokat a Központi Statisztikai Hivatal számítógépes adatbázisából merítettük.

⁵ A GDP mint fejlettségi indikátor alkalmazásának korlátairól lásd: Husz (2002)

⁶ A kutatás ismertetése: Faluvégi (2004)

IRODALOM

Balázs (2004)

Balázs Eszter (2004). Kulturális transzferek a történeti kutatásban. Beszélgetés Michael Wernerrel, a párizsi Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) tanárával. *Aetas*, 3–4.

Bíró–Molnár (2004)

Bíró Péter–Molnár László (2004). A kistérségek fejlettségi szintjének és infrastruktúrájának összefüggései. *Közgazdasági Szemle*, LI. évf., november, 1048–1064.

Espagne–Werner (1987)

Espagne, Michel–Werner, Michael (1987). La construction d'une référence allemande en France. Genèse et histoire culturelle. *Annales ESC*, 969–992.

Faluvégi (2004)

Faluvégi Albert (2004). *A társadalmi-gazdasági jellemzők területi alakulása és várható hatásai az átmenet időszakában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdaságtudományi Kutatóközpont.

Hárs (1992)

Hárs Ágnes (1992). A nemzetközi migráció néhány problémájáról. *Szociológiai Szemle*, 2.

Horváth (1997)

Horváth Gyula (1997). Európai integráció, keleti bővítés és a magyar regionális politika. *Tér és Társadalom*, 3.

Husz (2002)

Husz Ildikó (2002). Az emberi fejlődés indexe. In: Lengyel György (szerk.), *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. 23–34. Budapest: BKÁE.

Kiss–Csata (2004)

Kiss Tamás–Csata Zsombor (2004). Migrációs-potenciál vizsgálatok Erdélyben. In: Kiss Tamás (szerk.), *Népességi folyamatok Erdélyben és a Kárpát-medencében*. RMDSZ.

Köves (2002)

Köves András (szerk.) *Az Európai Unió a keleti kibővüléskor és utána*. Budapest, 200. (NKFP 5/153/2001)

Lengyel (2002)

Lengyel György (szerk.) (2002). *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE.

Price (1998)

Monroe E. Price. (1998). *A televízió, a nyilvános szféra és a nemzeti identitás*. Budapest: Magvető.

Shennan (1998)

Shennan, Margaret (1998). Európa a tanteremben, avagy miért tanítsunk Európáról? *Új Pedagógiai Szemle*, 10.

<http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=1998-10-eu-Shennan-Europa>

Werner (1995)

Werner, Michael (1995). Les usages de l'échelle dans la recherche sur les transferts culturels. *Cahiers d'études germaniques*, 28, 39–53.

A SZERZŐK

Bartha Csilla

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Bayer József

MTA Politikai Tudományok Intézete

Borbély Anna

MTA Nyelvtudományi Intézet

Eiler Ferenc

MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet

Erb Mária

ELTE Germanisztikai Intézet

Hideg Gergely

Magyar Gallup Intézet

Kaltenbach Jenő

Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa

Tóth Ágnes

MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet

Vékás János

MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet

ÉRDEKLIK ÖNT

a Friedrich Ebert
Alapítvány
budapesti képviselőinek
rendezvényei?

Igen?

Akkor kérjük,
közölje velünk postán:
nevét, címét,
foglalkozását,
munkahelyét,
képzettségét, érdeklődési
körét.

Címünk:

**Friedrich Ebert
Alapítvány
1056 Budapest,
Fővám tér 2-3
Fax: 461-6018**

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

**Érték és
Valóság**

FRIEDRICH EBERT ALAPÍTVÁNY

budapesti képviselőinek időszakos kiadványa

A sorozatban eddig megjelent:

1. füzet (2003)

Az új világrend az iraki háború után

2. füzet (2004)

Magyarország útja az Európai Unióba

3. füzet (2004)

Magyarország az új Európában

4. füzet (2005)

Az ÓVÁS! Egyesület konferenciája, Budapest

5. füzet (2005)

A Szociáldemokrácia perspektívái Magyarországon

6. füzet (2005)

Átok vagy áldás a Dunának?

TARTALOM

Előszó

Kaltenbach Jenő

Bayer József

Eiler Ferenc

Hideg Gergely

Bartha Csilla

Borbély Anna

Erb Maria

Tóth Ágnes–Vékás János

A szerzők

ÉRDEKLIK ÖNT

a Friedrich Ebert
Alapítvány
budapesti képviseletének
rendezvényei?

Igen?

Akkor kérjük,
közölje velünk postán:
nevét, címét,
foglalkozását,
munkahelyét,
képzettségét, érdeklődési
körét.

Címünk:

**Friedrich Ebert
Alapítvány
1056 Budapest,
Fővám tér 2-3
Fax: 461-6018**

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

**Érték és
Valóság**

FRIEDRICH EBERT ALAPÍTVÁNY

budapesti képviseletének időszakos kiadványa

A sorozatban eddig megjelent:

1. füzet (2003)

Az új világrend az iraki háború után

2. füzet (2004)

Magyarország útja az Európai Unióba

3. füzet (2004)

Magyarország az új Európában

4. füzet (2005)

Az ÓVÁS! Egyesület konferenciája, Budapest

5. füzet (2005)

A Szociáldemokrácia perspektívái Magyarországon

6. füzet (2005)

Átok vagy áldás a Dunának?

TARTALOM

Előszó

Kaltenbach Jenő

Bayer József

Eiler Ferenc

Hideg Gergely

Bartha Csilla

Borbély Anna

Erb Maria

Tóth Ágnes–Vékás János

A szerzők